

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

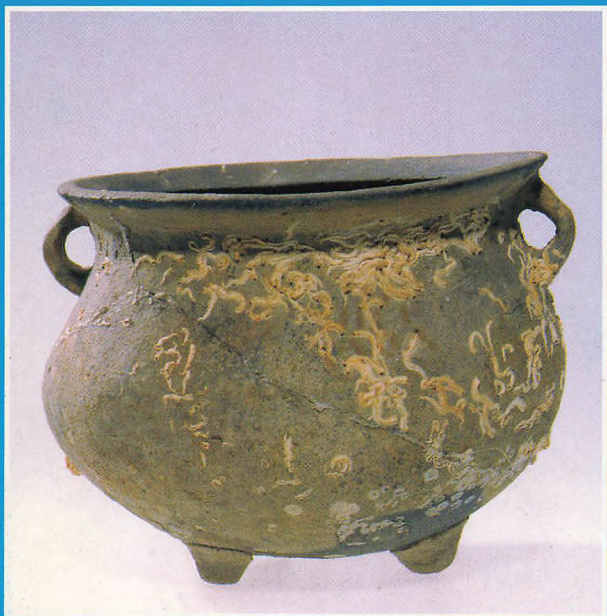
Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Mette Guldberg

Jydepotter fra Varde-egnen

*Produktion og
handel ca.
1650-1850*

Landbohistorisk
Selskab

Jydepotter fra Varde-egnen

Produktion og handel ca. 1650-1850

Mette Guldborg

Jydepotter fra Varde-egnen

Produktion og handel ca. 1650-1850

Landbohistorisk Selskab
1999

Mette Guldberg: *Jydepotter fra Vårde-egnen*

© 1999, Mette Guldberg

Grafisk produktion og layout:
Knud Gr@phic Consult, Næsby · 6618 0711

Printed in Denmark 1999

ISBN 87-7526-151-0

Indhold

Forord	9
I. Præsentation	11
Bønder og bondenæringer	18
Nye synspunkter på rural vareproduktion	24
Regionalhistorie	30
Sammenfatning	33
II. Jydepotter	35
Gryder og potter	43
Fremstilling af jydepotter	50
Produktionssteder	57
Afsætning, priser og mængder	64
Oprindelse	68
Produktionens ophør	73
Sammenfatning og perspektivering	76
III. Pottefolkene i Tistrup sogn	80
Jydepottefremstillingen på Varde-egnen	87
Pottebønder	92
Tistrup sogn i Øster Horne herred	97
Bebyggelsesstruktur, jordfordeling, ejerforhold	105
Befolkningsudvikling	110
Økonomi og kontakter	116
Sammenfatning og perspektivering	129
IV. Udførsel	135
Varde og Hjerting	139
Hjerting 1763	149
Trafikken med sorte potter	164
Østvendte udskibningssteder	180
Sammenfatning og perspektivering	182
V. Markeder	185
Markeder i Danmark	185

Markeder i Norden	191
Markeder ved Nordsøkysten	193
Markeder i Østersøen	197
Sammenfatning	198
VI. Vestjylland i Verden	199
Vestjylland som leverandør til verden	204
Vestjylland i Danmark	207
Sammenfatning	212
VII. Konklusion	213
Summary	220
Bilag	226
1. Selvejerskifter, Tistrup sogn	226
2. Fæsteskifter, Tistrup sogn	228
3. Pottfolk i folketællingerne	231
4. Ikke-agrare næringer i Tistrup sogn	232
5. Hartkornsvurdering i Tistrup sogn	233
6. Folketal, Tistrup sogn 1787 og 1850	236
7. Sorte potter i skifter fra Tistrup sogn	237
8. Eksport af sorte potter over Hjerding	238
Noter	240
Utrykte kilder	275
Trykte kilder og litteratur	282
Ordliste	296

– Om Æg og Linned drømte jeg i Nat,
Da vidste jeg, det ei var rigtigt fat;
Et Skrig fra Kjøkkenet jog mig af mine Drømme,
Der saae jeg dine Skaar i Suppe svømme.
Alt var Forvirring, slukt var Skorstens-Flammen –
Malene græd og samlede Dig sammen.
I Gaarden skal nu dine Stumper hvile,
Smaa-Blomster snart vil fra din Gravhøi smile.
Lad Tiden dække Alt med sine Vinger,
maaskee i Døden den dit Held Dig bringer!
Hvor nu er Land, var fordums Tid et Hav:
En Bøge-Skov kan voxe om din Grav –
et Sekel gaaer –
En Antiquar vil finde dine Skaar.
Dybt i hans Indre taler høit en stemme,
At Konge-Støv Du engang maatte gjemme.
Til et Musæum skal Du Veien finde,
Som Skaar og Stumper Livets Krandsse vinde.

Af: Tanker ved en ituslagen Jydepotte

H.C. Andersen 1827

Forord

Denne bog er en let omarbejdet udgave af min ph.d.-afhandling *Vareproduktion og handel i Vestjylland*, indleveret til Århus Universitet i 1997. Arbejdet med afhandlingen lå i forlængelse af en længere tids interesse, som kunne gives den samlede overskrift »danske bønders bierhverv«. Interessen opstod, da jeg i 1983 som studentermedarbejder på Frilandsmuseet ved Sorgenfri skulle undervise på lærerkurset »Produktion på landet« om handel og håndværk på landet i 1700- og 1800-tallet. I Frilandsmuseets bygningskomplekser er der – mere eller mindre eksplicit – repræsenteret en lang række af de beskæftigelser, som fandtes på landet, men som ikke specifikt hørte landbruget til. I forbindelse med min magisterafhandling i Europæisk Etnologi om strikning i Danmark berørtes emnet igen, bl.a. i relation til hosebindingen på den jyske hede, og min opmærksomhed blev henledt på protoindustrialiseringsteorien. Interessen videreførtes naturligt, da jeg blev ansat som museumsinspektør på Ølgod Museum, som inden for sit virkeområde har et af de sogne, hvor jydepottefremstillingen var en væsentlig indtægtskilde. I museumsnetværket »Vestjylland og Verden« tilførtes interessen en yderligere dimension, nemlig afsætningssiden og den kontakt, handelen gav anledning til. Samarbejdet i »Vestjylland og Verden« samt min ansættelse på Fiskeri- og Søfartsmuseet gav mig mulighed for, med jydepotterne som eksempel materiale, at gå i dybden i problemkomplekset omkring bønder og bierhverv. Det økonomiske grundlag for dette arbejde blev tilvejebragt gennem bevillinger fra Ribe Amts Museumsråd og Statens Museumsnævn, bevilling af en friplads som ph.d.-studerende på Aarhus Universitet samt stor opbakning fra min arbejdsplads Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg/Center for Maritim og Regional Historie. En varm tak til disse institutioner for viljen til at tage museernes forskningsforpligtelse alvorligt og for at give mig mulighed for frikøb fra de daglige opgaver som inspektør. Også en varm tak til Ribe Amts Museumsråd og Statens Humanistiske Forskningsråd, der økonomisk har muliggjort udgivelsen af afhandlingen, samt til Landbohøiologisk Selskab, der ville stå for udgivelsen.

Der er adskillige, som har hjulpet undervejs. Mange tak til dem, der brugte tid på at læse manuskriptet igennem i tidligere versioner og komme med værdifulde kommentarer, samt til min far Otto Guldberg for hjælp ved bearbejdningen af de indsamlede data. Også en tak til kollegerne på danske museer, til ph.d.-gruppen på Institut for Arkæologi og Etnologi på Københavns Universitet, til arbejdskammerater på Fiskeri- og Søfartsmuseet, til værterne på mine studieophold i England, Holland og Tyskland, til jydepottekyndige, der har delt ud af deres erfaringer, til middelalderarkæologernes keramikgruppe, til personale på arkiver og biblioteker samt til alle andre, der har bidraget. Den største tak går dog til min kollega Poul Holm, der har været en uvurderlig støtte og diskussionspartner i alle projektets faser.

Esbjerg, januar 1999
Mette Guldberg

I. Præsentation

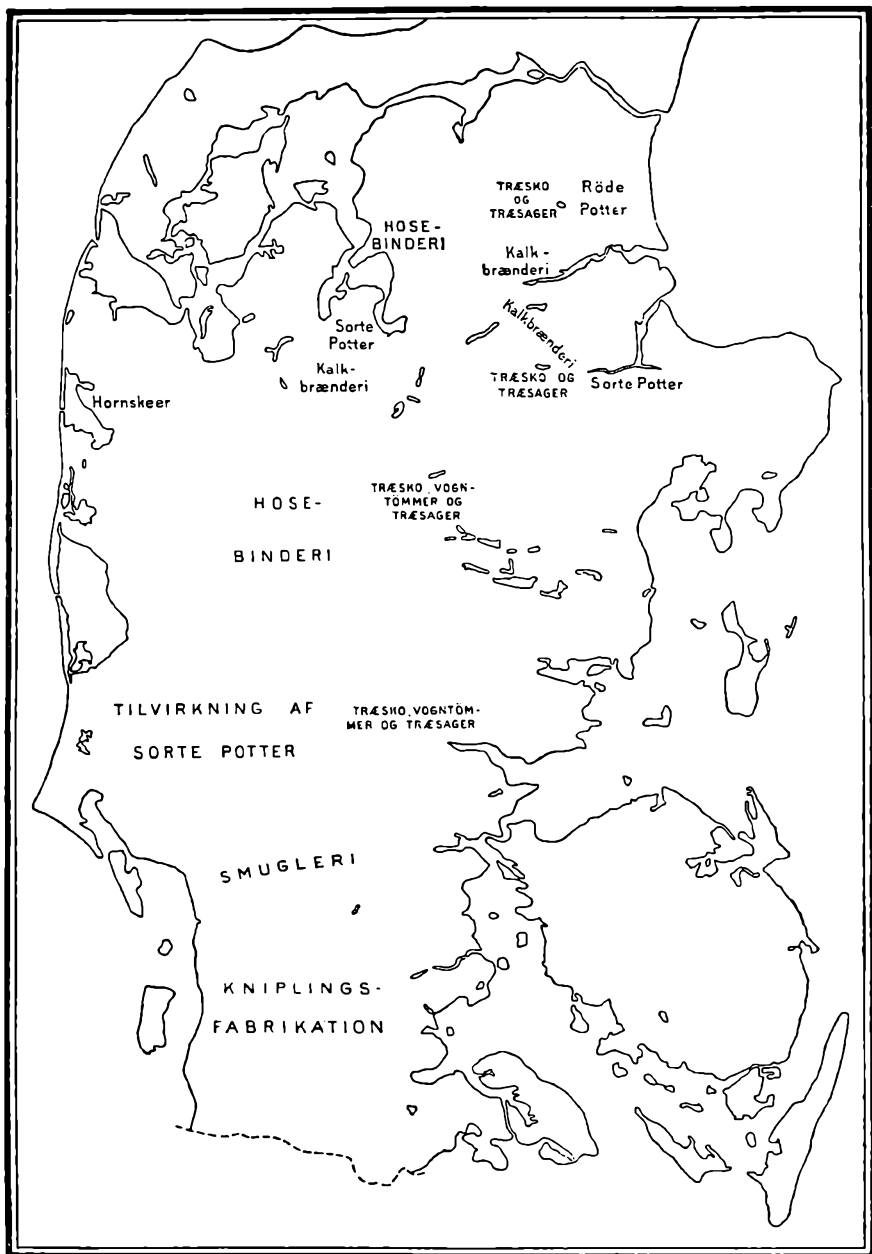
Et af de karakteristika, man forbinder med det traditionelle jyske hedebrug, er de forskellige bierhverv, der blev drevet ved siden af landbruget. Denne bog skildrer et af disse bierhverv, nemlig produktionen af jydepotter, de karakteristiske sorte potter, der blev brugt til madlavning på det åbne ildsted og til opbevaring af madvarer. Hovedvægten er lagt på et enkelt produktionssogn, Tistrup sogn nordøst for Varde i Sydvestjylland, og én afsætningsvej, søvejen fra Hjerting på den jyske vestkyst nær det nuværende Esbjerg.

Ikke mindst kulturhistorikeren Hugo Matthiessen har med sine skildringer i bogen *Den sorte Jyde – Tværsnit af Hedens Kulturhistorie* bidraget til at henlede opmærksomheden på hedebefolkningens bierhverv. Som indledning til kapitlet »Flittige Folk« skrev han således: »Selvom der var overflødig Jord paa Jyllands Heder og forholdsvis faa Mennesker til at udnytte den, kneb det dog mangen Gang at skaffe til Livets Ophold for den, der skulde leve af Avlsbrug alene. Hjælp maatte der til fra andet Hold, og Hedebonden forstod fra gammel Tid at finde Udvej for at sammenskrabe den manglende Rest af Indtægten. Opfindsomhed, Flid og praktisk Sans aabnede nye Baner, og samtidig med at han uforsvaret holdt fast ved sit Hedebrug i dets gamle, fossile Form, udfoldede hans Virkelyst sig beundringsværdigt paa talrige andre Felter.«¹

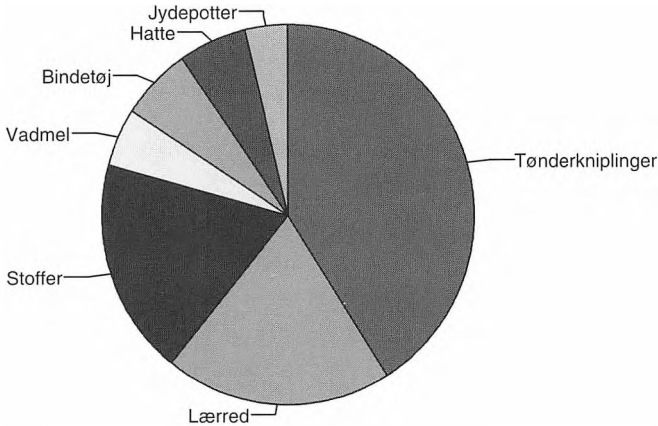
Mange af de bierhverv, Hugo Matthiessen behandlede, drejede sig om produktion af varer, der blev afsat til et fremmed marked. For det vestjyske områdes vedkommende var det primært strikvarer, sorte potter og kniplinger, som blev fremstillet både til indenlandsk brug og til eksport. Værdien af disse produktioner er meget vanskelig at beregne, men et fingerpeg for de bierhvervsprodukter, der eksporteredes fra Danmark som helhed fås i *Oeconomisk Balance* fra 1759 udgivet af Erik Pontoppidan.² Oplysningerne skal behandles med forbehold, da der er tale om overslag, men en antydning af størrelsesforholdet mellem de forskellige eksportvarer giver de dog. Pontoppidan anslog værdien af den samlede eksport fra Danmark til at være godt 2,5 millioner rigsdaler, fordelt med 44% på produkter fra dyreriget, 42% på produkter fra planteriget og 14% på »fabrik-

varer«. Blandt fabrik-varerne, som i alt beløb sig til omkring 350.000 rigsdaler, finder man også en række husflidsprodukter, bl.a. de ovenfor nævnte vestjyske tønderkniplinger, strikvarer og jydepotter. Af disse repræsenterede kniplingerne langt den største eksportværdi på 66.666 rigsdaler,³ dernæst fulgte strikvarer til 10.000 rigsdaler og endelig jydepotter til 6.000 rigsdaler. Eksportværdien af disse tre varegrupper samt husflidsprodukter som vævede stoffer og hatte, beløb sig til 162.266 rigsdaler i alt eller 6% af den samlede eksport fra Danmark, hvoraf de vestjyske produkter: kniplinger, strikvarer og jydepotter udgjorde knap halvdelen. Med andre ord: Omkring 1759 udgjorde vestjyske husflidsprodukter ifølge Pontoppidans overslag ca. 3% af Danmarks samlede eksport og halvdelen af den samlede danske husflidsproduktion.

Betydningen af denne markedsrettede produktion i en vestjysk bondebefolkning, som med Hugo Matthiessens ord ellers »ufortrødent holdt fast ved sit Hedebrug i dets gamle, fossile Form«, har i flere sammenhænge været genstand for debat. I 1983-84 afholdtes en forelæsningsrække på Sydjysk Universitetscenter i Esbjerg med temaet Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1830–1914,⁴ og i begyndelsen af 1990'erne fik diskussionen om, hvordan Vestjylland og Vestjyllands historie skal tolkes, fornyet styrke bl.a. på baggrund af artiklen »Det »mørke« Jylland og »verdensmarkedet««,⁵ hvori etnologen Johannes Møllgaard behandlede den jyske bondes hverdag og det geografiske rum, bonden færdedes i. Møllgaard hentede sit eksempel materiale i studehandelen, men påpegede, at også produkter som sorte potter, bundne hoser, jysk korn og Aalborg-sild var efterspurgt i udlandet.⁶ Møllgaard fremhævede, at bondebefolkningen i Jylland adskilte sig markant fra bondebefolkningen i Østdanmark. De jyske bønder kom i handelen med deres produkter langt videre omkring end de østdanske, og handelslivets praksis satte sit særlige præg på jyden: »studen gik i kroppen«. At købe billigt, sælge dyrt, forhandle med fremmede og være væk fra fællesskabet i landsbyen i mange dage for at tage chancer og løbe risici var individuelle handlinger, der som konsekvens havde en aftagende økonomisk solidaritet i det lokale samfund.⁷ Den succesrige handelsmand blev den ansete bonde i Jylland, og det var denne drevne bondeelite, der – fortrolig med at tænke i markedsbaner – efter 1864 fik åbnet markeder i England, oprettet dampskibsforbindelser, anlagt jernbaner, stiftet banker og landboforeninger samt omstillet landbrugets produktion til nye markedsvilkår.⁸ Den megen handel

»Bierhvervenes Gruppering i Hedeegnene« gengivet efter Matthiessen: Den sorte Jyde 1939, p. 108.

Værdien af eksporten af husflidsprodukter o.l. fra Danmark. Eksportværdien af disse varer udgjorde tilsammen 162.266 rdl. Det svarer til 46% af værdien af fabrikvarerne, der var på 353.882 rdl. og til 6% af Danmarks samlede eksport, der var på 2.533.270 rdl. Kilde: Eutropii Philadelphi 1759.

gennem århundreder gav jyderne deres vigtigste kulturelle særpræg: mindre solidaritet, større individualisme og større foretagsomhed.⁹

Sammen med andre fremstillinger om Vestjyllands historie¹⁰ inspirerede Møllgaards artikel til et samarbejde mellem vestjyske museer under titlen »Vestjylland og Verden«, som bl.a. har afholdt to konferencer i henholdsvis Ribe 1992¹¹ og Lemvig 1995¹² med deltagelse af forskere fra museer, arkiver og universiteter i Vestjylland og i de områder, Vestjylland har haft handelskontakter til. Et af de tilbagevendende temaer på disse konferencer har været spørgsmålet om Vestjyllands økonomiske og kulturelle stilling i forhold til det øvrige Danmark, herunder den handelsrettede produktions betydning for Vestjylland.¹³

Denne bog er en udløber af samarbejdet omkring »Vestjylland og Verden« og tager udgangspunkt, ikke i studehandelen, men i et andet af Vestjyllands eksporterhverv, fremstillingen af jydepotter. Om denne produktion og dens marked skrev Hugo Matthiessen, at der var tale om »en virkelig anselig Hjemmeindustri, der ikke alene kunde regne med et sikkert Marked indenfor Landets Grænser, men rivende Afsætning over store Dele af Nord- og Mellemeuropa. Pottemageriet var derfor blevet helt uundværligt for Hjemegnen.«¹⁴ En lignende beskrivelse af jydepotternes betydning findes i *Danske Atlas*: »Men endnu af større Betyd-

ning (end Uldbinding, Hatte- og Træskomageri) er det Jydske Leerkar-Arbeid, som gemeenlig kaldes Jydepotter, eller sorte Gryder, Potter, Pander, Skaaler, med videre, hvoraf udføres ei alene i stor Quantitet til Kiøbenhavn og Provincerne, men endnu en større Mængde til Tydskland, Holland, og Østersøen, da Jydepotter overalt, endog i Lifland, holdes for det bedste Slags Kar at kaage Mad udi.«¹⁵

Hensigten er at undersøge, hvad der ligger bag disse beskrivelser af jydepotteproduktionen, og hvilken betydning produktionen havde for befolkningen i Vestjylland og for Vestjyllands udvikling. Hovedspørgsmålene kan sammenfattes som følger: Hvad var baggrunden for udviklingen af jydepottefremstillingen på Varde-egnen? Hvor stor var produktionen? Hvad betød det for det enkelte hushold og for egnen, at man indgik i en eksportrettet produktion af ikke-agrarer produkter? Hvor stort var markedet? På hvilken måde indgik den regionale økonomi i international handel? Havde bøndernes vareproduktion og handel afgørende betydning for Vestjyllands udviklingsforløb? Hvordan skal Vestjyllands historie i 1600, 1700- og 1800-tallet tolkes? Kan handelslivets praksis siges at have sat sit særlige præg på de jyske bønder?

Det empiriske studiefelt er koncentreret om ét produktionssted *Tistrup sogn* nordøst for Varde, som havde en stor produktion af jydepotter, og ét udskibningssted, *Hjerting* i Guldager sogn nær det nuværende Esbjerg, hvorfra en stor del af produktionen blev udskibet. Herved undersøges forbindelsen mellem det vareproducerende agrare bagland med købstad og gods – i dette tilfælde *Varde* og *Nørholm* – og det udlandsorienterede vareudskibningssted rettet mod Tyskland, Holland og Norge, ligesom studiet omfatter både bønder, der producerede, og bønder, der handlede med jydepotter. De tidsmæssige rammer for studiet er ca. 1650–1850 med hovedvægt på perioden ca. 1730–1850. Udgangspunktet er taget i aktørernes, dvs. producenternes og eksportørernes, verden. Dette perspektiv får til følge, at den overordnede politik og teorier i tiden kun i begrænset omfang vil blive behandlet. Dette skal ikke ses som et udtryk for, at disse faktorer anses for at være uden betydning; det ligger blot uden for rammerne for denne fremstilling at behandle dem indgående.

Det er vanskeligt at studere et emne som bønderes ikke-jordbundne økonomiske aktiviteter, fordi de sjældent sætter sig markante spor i myndighedernes skriftlige kilder, og kun i ganske særlige tilfælde har bønderne selv formuleret sig skriftligt om deres aktiviteter. Det

er de færreste kildegrupper, som giver sammenhængende oplysninger om sådanne aktiviteter, og ofte skal man være heldig for at falde over oplysninger, som kan indsættes i en større sammenhæng. Indsamlingen af materiale vil derfor ofte være et biprodukt af andre undersøgelser, fordi man for at skaffe oplysninger må gennemgå store kildemængder med et minimum af udbytte. Til brug for nærværende studie er en systematisk gennemgang af få, centrale kildegrupper imidlertid blevet prioriteret højere end en ekstensiv gennemgang af mange.

Bogen følger i sin opbygning potterne fra produktionen til afsætningsmarkedet. Efter kapitel I's indledende præsentation af emne og problemstilling, gives der i kapitel II en generel introduktion til jydepotter: deres egenskaber i forhold til andre gryder og potter, deres anvendelse, fremstillingsteknikken, de forskellige produktionssteder samt afsætningen af jydepotter. Desuden gøres et forsøg på at anslå mængder og værdier, inden kapitlet afsluttes med nogle overvejelser over produktionens opståen. Til dette kapitel anvendes dels afhandlinger om jydepotter, dels mere generelle værker. I kapitel III bliver der sat fokus på jydepottefremstillingen på Vardeegnen, og især et enkelt sogn, nemlig Tistrup sogn nordøst for Varde. Baggrunden for at vælge et enkelt sogn er, at man ved at sætte en mindre enhed under lup bedre kan følge de enkelte husholds økonomi, strategi og kontaktmønster. I kapitlet ses der på grundlaget for jydepottefremstillingen og på produktionens relation til det øvrige arbejde i et bondehushold. Med udgangspunkt i matriklerne 1688 og 1844 og hartkornsspecifikationen 1789 behandles brugstørrelser og ejerstruktur, og gennem folketællingerne 1787–1850 belyses befolknings- og erhvervsforhold. Endelig anvendes skifteforretninger for perioden 1730 til 1850 til at belyse befolkningens kontaktmønstre og økonomiske vilkår. Undersøgelsen af disse forhold danner baggrund for at belyse de spørgsmål i den overordnede problemstilling, der handler om, hvad det betød for livet i det enkelte hushold, at det indgik i en produktion rettet mod et fjernt marked.

I kapitel IV følges potterne til et af afsætningsstederne, udskibningsstedet Hjerting, hvorfra de sendtes ud i verden. Indledningsvis præsenteres Hjerting og den rolle, stedet spillede på egnen, hvorefter der redegøres for den samlede eksport af jydepotter. For at tilvejebringe et helhedsbillede af trafikken på Hjerting og den

*Logoet for museumssamarbejdet
Vestjylland og Verden tegnet af Per
Bøgh.*

sammenhæng, transporten af potter indgik i, gennemgås trafikken på Hjerting et enkelt år, nemlig 1763. Derefter sættes der fokus på de skippere, der varetog trafikken, herunder på en enkelt potteskipper fra 1800-tallet, hvis liv kan følges gennem hans efterladte optegnelser. Endelig skitseres de øvrige afskibningssteder for jydepotter. Tidsmæssigt ligger hovedvægten i dette kapitel på 1700-tallet, fra hvilken periode kildematerialet er fyldigst, ikke mindst i kraft af syv fuldstændige toldbøger, der findes bevaret.

I kapitel V vendes perspektivet om, og med udgangspunkt i afsætningsmarkederne efterspores det, hvor langt omkring jydepotterne kom, og hvor markant et indslag de var på markedet. Til dette kapitel er der primært anvendt trykte beretninger suppleret med stikprøver i told- og markedsregnskaber fra udvalgte lokaliteter. Gennemgangen af markederne danner udgangspunkt for kapitel VI's belysning af Vestjyllands forhold til den omgivende verden, hvor områdets relationer dels til Nordvesteuropa og dels til det øvrige Danmark belyses for at placere Vestjyllands produktion og eksport af jydepotter i en tidsmæssig og geografisk sammenhæng. I kapitel VII samles trådene, og der vendes tilbage til de spørgsmål, der var udgangspunkt for undersøgelsen.

Mange aspekter har ikke kunnet behandles inden for dette arbejdes rammer, men noteapparatet er søgt udformet, så man vil kunne skaffe sig et overblik over yderligere litteratur og kildegrupper om et givet emne.

Bønder og bondenæringer

Hovedpersonerne i denne bog er bønder, en befolkningsgruppe, der udgjorde langt størsteparten af befolkningen på landet. I denne bog tages udgangspunkt i en definition af bønder fra begyndelsen af 1800-tallet. Den lød i kort form, at bønder var »Folk, som bo paa Landet og ikke kan henføres paa nogen anden Stand«, og i lidt længere form, at som bønder regnes dem, der »bebor og bruger upriviligerede Gaarde, Steder eller Huse paa Landet, saavel som og dem, som paa Landet ernærer sig ved de slags Haandarbejder, som kan henføres til Landbruget eller ved de paa Landet tilladte Haandværkere, naar de ikke bevisligen er af nogen anden være sig Øvrigheds-, Lærer-, Embedsmands-, Adel- eller Borgerstand.«¹⁶

Denne definition gør ikke krav på at være universel, blot på at betegne den historiske kategori bønder, der fandtes i Danmark i den periode, denne bog dækker. Det essentielle ved definitionen er, at den dækker hele almuen på landet og ikke skelner mellem bønder med og uden jord. Dermed vil personer, som man i andre sammenhænge og definitioner ikke vil betegne som bønder, komme ind under kategorien, f.eks. landhåndværkere. Bonde er i denne sammenhæng ikke en erhvervsbetegnelse, men snarere en standsbetegnelse. Bondeøkonomien var typisk en næringskombination sammensat af flere indkomsttyper, hvilket gav en fleksibel økonomi, men jorden spillede dog en vigtig rolle for bonden, og selv om den enkelte bonde ikke selv havde adgang til jord, var jorden den grundlæggende værdi i bondeøkonomien. Nogle bønder synes næsten fuldstændig at have forladt agerbruget, men de beholdt bevidstheden om vigtigheden af adgang til jord, og ofte må hele livscyklusen tages i betragtning, når økonomien og erhvervsgrundlaget skal vurderes. Ved at anvende det brede bondebegreb undgås, at en person forankret i bondesamfundet får forskellige erhvervsbetegnelser livet igennem, alt efter om vedkommende på et bestemt tidspunkt levede af håndværk, fiskeri, transport eller andet, som ikke umiddelbart fremtræder som en bondebeskæftigelse. Sådanne erhvervsbetegnelser hører snarere hjemme i nutidens erhvervsdifferentiering end i bondesamfundets »mangesysleri«.

I begyndelsen af 1800-tallet fremhævedes det ofte af landøkonomiske forfattere som et ideal, at bonden skulle kunne leve af sit agerbrug, brødføde sig selv med egne produkter og ikke være afhængig af at skulle købe eller sælge på et marked.¹⁷ Alligevel var vareproduktion til et fremmed marked en del af bøndernes utallige aktiviteter for at opretholde livet. Ikke mindst har de vestjyske bønder leveret eksempler på, at en sådan produktion spillede en rolle i bondeøkonomien.

Det har altid voldt vanskeligheder at knytte betegnelser til de forskellige aktiviteter, der lå uden for det egentlige agerbrug, men som alligevel hørte til den sammensatte økonomi, der var karakteristisk for bønderne. Var det bierhverv, håndværk, hjemmeindustri, binæring, sidebeskæftigelse, husflidsproduktion eller noget helt syvende?

Husflid var i begyndelsen af 1800-tallet et relativt nyt begreb, der betegnede nogle af de gøremål, som lå uden for arbejdet med det agerbrug, der skulle være bondens egentlige erhverv.¹⁸ I amtsbeskrivelserne, som udkom 1826–1844 på foranledning af Det danske Landhusholdningsselskab, handlede et af spørgsmålene om husflid: om den var i god fremgang, om dens frembringelser kun var til eget brug eller også til salg, og om hvordan husfliden kunne opmuntres, så varerne kunne gå mere i handelen.

O.D. Lütken, som skrev beskrivelsen over Præstø Amt,¹⁹ forsøgte under sin besvarelse af spørgsmålet om husflidens tilstand som den eneste af forfatterne til amtsbeskrivelserne at forholde begrebet husflid til de andre former for fremstillingsvirksomhed, der fandtes på landet. Han opstillede tre typer fremstillingsvirksomhed – husflid, professionsflid og fabriksflid, idet han dog påpegede, at der ikke kunne skelnes skarpt imellem dem. De tre typer tillagdes følgende karakteristika: Når der var tale om *husflid* udførtes arbejdet for egen regning. Man udførte selv så meget, man kunne, af de forskellige arbejder, der krævedes til fremstillingen af et produkt, og man fremstillede flere typer genstande. Husfliden var ikke hovednæringsvej, men optog kun de timer, der var til overs fra agerbruget. *Professionsflid* derimod holdt sig til et enkelt arbejde eller fremstillingen af en enkelt genstandstype. Når der var tale om *fabriksflid*, udførtes arbejdet ikke for egen, men for en fabrikants regning. Lütken føjede til, at *husflid* fortrinsvis egnede sig for »*Gaardbrugeren*

og hans Huusfolk eller for de egentlige agerdyrkende Familier; medens Arbeide for Fabrikker og Professionsflid bør overlades til Huusfolk og Indsiddere«. ²⁰

Blandt de faste spørgsmål, der skulle svares på i amtsbeskrivelserne, fandtes også et om *binæringsveje*. Her lød spørgsmålet: »Kunne Beboerne have Bi-Næringsveje udenfor Agerbruget, f. Ex ved Kalkbrug, ved Bearbejdning af gode Leersorter til brændte Vare, eller deslige?« ²¹ I de forskellige forfatters besvarelser til Landhusholdningsselskabet blev som *husflid* typisk regnet arbejdet med tekstiler, der oftest var kvindearbejde, samt mændenes arbejde med at sno simer, flette kurve, skære skeer og lignende fremstilling af mindre, daglige brugsgenstande. Som *binæringsveje* regnedes typisk kalkbrænderi, fiskeri, pottemageri, træskomageri og tørveskær.

Ordet *håndværk* er i flere sammenhænge blevet foreslået som samlebetegnelse for landbefolkningens fremstillingsvirksomhed, nogle gange – synes det – for at hæve aktiviteternes anseelse, idet håndværk tilsyneladende har en bedre klang end husflid. ²² Anvendelsen af denne betegnelse vil imidlertid snarere blokere for end fremme en nærmere analyse af produktionen, ikke mindst fordi håndværk i samtiden var defineret som hjemmehørende i byerne med undtagelse af enkelte tilladte landhåndværk. ²³

I vurderingen af en produktion er ejendomsforholdene til råvarer og redskaber nok så væsentlige. Det kom Lütken ind på i sine videre betragtninger over de tre fremstillingsformer husflid, professionsflid og fabriksflid. Han skrev: »Huusfliden er den frieste af disse 3 Vindskibeligheder, og derfor den sundeste for Øjet og Legeme; den forudsætter større Tænksomhed, større Capital eller i det mindste mere Credit, end den blotte Arbeiden for en Fabrik. Den Kone, der forfærdiger Lerred, og sælger det på Markedet, og den, der modtager Hør på Fabriken, og leverer Garn tilbage, ere Spindekoner begge, tjene begge en Spindeløn; men der er dog en stor Forskjel i Maaden, hvorpaa de tjene den, og i den Indflydelse, som begges Virksomhed har paa deres hele øvrige Liv og Maade at være paa. At Huusmands og Indsidderes Koner spinde for en Fabrik, er et Surrogat for Huusflid, men ikke Huusfliden selv. Naar Nøden ikke længere er paastrængende, vil denne Art af Flittighed manges Gang ophøre; men den rette og ægte Huusflid vil derimod just voxer, jo mere den bidrager til voxende Velstand. Hvor der spindes til Fabrikker, ville flere af dem, der arbeide deres Levetid paa at tilvirke Lerred, sjeldent eller aldrig faae et Stykke nyt Linned selv, drikke deres Kaffe 4 Gange dagligt og klæde sig i Pjalter; hvor

*Huusflid er almindelig, vil Kosten være sund og nærende, reent Linned haves tilstrækkeligt, og Klæderne være hele og varme.*²⁴

Forskellen på de to spindekoner, Lütken her omtaler, er også forskellen på to produktionsformer, der ofte betegnes *Kauf*-system og *Verlag*-system.²⁵ I *Kauf*-systemet, eller købssystemet, ejer producenten selv redskaber og råvarer og sælger sine varer til en købmand. I *Verlag*-systemet, eller forlagssystemet, arbejder producenten for en forlægger, der ejer råmaterialerne og ofte redskaberne. I dette system sælger producenten sin arbejdskraft, mens forlæggeren ejer den færdige vare.

Der er altså en række faktorer, som spiller ind på karakteren af en rural vareproduktion, og det må derfor afvises at betegne dem under ét som håndværk, husflid eller binæring, ligesom de fleste andre betegnelser vil være misvisende, fordi de ofte rummer en form for implikation af, om produktionen er bi- eller hovedbeskæftigelse, industri eller håndværk eller andre bestemmelser. Følgende gennemgang af fire vestjyske rurale vareproduktioner vil illustrere nogle af de forskellige måder, sådanne produktioner kunne være organiseret på.

Hosebinding blev en vigtig indtjeningskilde for bondebefolkningen i og omkring det midtjyske Hammerum herred i løbet af 1600-tallet.²⁶ Så godt som alle i området strikkede: kvinder, mænd og børn fra 5–6 års alderen, husmænd og bønder, gamle og unge. Størstedelen af dem havde hosebindingen som en sidebeskæftigelse til landbruget. Kun få havde strikning som hovederhverv, og de, der havde, var fortrinsvis dårligt stillede husmænd, gamle mennesker og enlige kvinder. Strikkerne var principielt frie producenter, der selv ejede de meget simple redskaber og råmaterialer – strikkepinde og uld – og som solgte deres varer direkte til forhandlerne. I de områder, hvor den mest intensive produktion fandt sted, var der relativt få får, fordi kræfterne blev koncentreret om strikningen, og i stedet købte man ulden. I sådanne tilfælde kunne strikkerne komme ind i et afhængighedsforhold til uldsælgerne og opkøberne, men grundlæggende må hosebindingen karakteriseres som et købssystem. Varerne, fortrinsvis strømper, men også undertøj, vanter, sjaler m.m., blev solgt i Danmark og tillige eksporteret til bl.a. Norge, Sverige, Holland og Tyskland. Salget blev ofte forestået af lokale mænd, som vandrede eller rejste omkring og solgte direkte til forbrugerne eller til købmænd i for eksempel København – ofte købmænd, der selv

kom fra bindeegnen. Skønt strikkemaskiner var kendt i Danmark fra omkring 1700, kom den første strikkemaskine ikke til hosebinderområdet før omkring 1840, og maskinerne bredte sig snarere i små hjemmeindustrier end i fabrikker, idet man stadig udnyttede sine færdigheder og afsætningskanaler. Først da produktionen blev større, blev der ansat egentlige industriarbejdere. Endnu i dag er der en stærk tradition i området for at starte en produktion i det små med få investeringer og brugte maskiner.

Kniplingsindustrien, som kendes på Tønder-egnen i det vestlige Sønderjylland fra omkring 1600, var i mange henseender hosebinderbindingens modsætning.²⁷ Den krævede særlige færdigheder og mere kapital, fordi man brugte kostbar, importeret tråd. Kniplerne var alle kvinder, ofte fra husmandsfamilier, og de havde lært knipling fra seks-års alderen. De arbejdede for købmænd i Tønder, som kunne have fra 50 og helt op til 1.500 kvinder beskæftiget. Nogle var ugifte piger, der kniplede året rundt, andre var gifte kvinder, der havde kniplingen som en bibeskæftigelse i vintertiden. Købmændene leverede tråd og mønstre til kvinderne, som blev betalt for deres arbejde, når den færdige knipling blev afleveret. Pigerne kniplede ofte det samme mønster livet igennem for at kunne arbejde så hurtigt og fejlfrit som muligt og dermed tjene mere. Kniplingsfabrikationen foregik i et udpræget forlagssystem, hvor fabrikanten havde fuld kontrol over de kniplere, han beskæftigede. Da pigernes løn ikke var særlig stor, kom de ofte i gæld til købmanden, som de derved blev bundet yderligere til. Købmanden havde praktisk taget 100 procent kontrol over råvarerne, afsætningen og til dels teknikken, da det var ham, der havde prikkebrevene og dermed mønstrene. På den måde blev fortjenesten koncentreret på meget få hænder. Ændringer i moden og fremkomsten af maskinfremstillede kniplinger forårsagede, at kniplingen på Tønder-egnen gik voldsomt tilbage og næsten forsvandt i løbet af 1800-tallet.

I det meste af landet var spinding en del af husholdets daglige arbejde, og efterfølgende fik man garnet vævet hos den lokale væver. I nogle egne drev man imidlertid *lærredsvævning* i større omfang med salg på et fjernere marked for øje.²⁸ Lærredsvævning var ikke særlig udbredt i Vestjylland, men der var dog en lille produktion omkring Ribe, som også omfattede Fanø, Manø og de nærliggende områder af Slesvig. Produkterne blev fortrinsvis solgt i Danmark, Norge og Sverige. Da jorden på Ribe-egnen ikke egnede sig særlig godt til høravl, blev råmaterialerne importeret fra Østersø-

området. Det betød, at købmænd på Ribe-egnen havde en større indflydelse på produktionen end købmændene i de områder, hvor producenterne selv dyrkede hør. Lærredsproduktionen i Ribe kan derfor karakteriseres som forlagspræget og kontrolleret af købmænd. Produktionen tog af i begyndelsen af 1800-tallet.

Jydepotter blev fremstillet i landsogne flere steder i Jylland i perioden ca. 1500–1900,²⁹ men det betydeligste potteområde var Varde-egnen. Arbejdet blev udført i sommertiden, og det var bondekvinder, der stod for fremstillingen af potterne. Indtægten fra pottemageriet var ikke stor nok til at være den eneste indkomstkilde for husholdet, så det var praktisk talt altid kombineret med landbrug. Potterne blev solgt i Danmark og i en række nabolande, først og fremmest i det tyske område og i Holland. En del potter blev udskibet, mens andre blev solgt fra hestevogn. Som regel var det de lokale mænd, der sørgede for at køre potterne til udskibningssted eller salgssted, og der synes sjældent at have været mellemhandlere involveret. Fortjenesten blev således ikke samlet hos nogle få købmænd, men spredtes ud på de enkelte hushold. Produktionen forsvandt i sidste halvdel af 1800-tallet.

Generelt var Vestjyllands rurale vareproduktioner ikke særlig kapitalkrævende, og producenterne havde en temmelig høj grad af kontrol over færdigheder, råmaterialer og afsætning. Produktionen fandt ofte sted i hushold, hvor der også blev drevet landbrug, og produkterne var ikke fremmede, eksotiske ting, som var blevet sat i produktion af en entreprenant forretningsmand; det var dagligdags fornødenheder, som man allerede var fortrolig med: strømper, lærred og potter. Kniplingsproduktionen afveg imidlertid markant fra dette billede. Her var kvinder fra den fattigste del af befolkningen ansat i et forlagssystem af købmænd, som leverede materialer og mønstre. Kvinderne for deres del ville aldrig selv få råd til at eje de varer, som de producerede. Med hensyn til købmændenes engagement i produktionerne er der med de fire forskellige produktioner repræsenteret fire forskellige varianter: En total kontrol over produktionen i et stramt forlagssystem i kniplingsindustrien, et knap så stramt forlagssystem i lærredsproduktionen, et købssystem i hosebindingen og stort set fravær af købmænd i jydepotteproduktionen.

Nye synspunkter på rural vareproduktion

Da den amerikanske historiker Franklin F. Mendels (1943–1988) i begyndelsen af 1970'erne fremsatte den såkaldte protoindustrialiserings-teori, som forsøgte at sætte en rural vareproduktion ind i en større udviklingssammenhæng,³⁰ blev der sat fokus på de mange forskellige måder, en rural vareproduktion kan organiseres på. Ifølge Mendels kunne en førindustriel hjemmeproduktion ses som en forløber og fødselshjælper for en industrialisering af et område.³¹ Protoindustrialiseringsfasen var karakteriseret ved en hastig vækst i en traditionelt organiseret, men markedsorienteret, hovedsagelig landlig industri. Aktiviteten var sæsonbetonet, den blev udøvet af bondebefolkningen, og markedet lå uden for regionen. Parallelt med denne vækst blev der udviklet områder med kommercielt orienteret landbrug, som kunne producere et overskud af fødevarer til afsætning i de områder, hvor bønderne på grund af den store vareproduktion ikke selv kunne producere fødevarer. Ifølge Mendels kunne protoindustrialiseringen bl.a. have følgende konsekvenser, som kunne lette en industriel udvikling:

- Demografiske forandringer: I områder med protoindustri ville befolkningen vokse bl.a. på grund af tidligere ægteskabsindgåelse.
- Akkumulering af kapital: den nødvendige kapital for at oprette fabrikker og for indførelse af maskiner ville blive akkumuleret lokalt under protoindustrialiseringens udvikling.
- Akkumulering af viden: protoindustrialisering ville bidrage til købmændenes akkumulation af teknisk viden og erfaringer med interregional og international handel.
- Udvikling af et kommercielt landbrug: sideløbende med udviklingen af protoindustrielle områder ville der i andre områder udvikles en kommerciel landbrugssektor, som dermed ville være forberedt til at levere forsyninger til de hurtigt voksende byer.³²

Mendels teser blev snart grebet og diskuteret af historikere i Europa, og i 1977 udgav Göttingen-historikerne Peter Kriedte, Hans Medick og Jürgen Schlumbohm bogen *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*,³³ som, ud over de tre udgiveres indlæg, også indeholdt genoptryk af to artikler om tekstilindustri af henholdsvis Franklin F. Mendels og Herbert Kisch.

Kriedte, Medick og Schlumbohm var inspireret af marxistiske begreber og så protoindustrialiseringen som den anden fase i over-

gangen fra feudalisme til kapitalisme. Første fase af denne overgang udgjordes af etableringen af et tæt netværk af byer og en arbejdsdeling mellem by og land. I den anden fase var et af de centrale kendetegnende elementer den protoindustrielle produktion kombineret med ændringer i den agrare sektor samt udviklingen af urbane håndværk og manufakturer. Protoindustrialiseringen defineredes af Kriedte, Medick og Schlumbohm som »*udviklingen af rurale regioner i hvilke en stor del af befolkningen levede udelukkende eller i et betydeligt omfang af industriel masseproduktion til interregionale og internationale markeder.*«³⁴ Ved at anskue protoindustrialiseringen som en fase i overgangen mellem feudalisme og kapitalisme ville de tre forfattere understrege kontinuiteten bagud; at protoindustrialiseringen ikke blot var begyndelsen på industrialiseringen, men også slutningen af feudalismen. Med udtrykket »industrialisering før industrialiseringen« ønskede de desuden at komme uden om teleologien i begrebet »protoindustrialisering«, et ord som i sig selv angiver, at der er tale om en forløber for industrialisering.

Alligevel var det først og fremmest det teleologiske aspekt af protoindustrialiseringsteorien, der fokuseredes på i begyndelsen, og man koncentrerede sig om at påvise, om modellen passede eller ej. I 1982 var protoindustrialisering emnet for en af sessionerne på *8th International Economic History Congress* i Budapest, og samme år blev der udgivet et temanummer om protoindustrialisering af *The Scandinavian Economic History Review*, hvor teorien blev diskuteret med udgangspunkt i skandinaviske forhold. I forordet ytredes skepsis over for begrebet,³⁵ og bidragyderne fandt ikke, at der kunne være tale om protoindustrialisering i hverken Danmark, Finland eller Norge, mens resultatet var knap så entydigt for Sveriges vedkommende. For et af de danske bidrag stod Ove Hornby og Erik Oxenbøll fra Københavns Universitet. De gennemgik dels linnedvævningen i fire danske regioner, dels uldbindingen i Midtjylland og konkluderede, at der ikke var nogen entydig indikation af, at protoindustrialisering i Mendels' betydning af ordet spillede en afgørende rolle i Danmarks samlede industrialisering og følgende økonomiske udvikling.³⁶

Det var ikke tilfældigt, at det var linnedvævning og hosebinding, Hornby og Oxenbøll tog op. Det var i Flanderns tekstilproduktion, Mendels hentede sit materiale, og protoindustri var i begyndelsen næsten synonymt med tekstilindustri. Mange forskere, som undersøgte tekstilindustrien i andre områder, kom ligesom Hornby og

Oxenbøll til den konklusion, at der ikke inden for tekstilindustrien var tale om entydige protoindustrialiseringsforløb. Allerede i 1983 blev det påpeget, at de førende eksempler på protoindustrialisering var specialtilfælde. I langt de fleste tilfælde førte protoindustri *ikke* til industrialisering,³⁷ og protoindustrialiseringsbegrebet fik betegnelser som »*a term rather than a theory*«³⁸ og »*a concept too many*«. ³⁹

Ser vi på de ovenfor gennemgåede eksempler på rural vareproduktion i Vestjylland, er det eneste område, hvor man finder en produktion fortsat i en industri, tekstilindustrien på Herning-egnen. I dag er der i det tidligere hosebinderområde en meget stor koncentration af trikotagevirksomheder og andre tekstilfabrikker, og tilsyneladende har man her en direkte forbindelse mellem husflidsproduktion og moderne industri. Hosebindingen lettede imidlertid ikke industrialiseringen i den forstand, at produktionen blev industrialiseret her før andre steder. Tværtimod synes områdets industrialisering ikke at have interesseret hosekræmmerne i København, selv om de oprindeligt kom fra dette område. De investerede ikke den kapital, de samlede sammen på strømpehandel, i ny teknik som strikkemaskiner på bindeegnen. Derimod investerede de i fabrikker andre steder, også bomuldsfabrikker, og i den forstand medvirkede de til at undergrave den industri, der havde været forudsætningen for deres velstand.⁴⁰ Det var altså ikke købmændenes erfaringer vedrørende produktion og afsætning, som lettede industrialiseringen af området. Ej heller var det pengene fra strømpehandelen, der blev investeret i området, for de store penge gik til København. Det var snarere den lokale befolknings tradition for at arbejde med tekstiler som uafhængige producenter, som forårsagede en noget forsinket, men altså livskraftig industrialisering. I de andre områder omtalt i det foregående har den rurale vareproduktion ikke sat sig markante spor: I kniplingsproduktionen blev overskuddet koncentreret hos de involverede købmænd. Da købmændene selv boede i området – modsat mange af de store hosekræmmere, som boede i København – var det nærliggende at tro, at de ville investere deres kapital i lokal produktion, men det synes de ikke at have gjort. Trods de lokale købmænds kapital blev Tønder-distriktet ikke noget blomstrende industrielt område, og det mest tydelige minde i dag om kniplingens storhedstid, er de gamle rige købmandsgårde i Tønder. Lærredsproduktionen forsvandt næsten sporløst fra Ribe-egnen i begyndelsen af 1800-tallet, og da

fydepotteproduktionen forsvandt sidst i 1800-tallet, koncentrerede dens udøvere sig om landbruget.

En af de første præsentationer af protoindustrialisering-teorien på dansk var publiceringen af et foredrag, som den engelske historiker Pat Hudson holdt ved Københavns og Aarhus Universiteter i 1982.⁴¹ Heri pegede hun bl.a. på den manglende overensstemmelse mellem protoindustrialiseringsteorien og virkeligheden, og på nødvendigheden af at se de forskellige protoindustriområder i deres sociale, kulturelle, politiske og institutionelle kontekst samt at se på deres placering i verdenshandelens magtstrukturer. Paradokset ved at indføre omgivelsernes kompleksitet i protoindustrialiseringsstudierne ville imidlertid være, sagde Hudson, at modellen selv sandsynligvis ville forsvinde, da hvert område ville afsløre egne særegenheder og sin egen type af dynamik eller stabilitet. Og det var netop, hvad der skete. I en oversigtsartikel fra 1993⁴² ridsede den engelske historiker S.C. Ogilvie forløbet op: Teorien tiltrak sig i starten stor opmærksomhed, og forfatterne til en række stimulerende artikler og bøger argumenterede for, at protoindustrierne var en væsentlig faktor i overgangen til kapitalisme og fabriksindustri. Man var enige om to ting: At protoindustri var central for den økonomiske udvikling i det førindustrielle Europa, og at den ændrede ikke bare økonomien, men også den demografiske adfærd. På næsten alle andre punkter var man uenige, også om hvordan og hvorfor protoindustri var så vigtig. I løbet af 1980'erne kom der så gang i de empiriske studier, og det strømmede ud med *case studies* om hjemmeindustri i præ-industrielle økonomier, også i ikke-europæiske lande,⁴³ idet man fandt, at teorien kunne have relevans for nutidige udviklingsforløb. Samtidig så man en systematisk kritik af modellerne fortrinsvis fra britiske historikere. Kritikken rejste fire hovedindvendinger. For det første, at protoindustri ikke altid førte til befolkningstilvækst, og at befolkningstilvækst forekom uden protoindustri. For det andet, at protoindustri ikke var utvetydigt sammenhængende med hverken kommercialisering eller stagnation af landbruget. For det tredje, at protoindustri ikke klart kunne sammenkædes med nogen af de »forudsætninger for *take-off*«, som Mendels havde opregnet: Kapitalakkumulation, *entrepreneurship*, arbejdskraftreserve for fabrikker eller oversøiske markeder. Og for det fjerde, at protoindustrialisering ikke uvilkårligt førte til industrialisering – ofte førte det til »de-industrialisering« og tilbagevenden til landbruget.

Som et yderligere kritikpunkt pegede Ogilvie på institutionernes rolle i protoindustrialiseringen. De tidlige teorier gik ud på, at protoindustrialisering nedbrød traditionelle sociale institutioner som landsbysamfund, fæstesystem, laug og købmandskompagnier, men de empiriske undersøgelser viste, at dette ikke nødvendigvis var tilfældet. I det hele taget viste det sig ganske vanskeligt at sige noget generelt om protoindustrialiseringsforløb, og »anden-generationen« af protoindustrialiseringsstudier forsøger da også i stedet at forklare variationerne i protoindustrialisering i forskellige europæiske samfund.⁴⁴

Det teleologiske indhold i Mendels oprindelige model gjorde det nærliggende at forkaste begrebet, og det gjorde man da også stort set i Danmark, hvor debatten om protoindustrialisering næsten forstummede med afvisningen af teorien i særnummeret af *Scandinavian Economic History Review* i 1982. Da man havde konstateret, at udviklingslinien »fra protoindustri til industri« ikke fandt anvendelse for danske forhold, mindskedes interessen, og begrebets videre udvikling blev ikke fulgt. Derfor har Danmark heller ikke set den opblomstring af studier i rural vareproduktion, som andre lande har.

Imidlertid fortsatte diskussionen i flere europæiske lande,⁴⁵ og begrebet protoindustrialisering bliver i dag – trods selve ordets betydning af fænomenets snævre sammenhæng med en efterfølgende industrialisering – brugt som et bredt begreb for hjemmeproduktion til et fjernt marked. Ogilvie og Cerman definerer begrebet således i forordet til deres antologi om protoindustrialisering i Europa: »'Protoindustrialisering' er det navn, der er givet den ekspansion af hjemmeindustrier, der producerede varer til ikke-lokale markeder, og som fandt sted i mange dele af Europa mellem det sekstende og det nittende århundrede.«⁴⁶ Dermed adskiller deres definition sig fra Kriedte, Medick og Schlumbohms definition fra 1977 på flere punkter, der gør begrebet både bredere og mere empirisk baseret, hvilket ikke skærper dets anvendelighed. For det første er protoindustri ikke i Ogilvie og Cermans definition begrænset til rurale områder, og dermed kan også produktioner, der finder sted i byen, medtages under begrebet. For det andet bestemmer de to forfattere protoindustrien som hørende hjemme i en bestemt periode og et bestemt geografisk område. Og for det tredje rummer Ogilvie og Cermans definition ikke, som Kriedte, Medick og Schlumbohms,

noget krav om, at det skal være en vis andel af befolkningen i et område, der lever af produktionen, for at det er protoindustri.

Fælles for de to definitioner er imidlertid, at ingen af dem i sig selv rummer nogen antydning af, hvilke implikationer en protoindustrialisering indebærer for et områdes senere udvikling. Protoindustrialiseringsbegrebet har således i store træk forladt ideen om, at en protoindustriel produktion skulle have en bestemt indflydelse på udviklingen i et område. I stedet bruges begrebet til at sætte fokus på en række spørgsmål i regionale og lokale studier,⁴⁷ og diskussionerne om protoindustrialisering har centreret sig om en række problemstillinger, hvoraf mange udsprang af Mendels oprindelige model: produktionens betydning for den demografiske udvikling, for polariseringen af samfundet, for jordfordeling, for akkumulation af kapital og viden og for kønsarbejdsdelingen.

Begrebet kan imidlertid ikke siges at have tilvejebragt nogen endtydig teoretisk eller metodisk ramme. Protoindustrialiseringsdiskussionens fortjeneste er primært, at den har sat fokus på og vakt debat om en del af den førindustrielle produktion og økonomi, som ofte er blevet overset. I og med at eksisterer et begreb for den del af den rurale økonomiske aktivitet, der ligger uden for landbruget, skærpes opmærksomheden over for, at det er en aktivitet, som bør tages i betragtning, når man taler om det førindustrielle bondesamfund. Trods det diffuse indhold er begrebet protoindustri den samlende overskrift, under hvilken en lang række studier i rural vareproduktion har fundet sted, og trods det misvisende ord er det blevet en alment accepteret betegnelse for en del af det komplekse, Lütken i 1839 forsøgte at strukturere med begreberne husflid, professionsflid og fabriksflid. Det er fristende at afvise begrebet på grund af dets uheldige navn, men som betegnelsen bruges i dag, signalerer det både nationalt og internationalt interesse for en rural vareproduktion. Umiddelbart ligner det blot endnu et begreb i rækken af betegnelser – bierhverv, håndværk, hjemmeindustri, binæring, sidebeskæftigelse, husflidsproduktion – men frataget sit teleologiske indhold, finder jeg, at det blandt de nævnte begreber bedst dækker feltet i kraft af sin forholdsvis klare definition og sin fokuseren på det specielle forhold, at der produceres til et fjernt marked.

Regionalhistorie

I diskussionen om protoindustrialisering blev der fra begyndelsen lagt vægt på, at fænomenet skulle studeres regionalt. Pointeringen af dette skyldtes især et ønske om at gøre op med traditionen for at fokusere på national udvikling, når det handlede om industrialisering. Med studierne af protoindustrialisering ville man nedbryde grænserne mellem politisk og økonomisk historie på den ene side og social- og kulturhistorie på den anden. Dermed blev fokus flyttet fra righistorie til studier af regional udvikling, hvor man også så på industriernes indflydelse på økonomisk, socialt og kulturelt liv,⁴⁸ og regionalhistorien er med sit helhedssyn og sin tværfaglige tilgangsvinkel også aktuel i sammenhænge, der ikke umiddelbart hænger sammen med protoindustrialisering.

Et af de tilbagevendende spørgsmål i regionalhistorien drejer sig om afgrænsningen af regionen. Ordet region giver associationer til et fladedækkende område med en fysisk erkendbar grænse, men interessen ligger ikke i at afgrænse geografiske regioner med hver deres særpræg. Afgrænsningen af regionen afhænger af problemstillingen, og det egentlige kriterium for definitionen af en region er definitionens relevans for at belyse det udvalgte problem i tid og rum.⁴⁹ Den regionale tilgangsvinkel vælges netop for at komme ud over den begrænsning, der kan ligge i at beskæftige sig med afgrænsede områder, en ambition, der også lå bag etnologen Börje Hanssens udvikling af begrebet aktivitetsfelt.⁵⁰ Regionalbegrebet kan ses som en sammensætning af sociale og økonomiske aktivitetsfelter omkring et center, og i denne bog udgør forbindelsen produktionssted-afskibningssted-afsætningssted en region.

Man kan indvende, at drevet til sin yderste konsekvens vil regionbegrebet udtyndes til det meningsløse, hvis det f.eks. udstrækkes til at omfatte verdensomspændende felter. En sådan *reductio ad absurdum* er naturligvis ikke hensigten med begrebet, som først og fremmest må ses som en tilgangsvinkel, der medierer mellem lokalhistorien og nationalhistorien. Ofte synes et afgrænset område at give sig selv som studieobjekt, fordi det er en administrativ enhed, som også kilderne er grupperet efter, og som i mange tilfælde styrkes af mere naturlige afgrænsninger – vandløb, bjergkæder o.l. – og af historiske forhold. Her kan regionbegrebet bruges til at vægte »en alternativ rumlig afgrænsning over for det politiske herskabsforhold eller forvaltning«.⁵¹

Ligesom det er tilfældet i lokalhistorie og lokalsamfundsstudier, må man ved et regionalhistorisk studie gøre sig dets muligheder og begrænsninger klart. Det er fristende at se et enkelt område som repræsentativt for et større område, ligesom tanken om at se et bestemt område som et laboratorium, hvor man kan afprøve hypoteser under kontrollerede betingelser, ligger nær. Imidlertid indgår ethvert område i en specifik sammenhæng og påvirkes af mange faktorer, og det er vigtigt være bevidst om den helhed, regionen er en del af. Regionalhistorien skal således ikke ses som et alternativ til lokal- eller nationalhistorien, men som en yderligere dimension.⁵²

Jævnlig kontakt inden for en region, f.eks. i form af samhandel, betyder ikke, at der nødvendigvis findes en fælles kultur eller fælles værdier inden for regionen. Man kan ikke slutte fra økonomisk interesse til kulturel identitet inden for en region, og omfattende økonomiske forbindelser behøver ikke medføre ensartede nationale, religiøse eller politiske holdninger.⁵³ Det er en problematik, som behandles i Poul Holms disputats *Kystfolk* fra 1991,⁵⁴ som tager udgangspunkt i en maritim region, Kattegat-Skagerrak-området, med den hensigt at studere, hvordan man ernærede sig af og ved havet på tværs af de til stadighed skiftende statsgrænser og under veksellende storpolitiske og økonomiske betingelser. De kontakter, som derigennem udvikledes, kalder Holm »det menneskelige havskab«. Han argumenterer mod en antagelse om, at en oprindelig ensartet økonomi og et kulturelt særpræg for hele Kattegat-Skagerrak-regionen med markedsøkonomiens indtrængen i løbet af 1800-tallet var blevet afløst af en mere generel industrikultur. Han påpeger for det første, at fiskeri og søfart også tidligere i bund og grund var bestemt af udviklingen på det europæiske marked. For det andet viser han, at der ikke havde været nogen ensartet kultur langs kysten, men at det tværtimod var forskelligheden, der dannede basis for, at man havde noget at udveksle – for Kattegat-Skagerrak-regionens vedkommende primært tømmer, korn og fisk. Regionen Kattegat-Skagerrak opstod i 1500-tallet som en økonomisk og social enhed, uden at den var forbundet af en fælles kulturel eller politisk identitet.

Med sin regionalhistoriske tilgangsvinkel repræsenterer disputatsen en nyudvikling af maritimhistorien, som – i højere grad end mange andre historiske interessefelter – har været præget af at have sit udspring i et iøjnefaldende felt: Havet. Traditionel maritimhistorie har taget sit udgangspunkt ved kajkanten og derfra set på

havet og skibene, der sejlede med varer, fiskede eller var i krig, uden at beskæftige sig meget med det bagland, der leverede forudsætningerne for, eller var afhængigt af, skibenes aktiviteter. Dermed henvendte maritimhistorien sig til en forholdsvis snæver kreds af mennesker, der interesserede sig for skibe og sejlads. De senere års forskning har gjort maritimhistoriens perspektiv bredere ved at inddrage baglandet, produktionen, arbejdsmarkedet, sociale mønstre og politiske magtforhold, hvor forudsætningerne for den maritime aktivitet skal findes.⁵⁵

Regionbegrebet er velegnet til at sætte udkantsområder ind i en større sammenhæng. Sådanne områder bliver ofte anset for reliktoområder, eller de bliver helt overset, fordi de i forhold til det administrative center, de hører under, er perifere og i forhold til det økonomiske center, de orienterer sig imod, er uanselige. I netværket »Vestjylland og Verden« har man søgt at sætte fokus på Vestjylland som en region, hvis hovedstad administrativt set er København, men som økonomisk orienterer sig mod Hamborg og Amsterdam, og som fra alle tre byer er så godt som usynlig.⁵⁶

Den australske historiker Ben Tipton⁵⁷ tillægger regionalhistorien afgørende betydning, idet han tager udgangspunkt i, at liberale, nationale og marxistiske historikere alle beskæftiger sig med bevægelsen fra et »traditionelt« til et »moderne« samfund. Selv om de har vidt forskellige definitioner af det moderne samfund, er deres billede af de traditionelle samfund stort set det samme: statiske, homogene, egalitære, selvforsynende, ikke-markedsorienterede og uforanderlige samfund. Imidlertid viser regionale studier både i Europa og Asien, at dette billede af de traditionelle samfund er fundamentalt forkert. De små lokalsamfund var ikke isolerede og indkapslede, og der var også markeder før industrialiseringen. Dannelsen af større politiske enheder afskar ofte forbindelser, der havde eksisteret tidligere, og betød restriktioner for økonomisk udvikling, snarere end de forøgede mulighederne for markedsudveksling. Tipton påviser, hvordan hverken lokalsamfundene eller deres indbyggere passer med stereotypen om »præmoderne« og »traditionelle« samfund. De var kontinuerligt involveret i markedsaktiviteter, fortløbende med avancerede kreditaftaler, villige til at handle med fremmede og havde øjnene åbne for økonomiske muligheder. En vigtig del af samfundenes aktiviteter var protoindustri, som ofte efter en periode med dramatisk ekspansion blev fulgt af nedgang og nød snarere end af videre vækst, udvikling og industrialisering. Hvis

denne beskrivelse er rigtig, siger Tipton, er hele grundlaget for fremstillingen af historien som en bevægelse fra »traditionel« til »moderne« forkert – uanset hvilke processer eller hvilke aspekter af det moderne, der lægges vægt på.⁵⁸

Sammenfatning

Med udgangspunkt i produktionen af og handelen med jydepotter er det hensigten at undersøge betydningen af de vestjyske bønders markedsrettede, ikke-agrarer produktion, dels for de bønder, der deltog i produktionen enten som producenter eller som transportører, dels for regionen Vestjylland og dens udviklingsforløb i 1600, 1700- og 1800-tallet.

Der arbejdes ud fra en samtidig definition af »bonde«, der definerer bønder som folk, der bor på landet og ikke tilhører nogen anden stand. Med det brede bondebegreb præciseres det, at selv om en befolkningsgruppe på landet levede udelukkende af håndværk eller anden ikke-agrar fremstillingsvirksomhed, var de stadig bønder, skønt det ville være nærliggende at kalde dem håndværkere eller arbejdere.

En del af bøndernes fleksible økonomi var fremstilling af ikke-agrarer produkter til et fremmed marked. Der findes mange danske betegnelser for de forskellige former for produktion, bl.a. bierhverv, husflid og håndværk, men ingen af betegnelserne er dækkende. Det er imidlertid betegnelsen »protoindustrialisering,« der på trods af, at navnet antyder en senere industrialisering af det berørte område, har vundet indpas som betegnelse for de af bøndernes næringer, der omfattede produktion af ikke-agrarer varer til et fjernt marked. Begrebet har været med til at sætte fokus dels på den førindustrielle, rurale produktion og dermed skærpe opmærksomheden over for den økonomiske dynamik i de førindustrielle samfund og dels på det forhold, at bønderne var langt mere markedsorienterede, end det oftest antages. Med ordet protoindustri er der tilvejebragt en international betegnelse for et fænomen, som det har været svært at betegne præcist. Når jydepotteproduktionen betegnes protoindustri, er det altså i begrebets brede forstand, som ikke implicerer en bestemt senere udvikling i det område, hvor produktionen udføres. Min anvendelse af begrebet dækkes af Kriedte, Medick og Schlumbohms definition: at protoindustrialisering er

udviklingen af rurale regioner, i hvilke en stor del af befolkningen levede udelukkende, eller i et betydeligt omfang, af industriel masseproduktion for inter-regionale og internationale markeder.⁵⁹

Ved studiet af en protoindustri med afsætning på et marked giver det ikke mening at tage udgangspunkt i administrative eller nationale grænser. Derimod må der ses på den helhed, som fremstillingsstedet, transportvejene og afsætningsstedet tilsammen udgør. Regionbegrebet bruges som betegnelse for dette system af aktivitetsfelter og dækker ikke et statisk og fysisk afgrænset geografisk område, men tjener til at bygge bro mellem lokalhistorie og nationalhistorie. Dette studie i jydepotteproduktionen på Varde-egnen er således et studie i vestjysk protoindustri i et regionalhistorisk perspektiv.

II. Jydepotter

Jydepotter er betegnelsen for sortbrændt, uglaseret lertøj fremstillet i jyske landsogne fortrinsvis af kvinder i perioden ca. 1500–1900. Potterne formedes i hånden uden brug af drejeskive, og den sorte farve fremkom ved den iltfattige brænding, der som regel foregik i mile ved forholdsvis lave temperaturer. Den klassiske jydepotte var rundbuget, havde to ører og tre tæer og var ofte fladeglittet eller forsynet med indglittede mønstre på siderne og i bunden.

Jydepotterne blev solgt over hele Danmark og i nogle nabolande. I og omkring produktionsområderne hed potterne sorte potter eller sorte gryder,¹ til forskel fra røde potter, som var formet på drejeskive, glaseret og brændt ved højere temperaturer. Betegnelsen jydepotter, der kendes tilbage fra 1600-tallet,² må anses for at være en varebetegnelse – eventuelt kvalitetsbetegnelse – der blev brugt uden for fremstillingsstedet. I det følgende betegnes potterne både jydepotter og sorte potter. Jydepotterne blev fremstillet flere steder i Jylland, men det væsentligste produktionsområde og der, hvor produktionen varede ved længst, var egnen nordøst for Varde i Ribe amt.

Afhandlinger om jydepotter

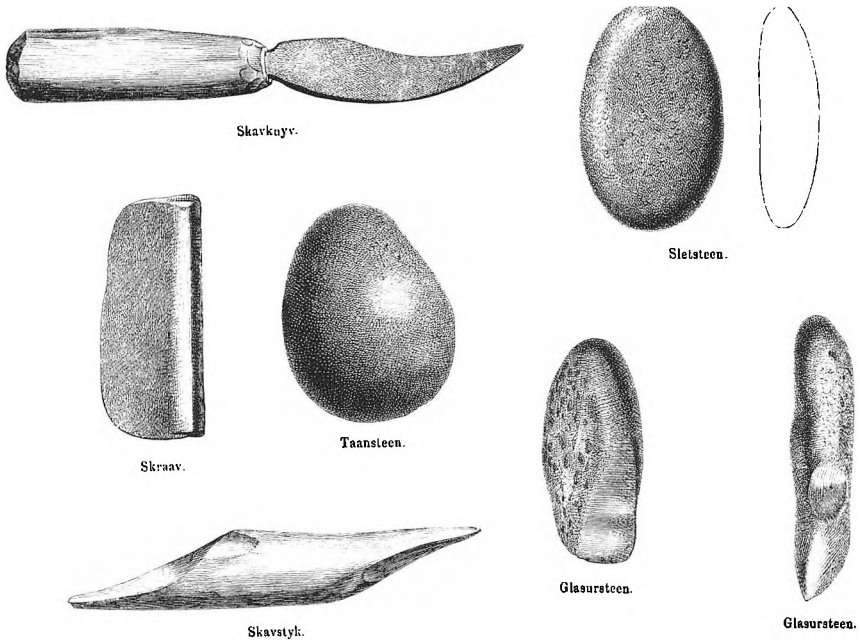
Den første egentlige afhandling om jydepotter var forfattet af lægen Johann Clemens Tode (1736–1806), der til Nye Sundheds-Tidende 1783 skrev artiklen *Om Kjøkkenkar*,³ som handlede mere om jydepotternes brug i København end om deres fremstilling i Jylland. Om fremstillingen af jydepotter findes den første afhandling i månedsskriftet *Iris* i 1791. Her skrev præsten og forfatteren Laurids Smith (1754–94) *Om de sorte jydskes Leerars Fabrikations Maade, og denne Industries Artikels Fordeel for Staten*.⁴ Den 23 sider lange afhandling var den første samlede fremstilling om jydepotter, og hovederindet var, som titlen også siger, at fremhæve jydepotternes nationaløkonomiske betydning. Smith hentede sit eksempelmate-

En klassisk rundbuget jydepotte med to ører, tre tæer og glittet dekoration. Efter Sehested: Jydepotteindustrien, 1881, s. 5.

riale på Varde-egnen, som han havde besøgt i efteråret 1787, og hans afhandling må anses for at være langt den bedste, der er skrevet om jydepotter, mens produktionen endnu var i fuld gang. For det første er dataene indsamlet ved forfatterens egen rejse på egnen, for det andet afholder han sig bevidst fra at udtale sig om jydepotteproduktionen på et andet vigtigt produktionssted, Vorup, fordi han ikke har været der eller har præcise data, for det tredje udtrykker han tvivl, når han ikke er sikker på en angivelse, og for det fjerde gengiver han i en nærmest etnografisk beskrivelse processen omkring fremstillingen af en potte med pottekonernes egne betegnelser. Netop den detaljerede beskrivelse og Smiths vilje til at beskrive præcist giver et mere nøgternt indtryk end mange af de mere malende beskrivelser der fulgte efter.

Smith var tydeligt påvirket af merkantilismens tankegang, og en del af afhandlingen brugte han til generelle betragtninger over nationaløkonomi i almindelighed og »Kunstfliden«s nytte i særdeleshed. I den sammenhæng fremhævede han jydepotteproduktionen for at producere varer ikke alene til indenlandsk brug, men også til eksport, hvorved værdiløst ler forvandlede til sølv og guld til gavn for hele landet. Imidlertid er afhandlingen klart opdelt i en politisk og en empirisk-saglig del, og dermed er beskrivelsen af produktionen klart adskilt fra artiklens mere politiske afsnit.

Redskaber til jydepottefremstilling. Efter Sehested: Jydepotteindustrien, 1881, s. 8-9.

Efter udgivelsen af Smiths afhandling skulle der gå omkring 50 år, før jydepotterne igen blev genstand for en egentlig afhandling. Det var præsten i Ansager ved Varde, V.J.A. Ramsing, der i Historisk-Statistisk Maanedstidende for Ribe Stift i 1838 skrev en artikel om *Vardeegnens Pottemagerie*.⁵ Ligesom Smith havde Ramsing et klart politisk ærinde med at behandle pottefremstillingen, men hvor Smith var præget af merkantilismen, var Ramsing præget af liberalismen. Han talte varmt og længe imod købstædernes privilegier på håndværk, som han så som en af de alvorligste hindringer for, at pottemageriet kunne udvikle sig fra sit simple stade og opnå »*større Udstrækning og Fuldkommenhed*«. ⁶ Allerede på dette tidspunkt var jydepottefremstillingen imidlertid på retur, og Ramsing forudså, at der ville komme vanskeligheder for jydepotteproduktionen fremover: »*Forandrede Tidsforhold, nye Producter, almindeligere Udbredelse af Skorstensindretninger og Støbegods m.m., kan før man tænker det have en væsentlig Indflydelse paa denne Egnis Pott fabrication, at den undergraves ligesom Knipleriet ved Tøndern. Sligt bør en omsigtig Pottemand ikke lukke Øinene for, men stræbe itide at indrette sig efter.*» ⁷

Ramsings afhandling var da også den sidste, der blev skrevet, inden jydepottefremstillingen var under åbenlys afvikling, og i 1800-tallets anden halvdel ændrede den politisk-økonomiske interesse for jydepotter sig til en historisk interesse. Jydepotter var praktisk talt blevet historie, og spørgsmålet om på den ene eller anden måde at fremme produktionen havde helt mistet sin aktualitet, eftersom markedet for potter var blevet betydeligt reduceret, og der ikke syntes at ligge en guldgrube af uudnyttede ressourcer i pottefremstillingen. I slutningen af 1800-tallet var der næppe længere nogen, der forestillede sig en stor fremtid for jydepotter.

Således var den næste afhandling om jydepotter, der udkom i 1881, skrevet ud fra en arkæologisk interesse.⁸ Den var forfattet af den fynske godsejer F. Sehested (1813-82), der var blevet optaget af jydepotterne gennem sit arbejde med oldtidens lerkar, som han fandt havde en påfaldende lighed med jydepotter. Han aftalte derfor et besøg hos kammerherre Rosenørn-Teilmann på Nørholm ved Varde, som havde fået arrangeret en »klar og belærende Fremstilling hos en i Fabrikationen dygtig 'Huuskone'«,⁹ hvorved Sehested stiftede bekendtskab med jydepotteteknikken. Erfaringerne fra dette besøg publicerede han i sit store værk *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm*, som kom i 1878, og i bogen *Jydepotteindustrien* fra 1881 supplerede han dette materiale med den eksisterende litteratur om jydepotter. Desuden havde han udsendt spørgeskemaer til 80 præster om potteproduktionen før og nu, og det er bearbejdningen af svarene på disse skemaer, der er det væsentligste nye bidrag i Sehesteds afhandling.

Året efter, i 1882, udkom industrihistorikeren Camillus Nyrops (1843-1918) *Dansk Pottemageri*,¹⁰ der, som titlen angiver, omfattede alle former for pottemageri. Kun en mindre del af bogen handler om sorte potter, og emnet behandles ud fra litteratur og kilder, som for størstedelens vedkommende har været anvendt i de tidligere udgivelser om jydepotter. Det, der udmærker Nyrops arbejde i forhold til de øvrige afhandlinger om jydepotter, er, at han ser produktionen i sammenhæng med den øvrige danske potteproduktion.

Den mest omfattende afhandling om jydepotter kom i 1924. Den var skrevet af lærer, senere væver, Andreas G. Jensen (1880-1963), som byggede sin fremstilling på »langt over hundrede meddelere« samt på litteratur og arkivalier.¹¹ Da bogen udkom, var pottefremstillingen stort set forsvundet, men hans materiale var indsamlet på et tidspunkt, da erindringen om jydepotteproduktionen endnu var

levende, og bogen rummer uvurderlige oplysninger og detaljer, selv om det nogle gange kan være lidt vanskeligt at spore og vurdere forfatterens kilder. A.G. Jensen behandlede næsten alle tænkelige aspekter af jydepottefremstillingen, og som undertitlen »vort Lands ældste Haandværk« angiver, var A.G. Jensen overbevist om, at jydepotteproduktionen havde rod i oldtidens pottemageri. Alligevel ligger hovedvægten i hans fremstilling på 1800-tallet, fordi en stor del af materialet stammede fra mundtlige meddelelser. Forsøg på at efterspore A.G. Jensens arkiv har været forgæves, og det må anses for at være gået tabt.¹²

Den seneste afhandling om jydepotter blev i 1983 indleveret som speciale ved Historisk Institut på Aarhus Universitet, men er aldrig blevet publiceret. Det er Lars Aaberg Madsens *En analyse af den hjemmeindustrielle produktion af jydepotter i Øster Horne herred i perioden 1750–1850*,¹³ hvori han lader sig inspirere af det på daværende tidspunkt forholdsvis nyopdukkede protoindustrialiseringsbegreb til en analyse af to af pottesognene på Varde-egnen, Torstrup og Horne. Hvad angår protoindustrialiseringsdebatten deler Madsen den udtalte skepsis mod teoriens værdi og relevans for den industrielle udvikling i Danmark, som var fremherskende i begyndelsen af 1980'erne, hvor teorien stadig var snævert knyttet til en senere industrialisering af et område. I relation til jydepottefremstillingen anvender Madsen som materiale primært matriklen 1688, hartkornsspecifikationen 1788, og folketællingerne 1787 og 1801. Resultaterne, som for manges vedkommende falder i tråd med denne bogs konklusioner, forholder han til den tidligere litteratur om jydepotter, og afhandlingen var den første, der for alvor tog jydepotteproduktionen op til revision efter Andreas G. Jensen bog.

Omtaler

Ud over i de ovennævnte afhandlinger blev jydepotteproduktionen omtalt i samtidige generelle værker af økonomisk og topografisk art. Således medtages jydepotterne i Erik Pontoppidans *Eutropii Philadelphii Oeconomiske Balance eller uforgribelige Overslag paa Danmarks naturlige og Borgerlig Formue* fra 1759 og senere i *Danske Atlas* bind IV og V (1768–69), der var påbegyndt af Pontoppidan, og som efter hans død i 1764 videreførtes af Hans de Hofman og Jacob Langebek.

Igennem 1800-tallet nævntes jydepotterne bl.a. i værker som

Gregers Begtrups *Agerdyrkningens tilstand V–VI* (1808–10), Fr. Thaarups *Udførlig Veiledning til det danske Monarkies Statistik II* (1813), *Amtsbeskrivelserne* foranstaltet af Det danske Landhusholdingsselskab (1826–1844), A.F. Bergsøes *Den danske Stats Statistik IV* (1847), O.J. Rawerts *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold* (1850), Trap: *Danmark* (1859 og 1879) og N.C. Roms *Den danske Husflid, dens Betydning og Tilstand i Fortid og Nutid* (1871).

Samtidige beretninger af mere beskrivende slags finder man i flere rejsebeskrivelser. I sommeren 1789 kom billedhuggeren Jens Karlebye (1730–1812) til Varde-egnen med det ærinde at undersøge tørvehandelen, og da han undervejs passerede Hjerting og så, hvordan potterne blev bragt ombord på fartøjerne, fik også pottehandelen og -fremstillingen nogle ord med på vejen.¹⁴ Andre beskrivelser findes i L.M. Wedels *Indenlandske Reise* (1803), J.G. Kohls *Reiser i Danmark og Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen* (1848) og L. Boths *Reiseskizzer* fra Jylland (1862).

I den lokalhistoriske litteratur er jydepottefremstillingen behandlet dels i artikler og småskrifter udelukkende om jydepotter,¹⁵ dels i mere brede fremstillinger.¹⁶

Museer

To museumsfolk har stået for markante indsatser, når det gælder dokumentationen af jydepotter og de sidste jydepottekoner: H.P. Hansen og Axel Steensberg. *H.P. Hansen* foranledigede som formand for Herning Museum, at museet fik en stor samling af jydepotter og redskaber til jydepotteproduktion. I 1939 optog han desuden en film med pottekonen Mathilde Nielsen, ligesom han i sommeren 1943 stod for udstillingen »Jydepotter og Løb«, der blev afholdt på Det danske Kunstindustrimuseum i København. I forbindelse med udstillingen blev der udgivet et katalog, hvori en lang række jydepotter fra landets museer er afbildet.¹⁷ *Axel Steensberg*, inspektør på Dansk Folkemuseum, Nationalmuseets 3. afdeling, besøgte i 1938 to af de sidste pottekoner, der arbejdede i Varde-traditionen, Maren Hansen og Mathilde Nielsen,¹⁸ og samlede sine iagttagelser i artiklen *Primitive black pottery in Jutland*.¹⁹ I 1942 optog han desuden sammen med Aage Rothenborg en film med Maren Hansen. Axel Steensberg ønskede at se fremstillingen af sorte potter i et større internationalt perspektiv og gjorde de første ansatser

til en sådan perspektivering i artiklen *Primitivt pottemageri i Europa*²⁰ fra 1960, hvori han sammenstillede forskellige primitive pottemager-traditioner.

Mens Axel Steensbergs indsats i vid udstrækning var et forsøg på at bygge bro mellem folkelivsforskningen og den forhistoriske arkæologi,²¹ afspejler den måde, hvorpå jydepotterne i dag behandles på danske museer, en forstærket opdeling mellem arkæologi og nyere tid; man nærmer sig emnet fra hver sin tidsmæssige ende, men får sjældent de to ender til at mødes.

Traditionelt har *arkæologiens* arbejdsområde været forhistorien, mens kulturlag fra tiden derefter – deriblandt de lag, som jydepotterne ligger i – har påkaldt sig mindre interesse. Efter oprettelsen af middelalderarkæologi som universitetsfag i 1971 og ansættelsen af middelalderarkæologer på de arkæologisk ansvarlige museer har jydepotterne dog fået øget opmærksomhed fra arkæologisk hold, og fund af jydepotteskår er medtaget i flere publiceringer af udgravningsresultater. En arkæologisk bearbejdning af et keramisk materiale indebærer ofte, at materialet typologiseres, og at man derigennem identificerer karakteristika, der giver mulighed for en datering og proveniensbestemmelse af materialet. Da den arkæologiske interesse for jydepotter er af forholdsvis ny dato, er der ikke blevet forsøgt opstillet nogen egentlig kronologi for jydepotter, ligesom der mangler bearbejdning af mange af de samlinger af jydepotteskår, der ligger på museerne.²²

De museer, der varetager *nyere tids kulturhistorie*, har især interesseret sig for jydepottefremstillingens seneste faser. Man dokumenterede den forsvindende jydepottefremstilling dels ved at opbygge samlinger af hele jydepotter, og dels ved dokumentation af fremstillingsprocessen. Indsamlingen af jydepotter fandt primært sted i de første årtier af 1900-tallet, men da jydepotter var en typisk dagligdagsvare, som ingen tog vare på, før en egentlig museal interesse opstod, og de desuden er skrøbelige, var de potter, der blev indsamlet, ikke særlig gamle. Enkelte museer fik nogle af de sidste jydepottekoner – eller måske bare nogen, der havde set jydepottefremstillingen – til at fremstille eksempelsamlinger. De færreste potter i danske museers nyere tids-samlinger er imidlertid dateret, og det kan derfor kun bero på et skøn, når det her antages, at størstedelen af de hele jydepotter, der findes på landets museer, er fra 1800-tallet, især århundredets sidste halvdel.

Nogle få museer har optegnelser om jydepottefremstilling. Det

største materiale af denne art findes i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, NEU, hvor der ligger en halv snes optegnelser.

En forespørgsel udsendt i 1996 til alle Danmarks statsanerkendte museer samt museer, der er medlem af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, gav knap 100 svar på omkring 250 udsendte breve. Museerne blev bedt om at svare på, om de havde »ingen«, »nogen« eller »mange« potter, og svarene viser, at så godt som alle kulturhistoriske museer, som ikke er specialmuseer, har en eller flere sorte potter, mens f.eks. Kunstindustrimuseet i København ingen har. Den mest omfattende samling har Herning Museum, og i øvrigt findes de større samlinger på museer nær produktionsstederne, bl.a. i Varde, Ølgod, Grindsted, Viborg, Randers, Ringkøbing, Aalborg samt på Vendsyssel Historiske Museum i Hjørring. Desuden har Dansk Landbrugsmuseum, Den Gamle By og Nationalmuseet store samlinger, ligesom også Ehlers samling i Haderslev bør nævnes.

Andre kilder

På linie med andre af bondesamfundets beskæftigelser fik jydepottefremstillingen en renæssance i 1960'erne og 70'erne. Flere gav sig i kast med at fremstille jydepotter, og nogle er stadig aktive, bl.a. Else Marie Pedersen, Vonge, der begyndte først i 1960'erne, Grethe Engelbrecht, Ansager, der begyndte først i 1970'erne, og Nana Aarhus, Horne, der begyndte sidst i 1970'erne. For dem alle gælder, at de med forlæg i de gamle jydepotter selv har lært sig kunsten som voksne, og der er altså ikke tale om en ubrudt tradition. Som vejledning og baggrund for de praktiske eksperimenter udgav keramikeren Finn Lynggaard i 1972 bogen *Jydepotter og ildgrave*, som primært ser på potteproduktionen ud fra en fremstillingsmæssig, teknisk synsvinkel.²³

På Historisk-Arkæologisk forsøgscenter i Lejre har man i en årække gjort praktiske forsøg med jydepottefremstilling, først ved Grethe Andersen og senere ved Edel Hildebrandt. Dette arbejde er dokumenteret i filmen *Jydepotten* fra 1987.

I forbindelse med udarbejdelsen af denne bog er der – ud over en lang række kortere samtaler – gennemført syv interviews, dels med personer, der havde en erindring om jydepottefremstilling, dels med personer, som i dag er aktive i jydepottefremstillingen. Desuden har jeg selv haft lejlighed til at prøve at lave jydepotter under kyndig og tålmodig vejledning af Solveig Bruhn, Horne, der

tidligere har fremstillet jydepotter, men som af helbredsmæssige årsager er ophørt med produktionen.

Afgrænsning

Den tilgangsvinkel, der er valgt til dette studie, sætter de mennesker, der levede af bl.a. at lave og sælge potterne i første række, mens selve potterne og potteteknikken kommer i anden række. Der er ingen tvivl om, at en gennemgribende bearbejdning under ét af de bevarede, hele potter og af de potteskår, der er fremkommet under arkæologiske udgravninger, ville kunne give et værdifuldt grundlag for fremtidige vurderinger af jydepottemateriale. En tilfredsstillende bearbejdning ville imidlertid kræve en person med stor erfaring i at håndtere og vurdere potteskår, hvilket jeg ikke har. Derfor har jeg afholdt mig fra det og er standset ved det overblik, som forespørgslen til museerne om deres samlinger af sorte potter samt gennemgangen af en halv snes museers magasinbeholdninger, har givet mig.

Også andre emner kunne have været interessante at gå nærmere ind på i forbindelse med jydepotter. Således er spørgsmålet om, hvilken mad der blev lavet i potterne, kun perifert berørt i denne bog, og det samme gælder for den skik på især vestjyske gårde at sætte jydepotter under gulvet.²⁴

Gryder og potter

Hovedfunktionen for jydepotter var at være koge-, opbevarings- og henkogningskar for madvarer. De var selvsagt ikke den eneste type kar med den funktion, der var til rådighed for datidens køkkener. På markedet fandtes en række andre kar, både af træ, metal og ler. Da trækarrene udelukkende kunne bruges til opbevaring og ikke til kogning, og derfor ikke var et alternativ til jydepotterne, skal jeg ikke komme nærmere ind på dem her. De øvrige skal kort omtales.

Den trebenede malmgryde kom i brug i Europa i middelalderen.²⁵ Malm er en kobber-legering af samme type, som bruges til klokker, og et glimrende grydemateriale, men temmelig dyrt. I løbet af 1700-tallet forsvandt de kostbare malmgryder fra markedet og blev erstattet af messinggryder, fortinnede kobbergryder og siden de billigere støbejernsgryder. Støbejernsgryderne havde mange

Stjertpote af jydepottegods fra 1500- eller 1600-tallet, lavet som en efterligning af en middelalderlig drejet stjertpote, fundet på Kolding Markjorder. Foto: Erling Thomsen, Museet på Koldinghus.

af malmgrydernes fordele, men kunne afgive farve og afsmag til syreholdige madvarer og mælkeretter. Disse ulemper blev afhjulpet ved fremkomsten af den emaljerede jerngryde midt i 1800-tallet.

Blandt lervarer skelner man mellem røde potter på den ene side og sorte eller grå potter på den anden. I den tidlige middelalder havde man en type gråbrændt lertøj, som var formet i hånden og brændt i mile ved lave temperaturer, men i tiden fra 1050 til 1200 skete der væsentlige ændringer i pottemageriet, idet man begyndte at bruge drejeskive under formningen af keramikken og at brænde den i en ovn. Til forskel fra de 5–600°C, man kunne opnå ved milebrændingen, kom man i pottemagerovnene op på temperaturer på ca. 900°C, og det blev dermed muligt at fremstille helt nye varer, bl.a. glaseret lertøj, som krævede de højere brændingstemperaturer. Pottemageriet skiftede karakter og blev i højmiddelalderen et egentligt håndværk, der masseproducerede rødbrændte pottemager-varer.²⁶

Det var på dette marked af røde, glaserede håndværksmæssigt fremstillede potter, jydepotterne i senmiddelalderen dukkede op, håndformede, milebrændte og sorte. Da potternes fremstillingsmåde var så primitiv, og da de i formen ligner oldtidskeramik så meget, har der i mange fremstillinger været en tendens til at ville se produktionen af jydepotter som en ubrudt tradition tilbage til oldtiden.²⁷ For den kyndige er der imidlertid tydelig forskel på den gråbrændte middelalderkeramik og jydepottegodset, hvorfor middelalderarkæologer advarer imod, at man hæfter sig ved den tilsyneladende lighed mellem jydepottegodset fra nyere tid og visse dele af den forhistoriske keramik. I stedet vil det være rimeligere at koncentrere sig om at efterspore forholdet mellem middelalderens og det eftermiddelalderlige lertøj.²⁸

I sin undersøgelse af keramik fra torvet i Horsens identificerer Jette Linaa Larsen en blødtbrændt godstype fra 1300-tallet, så lig jydepotten, at den muligvis kan ses som en »protojydepotte«,²⁹ men ellers udviser arkæologisk fundmateriale ikke skår af jydepotter før tidligst i 1400-tallet.³⁰ Egentlige jydepotter optræder først med sikkerhed og i stort tal fra omkring 1500, hvor der tilsyneladende sker det mærkelige, at et håndværksmæssigt fremstillet produkt fortrænges af et husflidsprodukt, et »højteknologisk« produkt fortrænges af et »lavteknologisk«, men ikke nødvendigvis dårligere produkt.³¹ Jydepotter i 1500-talslag er bl.a. fundet i Horsens, Kolding, Ribe, Sønderside, Stakhaven, Næstved, Sandhagen samt i Halmstad. Fundene er hyppigst i Jylland, og variationer i formen på pottene tyder på, at de kommer fra forskellige produktionssteder.³²

Brugen af jydepottetøj

Jydepotter var almindelige, daglige brugsgenstande. I forhold til røde potter var en af deres fordele, at de var så billige, at de langt fra fremstillingsstedet kunne konkurrere med anden keramik, også den lokalt fremstillede.³³ Desuden egnede de sig efter sigende bedre end de røde potter som kokekar på det åbne ildsted. Jydepotterne havde, med den karakteristiske buede bund, den optimale udformning for et kokekar af ler. Formen var ikke ulig gryderne af metal, men hvor jerngryder kunne koste flere rigsdaler,³⁴ kostede en jydepotte kun nogle skilling.

Dertil havde jydepotterne i forhold til metalgryderne den fordel,

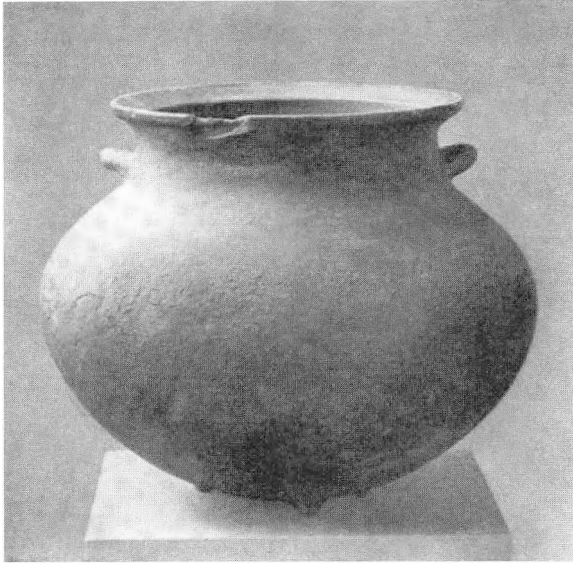

Ildsted med jydepotte på trefod. Foto. H.P. Hansen. Efter Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening hundrede aar 1860-1960. Ringkøbing 1960, s. 125.

Tretået jydepotte-gryde, sandsynligvis fra 1500- eller 1600-tallet, fundet under udgravning i Kolding. Foto: Erling Thomsen, Museet på Koldinghus.

at de ikke blånede maden eller gav smag til den, og i forhold til glaserede, røde potter, at der ikke var fare for, at glasuren forgiftede maden. Dette emne tog lægen J.C. Tode op i sin artikel om køkkenkar fra 1783, hvor han skrev: »At Steenkar (dvs. røde potter) formelst Glasuren ere saare tvetydige i henseende til Helbred, er unægteligt; at de i Henseende til Skrøbelighed ikke ere meget bedre end Jydepotterne er velbekiendt, og at de koste meere end disse er ligesaa vist. I Betragtning af Prisen i sig selv og af Sundhed tillige, har Vesterhavets Postelin altsaa Fortrin for Steenkar. Og nu komme vi til en Hovedpost, hvori Jydepotterne have Fortrin for Jerngryder selv (...). I Jydepotter kan man koge hvad man vil: Jern derimod taaler intet syrligt, det bliver deraf strax angrebet, og Maden bliver gierne blaae i dette Metal. Til denne vigtige Deel af vore Fødemidler, Viinsuppe, Kirsebærssuppe, Kraasesuppe, Aalesuppe og mangfoldige Spiser hvortil der kommer Edike, Citronsaft o.s.v. ere da Jerngryder mindre beqvemme end Vesterjyllands Leerkar: man kan altsaa til Nød undvære hine, men ikke disse.«³⁵

Gryde. Varde Museum.
Efter H.P. Hansen:
Jydepotter og løb,
s. 35.

Jydepotterne var således ideelle til både opbevaring af madvarer og til madlavning. Opbevaring kunne bl.a. være henkogning af kød, f.eks. den såkaldte sursteg, som var en steg af kød lagt i eddike,³⁶ eller surkål og kogt sulemad med et fedtlag over.³⁷ Den daglige madlavning i jydepotter er malende beskrevet af Helene Strange fra Falster: »Paa Størsteparten af Gaardene havde man en Jydepotte som fast Davregryde, og heri hældte man de Ølsjatter, som kunde blive tilovers i Kruse og Lejler, og kogte dem saa op om Morgenens med Brødkorper i. Da der altid skulle være rigeligt af »Ølledavren« eller »Drikkebrødet«, hvad man nu kaldte det, blev der som Regel hver Morgen lidt til Rest, og man lod saa det tiloversblevne gaa tilbage i Davregryden, der igen sættes ind i Spisekamret for paany at opsamle de mulige Slatter og yderligere faa ny Forsyning næste Morgen. Det var et Kredsløb, der fortsattes næsten i det uendelige, og saadan en god gammeldags Davregryde blev saa godt som aldrig hverken tømt eller vasket. I hvert fald var der længe imellem.«³⁸

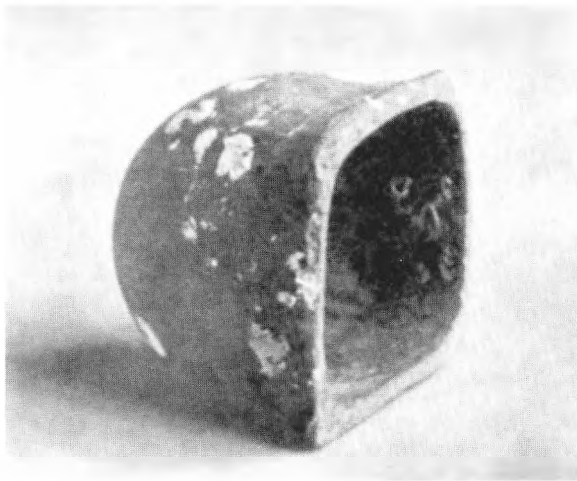
En tredje brug af jydepotter, som ikke har bidraget til at højne deres anseelse, var anvendelsen som farvepotte eller lødpotte i forbindelse med hjemmefarvning af tøj med indigo. I lødpotten samledes der urin, hvori indigopulveret blev hældt, og når gryden stod et lunt sted, opstod der en gæring, hvorved farvestoffet – under en ikke særligt vellugtende proces – blev frigjort.³⁹

Flakning. Varde Museum. Efter H.P. Hansen: Jydepotter og løb, s. 72.

Til jydepotternes ulemper hørte, at de var skøre, så de i regelen kun med forsigtighed holdt et års tid,⁴⁰ samt at de ikke var særligt kønne, hvorfor der ikke var stor prestige i at bruge dem.

Sammen med den klassiske, rundbugede jydepotte med to ører og tre tæer fandtes der en lang række andre produkter i jydepottegods. En af de tidligste opregninger af de forskellige eksportprodukter nævner foruden gryder og potter også »Pander, Skaaler, Lyse-Former etc.«.⁴¹ Ud over disse basiseksportvarer – med specialbetegnelser som »flakning«, »bollekar«, »sætte« (mælkefad) – var der en lang række andre produkter, hvoraf en del mest var til lokalt brug, såsom brændevinstøj, kakkellovnsrør og smørkærner. Det mest betydningsfulde produkt til lokalt brug har dog formentlig været kakkelpotter, der blev brugt til at bygge billige, men skrøbelige pottekakkelovne. Disse kakkellovne var tidligere meget almindelige på potteegnene, men forsvandt næsten sporeløst i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet for at blive erstattet af jernkakkellovne.⁴² Jydepotteprodukter både til markedsalg og til lokal brug var æbleskivepander, lystestager, tragte, kaffekander, øldunke, brændevinsdunke (»skæggemænd«), bikuber, urtepotter og andre dagligdags brugsgenstande. Mod slutningen af perioden udvikledes desuden en række produkter, der var »mere til Luksus end til

Kakkelpotte. Dansk Folkemuseum. Efter H.P. Hansen: Jydepotter og løb, s. 78.

Praksis«⁴³ – legetøj til børn, vaser til opsats på kakkellovne⁴⁴ samt kunstfærdige fladeglittede kaffestel og souvenirs.⁴⁵ Disse nye produkter slog dog aldrig for alvor an.

Fremstilling af jydepotter

Så godt som alle skildringer af, hvordan de sorte potter blev fremstillet, handler om produktionen på Varde-egnen. Mange af skildringerne bygger på hinanden, men selv når der er tale om uafhængige fremstillinger, er der en bemærkelsesværdig overensstemmelse i beskrivelserne af fremgangsmåden. Én af de allerførste omtaler af jydepotteproduktionen er her valgt som udgangspunkt for en beskrivelse af fremstillingen af jydepotter, nemlig Smiths artikel *Om de sorte jyske Leerars Fabrikations Maade, og denne Industries Artikels Fordeel for Staten* fra 1791. Materialet hertil var hentet i Torstrup, Horne, Tistrup og Hodde sogne nordøst for Varde. Smith bestræbte sig i sin fremstilling på at bruge de samme ord, som brugtes på stedet, hvilket også er gjort i det følgende.

Leret til jydepotterne, skrev Smith, var en slags fint blåler, og han var blevet fortalt, at leret ikke fandtes andre steder end på heden nær pottesognene, selv om adskillige havde ledt efter det.⁴⁶ Leret blev gravet op om efteråret af mændene og lå vinteren over. Hen på foråret tog kvinderne fat på at ælte leret med fint sand, først med

En potte formes. Marie Hansen, Stilbjerg. Foto: Levin-Hansen o. 1920. Grindsted Museum.

En potte glattes. Marie Hansen, Stilbjerg. Foto: I.C. Stockholm o. 1920. Dansk Folkemindesamling 4038

fødderne og siden med hænderne, samtidig med at de omhyggeligt rensede det for sten. Når det fornødne sand og vand var tilsat, begyndte selve formningen af potten.

Først *gjordes karret op*. En klump ler blev æltet på en bænk og dannedes til en konisk figur, omtrent som en sukkertop. Den sættes på bænken med den spidse del nedad, og så begyndte man med tommelfingeren at grave et hul i den brede og øverste ende. Dette hul udvidedes mere og mere, så potten efterhånden antog den form, den skulle have. Pottekonen havde hele tiden en våd klud ved hånden, som hun brugte til at glatte overkanten af potten med. Kvinderne kendte godt drejeskiven, fortalte de, og nogle havde også forsøgt at bruge den, men de befandt sig bedre ved kun at bruge deres hænder.

Når karret havde fået den form, det skulle have, skulle det *taanes* med en sten, dvs. bankes i siderne og bunden, så karret fik sin rundhed og *rette skik*, og ører og tær blev sat på. Så blev karret sat ud at vindtørre i fri luft. Her skulle det tørre 3–5 dage efter omstændighederne, og i mellemtiden brugtes en *skavepind* til at skrabe de ujævnheder af, der måtte være. Derefter skulle potten *smiddes*, dvs. overstryges med en tynd masse bestående af fint ler og vand, inden den blev *glaaset*⁴⁷ – glittet – en slags glasering uden glasur. Dette bestod i, at potten blev gnedet med en sten, hvorved der blev frembragt nogle glatte, blanke partier, hvis funktion både kunne være dekorativ og praktisk, idet en fladedækkende glitning kunne lette rengøringen af karret.

Når der var formet et passende antal potter, blev de røget 4–5 dage i *brandhuset*, et aflangt hul i jorden med tag over. Her stod potterne på tynde lægter, mens en tørveild nedenunder gennemtrængte rummet og potterne med røg. Til sidst blev potterne brændt i *brandpytten* – milen – en simpel rund sanddyng på åben mark i nærheden af huset. Heri sættes de opgjorte, taanede, vindtørrede, skavede, smidede, glaasede og røgede kar med munden nedad og de mindre kar inden i de større. Så dækkedes pytten med sandholdige tørv, tørv blev antændt, og potterne brændtes under pottekonens erfarne tilsyn, idet hun sørgede for, at der aldrig kom åben ild.

Husfolk og andre fattige familier producerede potter uden fremmed hjælp, meddelte Laurids Smith, mens de mere velhavende holdt en eller to piger, som fremstillede potter og tillige gik til hånde med høslæt og høst.⁴⁸

I andre egne af Jylland foregik fremstillingen af jydepotter på

Jydepotterne brændes. Marie Hansen, Stilbjerg. Foto: Levin-Hansen o. 1920. Dansk Folkemindsamling 4037

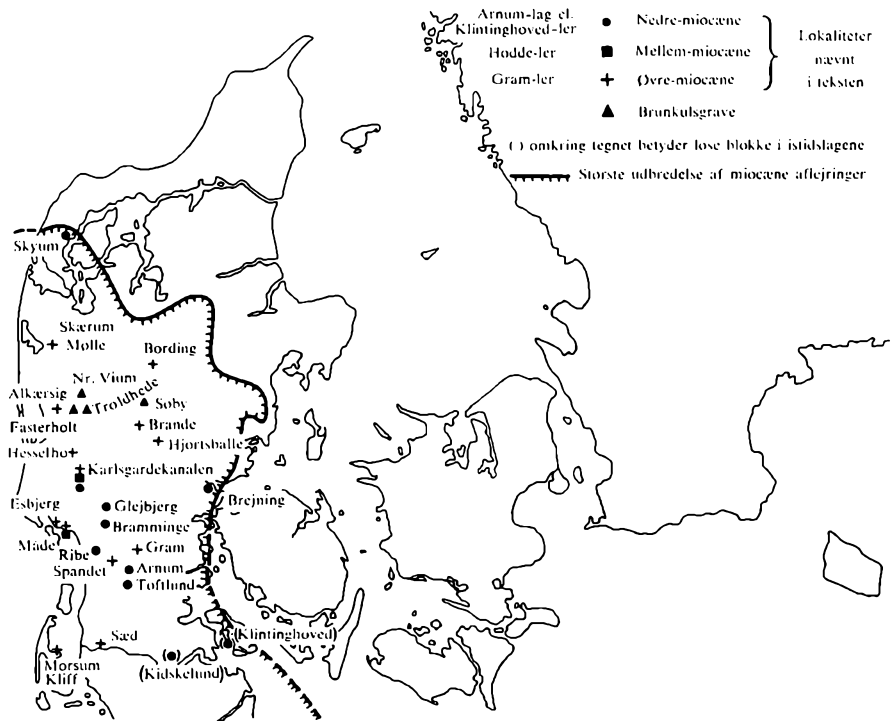
omtrent samme måde som på Varde-egnen, men med små variationer. Karakteristisk for Varde-produktionen var, at potterne blev røgede inden den egentlige brænding, en proces, hvis funktion ikke er helt klarlagt. I samtiden mente man, at røgningen havde betydning for frembringelsen af den sorte farve. Imidlertid fremkommer den sorte farve ved den iltfattige forbrænding, uafhængigt af om potterne har været røget eller ej. Andre opfattelser går på, at tørvrøgens tjæreparkler – eller asken fra dem, når potterne var brændt – havde en tætnende effekt.⁴⁹

Redskaber og ressourcer

Redskaberne til jydepotteproduktionen var uhyre simple: nogle velegnede sten og træstykker, evt. en kniv samt en grydefjæl, det bræt, potten blev formet på, og som man havde på skødet under

arbejdet. Disse redskaber kan ikke have haft mange omkostninger eller kostet meget besvær i anskaffelsen.

De råvarer, der skulle anvendes til jydepotteproduktionen, var ler, sand, vand og brændsel. Det specielle potteler, som Smith omtalte, var glimmerler, en yngre tertiær aflejring i de miocæne lag. I følge Edel Hildebrandt, der eksperimenterer med jydepottefremstilling på det arkæologiske forsøgscenter i Lejre, er glimmerleret væsensforskelligt fra det rødler og blåler, der normalt anvendes af pottemagere. Glimmerleret egner sig slet ikke til drejeskive, men er til gengæld ideelt til banketeknikken.⁵⁰ Leret findes kun vest for isens hovedopholdslinie under sidste istid, altså i Vestjylland, og forekomsterne er spredte ligesom det glimmersand, man brugte til at magre leret med, inden potterne blev formet.⁵¹ Imidlertid må også andre lertyper have været anvendt til jydepottefremstilling, da produktionen også eksisterede uden for egne, hvor denne lertype

Udbredelsen af de miocæne lag – og dermed udbredelsen af mulige glimmerlersforekomster. Efter Nørrevang & Meyer (red.): Danmarks Natur I, 1967, s. 191.

Karakteristiske jydepotter fra Varde-egnen (til venstre), Vorup (i midten) og Fjends (til højre). Efter Lise Barfod: Ingen nød i Potteland. Skalk 4, 1966, p. 8.

findes, f.eks. i Vester Brønderslev i Nordjylland. Det er heller ikke sikkert, at alle i Vestjyllands potteegne har haft adgang til det gode glimmerler. I hvert fald omtales det, at en del af jydepotteindustrien på Varde-egnen måtte tage til takke med det mere udbredte og lettere tilgængelige lagdelte diluvialler.⁵²

Lertypen kan altså ikke være en absolut betingelse for produktionen af jydepotter, men at glimmerleret på den anden side var særligt velegnet, antyder det forhold, at den produktion, der eksisterede længst, lå, hvor der fandtes glimmerler. Imidlertid findes også forekomster af glimmerler på steder, som ikke er pottesogne fra gammel tid, f.eks. i Stilbjerg ved Give, hvor nogle af de sidste potteskoner fra dette århundrede hentede deres ler. Der kan altså ikke påstås at have været en snæver sammenhæng mellem forekomsten af glimmerler og jydepotteproduktion.

Det brændsel, der blev brugt ved milebrændingen af potterne, var lyngtørv, det vil sige overfladetørv fra heden. Der var rigelig adgang til hede, og i nogle områder var skrælning af hedetørv den eneste anvendelse, der gjordes af de store hedestrækninger.⁵³ Ydermere var hedetørv ikke særlig efterspurgt til andet brug: det var »den sandigste, altsaa til al anden Brændsel udueligste«⁵⁴ form for tørv, og mosetørv, som i Vestjylland kaldtes klyne, var langt bedre egnet til daglig brændsel. Ramsing lod forstå, at der var rigeligt, billigt brændsel til potteproduktionen, idet han som grund til, at potteproduktionen ikke fandtes længere øst på bl.a. anførte, at brændslet østpå var dyrere end på potteegnen.⁵⁵

Ifølge Smith, som havde et overordentlig positivt syn på jydepottefremstillingen, var der ikke tale om, at potteproduktionen konkurrerede med andre fremstillingsvirksomheder om de ressourcer, der

skulle anvendes. Leret ville ligge ubrugt hen, og brændslet var det dårligst tænkelige. Vand og sand omtales slet ikke som noget, der skulle skaffes.

Det ser altså ud til, at adgangen til råvarerne ikke har været nævneværdigt begrænset af ejerforhold eller knaphed. Ligeledes må det konstateres, at det gode ler ikke kun eksisterede i de oprindelige pottesogne, og at råvarernes forekomst således ikke var en betingelse for jydepotteproduktionen. Det gode ler var heller ikke så essentielt for pottefremstillingen, at det alene kan give en fyldestgørende forklaring på produktionens tilstedeværelse netop på Varde-egnen.

Produktionssteder

Produktionsområdet nordøst for Varde, den sydvestlige del af Øster Horne herred i Ribe amt, var fra først til sidst jydepotteproduktionens kerneområde. Sognene Tistrup, Torstrup, Horne og til dels Hodde og Varde landsogn udgjorde de gamle pottesogne. Her var der pottefremstilling i så godt som alle hushold, og herfra bredte produktionen sig sidst i 1700-tallet ud til nabosognene. Da det er produktionen på Varde-egnen, der gøres til genstand for et nærmere studium i de kommende kapitler, skal den ikke omtales nærmere her blandt de øvrige produktionssteder for sorte potter.

Skive-gryder

En af de tidligst forsvundne jydepottelokaliteter var Skive. Da Holger Jacobæus i sin rejsebog 1671–1692 opregnede, hvad de forskellige byer var berømte for, skrev han, at det for Skives vedkommende var "*Gryder og Thingstude,*"⁵⁶ og i Resens *Atlas Danicus* 1677 hed det, at en af de ting, der blev handlet med i byen, var lerkar af sort farve, som havde gjort byen bekendt og berømt. »*De kaldes snart Skive Gryder, snart Jydepotter, og de er lavet af en lerdejg, der ved brændingen ikke bliver rød, som Ler ellers, men sort.*«⁵⁷ Skivegryderne synes at forsvinde sidst i 1600-tallet eller først i 1700-tallet, og i fjerde bind af Danske Atlas, som udkom i 1768, omtales produktion som ophørt for længe siden.⁵⁸ Om selve produktionen vides så godt som intet.⁵⁹

Vorup-potter

Potteproduktionen i Vorup ved Randers var ifølge Smith lige så betydningsfuld som Varde-egnens: »Egentlig er det tvende Hovedsteder i Jylland, som ere bekendte af de sorte Leerkars Forfærdigelse; det eene Sted er Vorup Bye ved Randers i Aarhus Stift; og det andet er Egnen ved Warde i Riber Stift.«⁶⁰ Produktionen af Vorup-potterne adskilte sig fra Vardeproduktionen bl.a. ved, at der ved brændingen fyredes med bølgebrænde og ikke lyngtørv.⁶¹ Omkring 1810 var der 10 jordløse husfamilier, der levede udelukkende af at lave jydepotter, skrev Begtrup.⁶² Forfatteren af Amtsbeskrivelsen for området, J.C. Hald kaldte pottemageriet en ikke uvigtig bifortjeneste for »Huusmænd og Huuskvinder« og fortsatte: »Mærkeligt nok er det, at denne Industrie netop er i Gang her, skjøndt Potte-Leret maa hentes over en Miil borte ved Askildrup, og endnu mærkeligere at Vorrup er det eneste Sted i hele Omegnen hvor man beskæftiger sig med Pottemageriet.«⁶³ Vorup-potterne solgtes på markeder i Jylland og blev udskibet fra Randers til København⁶⁴ samt, ifølge Danske Atlas, også til Livland.⁶⁵ Vorup-produktionen forsvandt i begyndelsen af 1800-tallet, og det så eftertrykkeligt, at grydemænd fra Torstrup, et af Varde-produktionens kernesogne, i 1820'erne og 1830'erne regelmæssigt kørte til Randers.⁶⁶

Fjends-potter

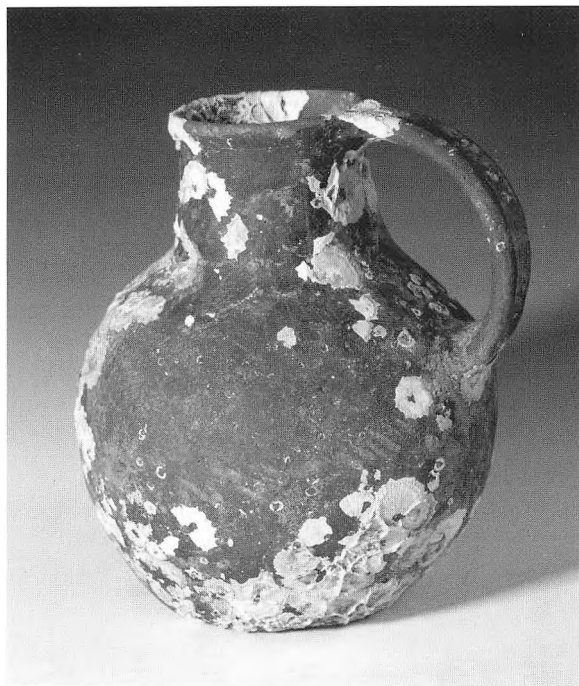
I Fjends herred ved Limfjorden var der en produktion af jydepotter med hovedvægt i sognene Gammelstrup og Smøllerup. Fremstillingen foregik i store træk som produktionen på Varde-egnen, bortset fra at potterne ikke blev røgede, inden de brændtes. Potterne blev solgt i de nærliggende købstæder eller udskibet fra Kvoldshavn ved Hjarbæk fjord, og derfra forsynedes det meste af Limfjorden. En mindre del af potterne gik til København og Norge. Produktionen ophørte i sidste halvdel af 1800-tallet.⁶⁷

Vester Brønderslev

Vester Brønderslev sogn i Hjørring amt havde en produktion af jydepotter, som kan følges tilbage til 1600-tallet. Lokale fund af jydepotteskår er dateret til 1650–1700,⁶⁸ og i landsbyvedtægterne for Vester Brønderslev fra 1682 findes en bestemmelse om, at ingen i byen eller på byens fæled måtte brænde gryder eller kakler,

Østeraa i Aalborg fyldt med krejlerkåge i 1860'erne. Den forreste er lastet med jyddepotter, hvoraf en del allerede er losset på kajen. Foto: Tønnies. Aalborg Stadsarkiv.

Kande af jydepottegods fundet i Limfjorden ved ladestedet Østerladen nær Aalborg. Foto: Jan Slot-Carlson, Aalborg Historiske Museum.

fordi tørvebjergningen var så ringe, og fordi det gav fare for ildbrand.⁶⁹ Forbuddet satte dog ikke en stopper for produktionen, for da amtsbeskrivelsen for Hjørring amt udkom i 1828 berettedes det, at 10 familier i Vester Brønderslev tildels ernærede sig ved *brænding af sorte Kar eller Gryder*. Her ligesom i Vorup havde man ikke selv leret, men måtte hente det andetsteds.⁷⁰ Produktionen synes kun at have haft lokal betydning og at være ophørt i første halvdel af 1800-tallet.⁷¹

Midt- og Vestjylland

Rent lokale jydepotteproduktioner, som ikke havde nogen større markeds­mæssig betydning, fandtes forskellige steder i Midt- og Vestjylland, bl.a. i Faster sogn i Bølling herred, i Snejbjerg, Sunds, Rind og Gjellerup sogne i Hammerum herred⁷² samt i Gludsted sogn i Vrads herred.⁷³ Man fremstillede først og fremmest mælkefade, men også gryder, kakkellovns­potter m.m. Pottefremstillingen blev vare-

taget af husmandsfolk, og produkternes kvalitet var ikke særlig høj.⁷⁴ Med sin beliggenhed i den nordlige udkant af Varde-produktionens område blandede den midt- og vestjyske tradition sig med Varde-produktionen, da denne i slutningen af sin eksistenstid bredte sig, hvilket medvirkede til, at produktionen bevarede – omend spredt – op til begyndelsen af 1900-tallet.

Andre sorte potter

Både i Danmark og i andre dele af Europa kan man finde primitive potteproduktioner, der i større eller mindre udstrækning ligner jydepotteproduktionen, og som eksisterede sideløbende med en mere avanceret drejeskiveteknik.

På Fyn fandtes en produktion af sorte potter, som ofte er blevet forvekslet med jydepotter, men hvis fremstillingsmåde var anderledes, idet potterne her blev »pølset op« og ikke som jydepotterne banket ud. Endvidere adskilte produktionen sig ved, at der anvendtes en slags primitiv drejeskive – en kar-trille – i produktionen og potterne blev brændt i ovn. Man sagde om de færdige potter, at de ikke tålte ilden så godt som jydepotterne. Produktionen, der bl.a. fandt sted i Karhuse i Vissenbjerg og Hellager i Tved sogn ved Svendborg, og som blev drevet af kvinder fra husmandsmiljøer, ophørte i slutningen af 1800-tallet.⁷⁵

Hvad angår europæiske eksempler på produktion af sorte potter, gennemgår Axel Steensberg en række eksempler fra den pyrenæiske halvø, Balkan, Polen, Rusland og Ungarn.⁷⁶ Desuden nævner Steensberg produktionen af *craggans* på de skotske øer, som er nærmere beskrevet af Arthur Mitchell efter et besøg på øen Lewis i 1863. Her var arbejdet med potterne, ligesom tilfældet var med jydepotter, kvindearbejde, og potterne blev – ligesom jydepotterne – bygget op i hånden uden brug af drejeskive.⁷⁷ Det foreliggende materiale om disse europæiske produktioner er imidlertid så spinkelt, at der ikke her er grundlag for at drage videre paralleller. Det skal blot konstateres, at fremstillingen af primitivt sortbrændt keramik op mod vor tid ikke var enestående for jydepotteegnene. På den anden side er der ikke noget, som umiddelbart tyder på, at der har været nogen forbindelse mellem de forskellige produktioner af sortbrændt keramik.

Pottemagerske fra Karhuse på Fyn. Her blev potterne pølset op, og der anvendtes en kartrille til forarbejdningen af potten. Efter Jensen: Jydepotten, 1924, p. 41.

Sorte og røde potter

De sorte og de røde potter optrådte side om side i hele den periode, hvor jydepotterne blev produceret. De kan formentlig kun i meget ringe grad opfattes som hinandens konkurrenter, da de blev brugt til forskellige ting: Jydepotterne til den grove madlavning og opbevaring af mad, de røde potter til finere madlavning og som service.

Pottemageri var grundlæggende et købstadshåndværk og som sådan beskyttet af købstædernes monopol på håndværk. I Danske Lov 1683 bestemtes det dog, at »Pottemagere, som giøre sorte Potter«, sammen med en række andre landhåndværkere, havde tilladelse til at bo på landet.⁷⁸ Det var nyt, at sorte potter blev nævnt i loven,⁷⁹ og efter 1683 var det altså kun fremstillingen af røde potter, der var et decideret byerhverv, mens de sorte potter kunne produceres både på land og i by, men formentlig primært er blevet fremstillet på landet.

Antallet af pottemagere i købstæderne var ikke stort. I 1735-36 blev det opgjort, at der foruden de københavnske pottemagerier var 13 på Sjælland og Lolland-Falster, 14 på Fyn og 12 i Jylland.⁸⁰ Kun i en enkelt by, Odense, var der pottemagerlaug, for hvilket der kendes laugsartikler fra 1742, men det var i Svendborg, det største antal pottemagere fandtes, nemlig syv. Til sammenligning med de i alt 39 pottemagere i kongerigets købstæder uden for København – som dog formodentlig er meget lavt sat – kan det anføres, at det i 1787 blev anslået, at der alene i tre jydepottesogne ved Varde var 210 familier, der producerede jydepotter.⁸¹

I 1838 var der ifølge statistisk tabelværk 582 pottemagerier på landet med en årlig produktion på godt 950.000 stk., heraf godt 350.000 i Ribe amt, og 54 pottemagerier i købstæderne med en produktion på knap 750.000 stk.⁸² Selv om der altså var mere end 10 gange så mange pottemagerier på landet som i byen, stod de ikke for mere end godt halvdelen af produktionen, et forhold der afspejler, at pottemageriet på landet blev drevet sideløbende med andre aktiviteter, mens det i byerne blev udført på værksteder med ansatte svende.

Det forhold, at fremstillingen af røde potter var et købstadshåndværk, forhindrede dog ikke, at der også nogle steder på landet blev drevet rødt pottemageri. Således udviklede egnen omkring landsbyen Sorring øst for Silkeborg sig i løbet af 1700- og 1800-

tallet til landets største center for tilvirkning af glaseret lertøj. Her var det mænd, der var pottemagere, og potterne blev formet på drejeskive, glaseret og brændt i ovn. Potterne blev afsat til potkørere eller blev distribueret af producenterne selv, som kørte rundt og solgte dem i Jylland og på Fyn.⁸³ På samme måde opstod produktioner af røde potter andre steder i kongeriget, f.eks. i Hvorup fra ca. 1720⁸⁴ og på Bornholm i midten af 1700-tallet.⁸⁵ I Holsten havde flækken Uetersen ved Altona i begyndelsen af 1800-tallet omtrent 20 pottemagere, hvoraf nogle beskæftigede flere svende.⁸⁶

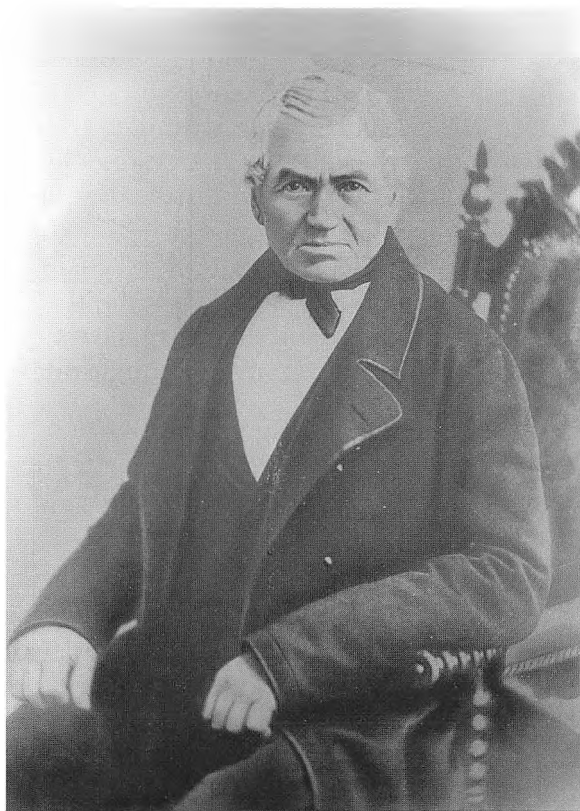
Omkring 1830 kom der forskellige bestemmelser, der lempede på reglerne om pottemagere på landet. Med forordningen af 23. marts 1827 bortfaldt Danske Lovs indskrænkning om, at pottemagere på landet kun måtte lave sorte potter,⁸⁷ og med reskript af 22. juni 1830 blev det bestemt, at pottemageriet på landet måtte anses for at være fri håndtering. Imidlertid krævedes i reskript af 11. februar 1832, at der skulle bevilling til at drive pottemageri på landet, men samtidig blev det fastslået, at det skulle begunstiges så meget som muligt.⁸⁸

I Ribe amt var fremstillingen af jydepotter helt dominerende. I amtsbeskrivelsen for Ribe amt fra 1830 skrev Dalgas: »*Egentlige Pottemagere er der kun een af i Tøbbøl, Guldager Sogn, Skads Herred. Hans Potter ere røde, med Blyglasur.*«⁸⁹ Dette pottemageri stammede fra 1770'erne, og da dets indehaver Søren Thomsen i 1786 søgte om ret til at sælge sine kar på markederne i Varde, Ribe og Ringkøbing, oplystes det, at der ingen pottemagere var i de tre byer og heller ikke i Riberhus, Lundenæs eller Bøvling amter. De røde potter, der kom til Ribe, kom fra Haderslev, Aabenraa, Kolding og undertiden fra Uetersen.⁹⁰

Afsætning, priser og mængder

Den første, kendte omtale af handel med sorte potter er ifølge Nyrop at finde i Skælskør kærnerregnskab fra 1562, hvor det noteredes, at en mand, der solgte sorte potter, havde betalt bropenge.⁹¹ Sammenlignet registreredes, at en Vejle-båd, der førte sorte potter til byen, havde betalt bropenge i 1583.⁹² Til Aalborg kom der ligeledes i 1583 to grydermænd fra Skive, som uden tvivl medbragte sorte potter fra Skiveproduktionen.⁹³ Den næste, kendte oplysning derefter stam-

Pottehandler Bertel Jensen (1805–1880) fra Vittarp i Outtrup sogn drev omfattende pottehandel »op i det tyske«: Rendsburg, Hamburg, Altona og andre steder. Han fik potterne leveret med skib i de nordtyske havne og derfra kørte han, sønnerne og lejede folk ud for at sælge potterne. Varde Museum. Foto: Vågn Wonsbek.

mer fra 1600-tallet, hvor skipper Simon Mikkelsen af Kolding i 1633 havde en ladning jydepotter med til Femern.⁹⁴

Potterne blev transporteret både over land og over vand. Den landbaserede handel foregik ofte ved, at mænd fra potteegnen pakede deres hestevogn med potter stoppet med lyng og revlingkoste som ekstravarer, hvorefter de kørte rundt og solgte potter både fra hus til hus samt på markeder i Jylland, på Fyn og i Tyskland. Til vands blev potterne udskibet dels vestpå fra Varde og byens ladepladser Janderup og Hjerting og dels østpå fra bl.a. Kolding, Vejle og Horsens. Til forskel fra pottemændene med hestevogn forlangte skipperne potter med ensartet form og mål, hvilket pottemændene ikke tog så nøje, så der kunne være en vis prestige i at levere potter til skipperne, fortæller A.G. Jensen.⁹⁵ Nogle pottehandlere kombi-

nerede søhandelen med landhandelen og fik dirigeret skibe med potter til Rendsburg, Hamburg, Altona og andre steder, hvor de kørte, så de kunne få friske forsyninger, når de løb tør.⁹⁶

Der kan laves mange udregninger af, hvor stor produktionen af potter og værdien af den har været. Imidlertid er der så mange aspekter, der skal tages i betragtning, og så mange variable, der skal tages i ed, at udregningerne hurtigt bliver vidtløftige, ikke mindst på grund af potternes forskellige størrelser, de forskellige måder at tælle potter på og det forhold, at potternes værdi ændredes for næsten hver mil de transporteredes. For at have nogle holddepunkter, skal der her opridses nogle nøgletal for 1700-tallet, som vil blive brugt som målestok i det følgende med understregning af, at der er tale om anslåede tal.⁹⁷

Potternes mængde blev grundlæggende regnet i snese, men der var mange forskellige måder at beregne en snes på alt efter potternes størrelse, og alt efter hvor de blev solgt. Hjerting havde sin egen beregningsmåde for potter, »Hjerting-tallet«, til forskel fra »bytallet«, som blev brugt i handelen over land.⁹⁸ Én bestemt størrelse gryde, en »talgryde« talte for én gryde, resten blev sat i forhold til denne. Da det var mest praktisk at sætte potterne inden i hinanden, når de skulle pakkes, havde man ikke 20 ens »talgryder« til en snes, men omregnede sådan, at f.eks. 14 talgryder med inderpotter gjorde det ud for en snes. I Hjerting-tallet kunne en snes indeholde op til 60 potter og i bytallet op til 80⁹⁹ – et forhold, der stemmer overens med oplysningen om, at der var en kvalitetsforskel mellem de potter, der blev leveret til skipperne, og dem, pottemændene kørte rundt med. En snes kostede i 1780'erne mellem 2 mark 8 skilling og 3 mark 8 skilling¹⁰⁰ Et læs potter var på 10–12½ snese og indeholdt 200–250 potter,¹⁰¹ når der regnes med potter i »talgryde«-størrelsen. Prisen på et læs potter afhang af, hvordan snesene og læsset var sammensat: et læs med større kar kostede omkring 5 rdl, et læs med mindre kar omkring 7 rdl.

Smith skrev, at han »mindes ikke rettere, end det blev sagt, at et Qvindfolk kunde opgiøre 200 Kar om dagen« og antyder dermed tvivl om oplysningens rigtighed. Jeg vil da også anse tallet for at være for højt, bl.a. fordi det ville betyde, at en kvinde kunne lave et vognlæs om dagen og dermed kunne forarbejde en families produktion på 13 arbejdsdage, idet en families årsproduktion ifølge Smiths egne oplysninger var på 13 læs. Mere realistisk virker Begtrups angivelse på 3 snese potter om dagen og 8–10 læs pr. sommer for en piges

Æ JÆTTINGTAL (HJÆRTINGTALLET)

Trillinger	10	til	snesen	med	10	inderpotter
Talgryder ell. Bredgryder	14	»	»	»	14	»
Hundsbotter	20	»	»	»	20	»
Heltalsflakninger	20	»	»	»	20	kopper
Trillinger, halvdentalspotter	14	»	»	uden		inderpotter
Halvtalsflakninger	40	»	»	»		»
Halvtalspotter	40	»	»	»		»
Smaa potter	60	»	»	»		»
Kopper	60	»	»	»		»
Halepander	60	»	»	»		»

Æ BØJTAL (BYTALLET)

24 tals gryder, store hundsbotter	24	til	snesen	med	24	inderpotter
28 tals gryder, hundsbotter	28	»	»	»	28	»
30 tals gryder, smaa hundsbotter	30	»	»	»	30	»
32 tals gryder, smaa hundsbotter	32	»	»	»	32	»
Smaa flakninger	30	»	»	»	30	kopper
Flakninger	40	»	»	uden		inderpotter
Potter, størr. mell. flakninger og kopper...	50	»	»	»		»
Boldkar (— gryder, — pander) smaa flak- ninger	60	»	»	»		»
Inderpotter	60	»	»	»		»
Kopper	60	»	»	»		»
Drontlinger	60	»	»	»		»
Sætter	60	»	»	»		»
Pandesætter	60	»	»	»		»
Halepander, undert, m. øre, m. ell. u. næb	80	»	»	»		»
Firtalspotter	80	»	»	»		»

Hjertingtallet og bytallet. Efter Jensen: Jydepotten, 1924, s. 76.

arbejde.¹⁰² Omregnet vil det betyde, at en pige skulle kunne fremstille sommerens produktion på omkring 30 fulde arbejdsdage.

Da Smith anslag, at der var 210 familier på Varde-egnen, der lavede sorte potter, og hver lavede 13 læs om året, til en værdi af 5 rigsdaler læsset, gav det en samlet produktion på 2.730 læs potter med en samlet værdi på 13.650 rdl. om året,¹⁰³ et tal, som han selv anså for at være beskedent. Går man imidlertid efter Begtrups produktionstal, og forudsætter man at en families årsproduktion lå på de 8 til 10 læs, en pottepige ifølge Begtrup kunne fremstille, bliver den samlede værdi af produktionen på Varde-egnen i stedet mel-

lem 8.400 rdl. og 10.500 rdl. Med et rundt tal kan værdien af Vardegnens jydepotteproduktion anslås at ligge på omkring 10.000 rdl.

Værdien af en pottelast på et fartøj på en læst¹⁰⁴ i Hjerting var ifølge 1700-tallets bevarede toldbøger 5–6 rdl. i 1731 og 1733, og 8 rdl. fra 1761 til 1798. Der er ikke nogen mål for, hvor mange potter, der kunne være på sådan en båd, men sammenligner man værdien af en læst med værdien af et vognlæs er det ikke helt ved siden af at antage, at en læst potter på et fartøj svarede til godt et vognlæs potter.

Jydepotterne var meget billige på fremstillingsstedet, men blev dyrere jo længere væk fra de blev bragt. En væsentlig del af den pris, der blev givet for potterne, hvor de blev solgt, udgjordes således af transportomkostninger og -fortjeneste. Følgelig er der også stor forskel på, om man ser på potternes værdi på fremstillingsstedet, på udskibningsstedet eller på afsætningsstedet. Ifølge Smith kostede en potte 2 skilling på fremstillingsstedet, men den kunne sælges for 12–16 skilling i Vejle og 24–32 skilling i København,¹⁰⁵ altså en værdi på 12–16 gange højere i København. Tilsvarende skrev Dalgas, at en potte til 1 skilling lybsk (dvs. 2 skilling) kunne sælges for 24 skilling i Lauenborg og Preussen.¹⁰⁶ Der har naturligvis været spild undervejs i form af ituslåede potter, så differencen har ikke være ren fortjeneste. Det forekommer rimeligt at arbejde ud fra en antagelse om, at et parti potter kunne opnå en salgsværdi på fem gange købsprisen, omend det er et rent konstrueret tal.

Oprindelse

På basis af resultaterne af de arkæologiske udgravningsresultater må det antages, at oprindelsen til en produktionen af sorte potter skal findes i slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet. Det er sandsynligt, at der på det tidspunkt er tale om en ny produktion, da jydepottekeramikken adskiller sig afgørende fra middelalderens gråbrændte keramik. Omstændighederne omkring jydepotteproduktionens opståen er imidlertid ikke særligt velbelyst, og når jydepotternes oprindelse alligevel behandles i det følgende, må det tages som nogle foreløbige overvejelser over de faktorer, der kan have haft betydning for produktionens opståen.

Mens højmiddelalderen 1100–1300 havde været præget af handels ekspansion og befolkningsvækst, oplevede senmiddelalderen

1300–1500 et befolkningsfald kulminerende med »Den sorte Død« i midten af 1300-tallet.¹⁰⁷ Danmark var i 1500-tallet ved at være kommet på fode efter den voldsomme befolkningsnedgang. Samtidig var Nordeuropa præget af stigende befolkning, øget vareefterspørgsel og en voksende vareudveksling mellem landene, og Danmark blev integreret i den vesteuropæisk-baltiske økonomi, bl.a. som leverandør af landbrugsvarer – fisk, korn og stude – til de voksende nordtyske og nederlandske byer. Fra midten af 1500-tallet til begyndelsen af 1600-tallet var der en voksende efterspørgsel efter danske landbrugsprodukter til stigende priser – med en deraf følgende påvirkelighed overfor kriser og fald i efterspørgslen.¹⁰⁸ Sidste halvdel af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet var præget af stagnation og direkte tilbagegang både i landbruget og i udenrigshandelen.¹⁰⁹

Integreringen i den nordeuropæiske handel gav også mulighed for at opbygge jydepotteproduktionen som en nichevare til de landbrugsprodukter, der alligevel blev transporteret sydpå. Selv om alt tyder på, at produktionen af jydepotter var i fuld gang i midten af 1600-tallet,¹¹⁰ omtales jydepotterne og produktionen af dem ikke i Arent Berntsens værk *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed* fra 1656. Ole Feldbæk mener, at Arent Berntsens værk i virkeligheden beskriver forholdene omkring 1630,¹¹¹ og dermed før krisen affødt af svenskekrigene. Hvis det er rigtigt, betyder det, at Arent Berntsen beskriver et land i vækst, som ikke havde behov for at medregne forholdsvis ubetydelige produktioner, og det kan være grunden til, at Berntsen ikke nævnte jydepotteproduktionen. Først da de varer, som potterne var niche til, mistede deres betydning, blev potteproduktionen synlig. Jydepotterne kan have været en produktion, der så at sige bar gennem krisen.

Kriedte, Medick og Schlumbohm peger på den dobbelte baggrund for en protoindustriel produktion: På den ene side en landbefolkning, for hvem landbruget ikke var tilstrækkeligt næringsgrundlag og på den anden siden åbningen af markeder i andre regioner og lande¹¹² – altså en push-effekt og en pull-effekt. Ser vi på *push-effekten*, det utilstrækkelige næringsgrundlag, har man ofte kædet bierhvervsproduktion i Vestjylland sammen med de dårlige vestjyske hedejorder: det var nødvendigt at have et bierhverv for at kunne overleve på de karrige hedejorde. Hvis pottefremstillingen imidlertid udelukkende var den nødvendige følge af et dårligt landbrug, var der andre steder, den snarere skulle have udfoldet sig,

eftersom landbrugsjorden på potteegnen nordøst for Varde nævnes blandt de bedre i Vestjylland. Et utilstrækkeligt næringsgrundlag kunne også have andre grunde: at vilkårene for agerbrug var blevet dårligere på grund af udpining af jorden, at en befolkningsforøgelse havde gjort det nødvendigt at udvide næringsgrundlaget med andre aktiviteter end agerbrug eller at et afsætningsmarked for et andet produkt havde svigtet, og man derfor var nødsaget til at finde andre niches. Hvad angår *pull-effekten* som baggrund for udvikling af produktionen, kan man for det første tænke sig en øget efterspørgsel fra dem, der levede af at transportere og handle med varerne. F.eks. kan skipperne have tilskyndet til at få en produktion i gang for at få en ny vare at sejle med, enten fordi de var inde i en ekspansion, eller fordi handelen med en anden vare var gået tilbage. For det andet kan man tænke sig, at der var sket en ændring i efterspørgslen efter gryder i byerne, ændringer som f.eks. kan være af født af nye ildstedstyper eller nye madvaner, eller at jydepotterne repræsenterede en innovation, som opfyldte et behov, tidligere kogekar ikke havde været i stand til at opfylde. For det tredje kunne det være befolkningen i jydepotteegnene selv, som havde set, at der var et behov, f.eks. når de havde taget tjeneste sydpå. Måske kom tjenestepigerne hjem fra deres plads i Holsten og fortalte, at de manglede de gode jydepotter, dér hvor de havde tjent.

Hvordan markedet end blev etableret, var det kontinuerligt, når det først var etableret, eftersom potterne let gik i stykker, og måtte fornyes jævnligt. Der var derfor ikke tale om et marked, der blev mættet efter en periode. Potterne var en forbrugsvare, som hele tiden skulle suppleres.

Ligesom det er uvist, hvad der har forårsaget produktionens opståen, tegner der sig heller ikke noget klart billede af, hvor produktionen udviklede sig. Var det en alment udbredt husflid, som efterhånden koncentreredes til visse områder, der gjorde jydepotterne til en salgsvare, eller var det en specialiseret produktion, som bredte sig – måske fra byerne – ud i landdistrikterne?

Af disse to skitserede udviklingslinier er det den første, de fleste har hældet til, således f.eks. kammerherre Sehested. Han udtalte sig bemærkelsesværdigt forsigtigt om oprindelsen af produktionen, når man tager i betragtning, at hans interesse for jydepotter netop opstod af deres lighed med oldtidskar. På baggrund af de skriftlige kilder sluttede han, at produktionen havde været i gang et par hundrede år, og »*det ligger nær at antage, at Industrien har sit Udspring fra*

en almindelig Huusflidsgjærning (ikke Industri), og betragtet som saadan kan det være muligt, at Sort-Pottelavningen i meget gamle Dage har været langt mere udbredt, end den var det paa den egentlige Industries Tid.«¹¹³

Det billede, Sehested tegnede af udviklingen, var altså, at fremstillingen af sorte potter tidligere var en almindelig udbredt husflidsbeskæftigelse, der i en periode på et par hundrede år intensivredes og koncentreredes i visse områder, for siden igen at udbrede sig som husflidsbeskæftigelse, inden den endeligt forsvandt. Samme argumentation finder man i Nyrops *Dansk Pottemageri* fra 1882. Nyrop hæftede sig ved, at sorte potter i danske lov 1683 blev nævnt som et af de håndværk, der var tilladt på landet, mens pottemageriet ikke nævnes i tidligere lignende bestemmelser. Dette, sammenholdt med Arent Berntsens tavshed om sort pottefremstilling, tolkede han sådan, at pottefremstilling var en almindelig udbredt husflid over det meste af landet og først i slutningen af 1600-tallet blev en jysk specialitet.¹¹⁴

Den anden udviklingslinie, at jydepotteproduktionen startede som en specialiseret produktion, eventuelt i byen, som bredte sig i landdistrikterne, er ikke blevet udfoldet på samme måde som »koncentrations-modellen«, men muligheden for et sådant udviklingsforløb må ikke udelukkes.

Produktionens ophør

Mens produktionen af røde potter opstod og voksede på landet i 1700- og 1800-tallet, forsvandt flere og flere produktionssteder for jydepotter, således at det i en status over produktionen i 1882 konstateredes, at »det er væsentlig kun ned igjennem Sognene Tistrup, Horne, Andsager og Thorstrup, at Fabrikationen endnu er igang, men selv her, i den egentlige Jydepotteegn, mærkes det Aar for Aar stadig stærkere og stærkere, at Jydepotterne ikke kunne staa sig i Kampen med de emaillede Jærngryder.«¹¹⁵

Der kan angives flere grunde til produktionens endelige afvikling: Oftest nævntes i samtiden konkurrencen fra de industrielt fremstillede jærngryder, ikke mindst de emaljerede. I Danmark var de især knyttet til Anker Heegaard (1815–93), der fremstillede emaljerede gryder på sit jærnstøberi, som han overtog fra faderen i 1837.¹¹⁶ »Anker Heegaards Jærngryder have nu fortrængt dem«,¹¹⁷ er en typisk

Eneste nulevende Udøver
af Jydepottemøgerkunsten

Enke Marie Hansen
i sit hjem i Stilbjerg

Marie Hansen (1841–o. 1927), også kaldet Marie Haugstrup eller Marie Stilbjerg blev omtalt som den sidste pottetekone. Postkort. Dansk Folkemindesamling 1322

bemærkning om de forsvindende jydepotter. Midt i 1800-tallet kom en anden teknologisk ændring i køkkenet, som var medvirkende til at trænge jydepotten ud, nemlig jernkomfuret, hvortil de skrøbelige lerkar ikke egnede sig.¹¹⁸ En tredje faktor, der gjorde jydepotteproduktionen mindre interessant for bønderne var hedeopdyrkningen og de forbedrede midler til landbrugsproduktionen. Der krævedes nu en større arbejdsindsats i landbruget, og den forbedrede landbrugsdrift gjorde det muligt at undvære bierhvervene. Desuden blev der også i takt med hedeopdyrkning både kamp om og knaphed på de hidtil benyttede ressourcer. Hvor der tidligere blev gravet ler, skulle der nu graves mergel,¹¹⁹ og afskrælingen af hedetørv til brænding af potterne gjorde heden uegnet til opdyrkning.¹²⁰ Visse steder forhindrede hedeopdyrkningen direkte pottefremstillingen, fordi der ikke længere var hede at skære lyngtørv på, når potterne skulle brændes.¹²¹ Endelig betød grænsedragningen efter 1864 og deraf følgende nye toldskrænker, at adgangen til det store marked syd for Kongeåen vanskeliggjordes.¹²²

I 1881 konkluderede Sehested, at jydepottefremstillingen var »*saa hensygnende, at den maae ansees for at ville forsvinde i en ikke fjern Frem-*

tid«. ¹²³ Af de 80 sogne, han udsendte spørgeskemaer til, var der 36, hvor det kunne erindres, at der havde været fremstillet sorte potter, og 24, hvor de endnu blev fremstillet. Langt de fleste sogne lå i Ribe amt øst, vest og syd for det oprindelige kerneområde Horne, Torstrup, Tistrup og Hodde. For de to sidstnævnte sogne meldtes produktionen helt ophørt i 1881. De største pottemagersogne var Fåborg i Skast herred og Tistrups nabosogn Ansager i Øster Horne herred med henholdsvis 18 og 10 familier. I de sogne, hvor jydepottefremstillingen forekom, var produktionen knap så intensiv som tidligere, fordi der blev lagt større vægt på agerbruget. ¹²⁴

Da først jydepotterne gik af brug, mistede de hurtigt enhver form for værdi. »Det siest swået slepper a ålle aw mej«, kunne en pottemand i Tistrup sukke i 1930'erne, hvor folk kun ville have røde potter, og han var brændt inde med et parti sorte potter, der lå omme bagved i halmen. ¹²⁵ Indtil slutningen af 1920'erne var det ikke ualmindeligt, at børnene i Vestjylland fik de gamle jydepotter at lege med, ¹²⁶

Marie Hansens produktion vises frem. Ofte havde hendes potter glittede inskriptioner som »Hilsen fra Ringive 1920 Marie Stilbjerg« eller »Hilsen fra Ringive Enke Marie Hansen 1920 Vidskue«. Foto: Levin-Hansen o. 1920. Grindsted Museum.

Pottekonen Mathilde Nielsen (f. 1880), med sin datter Grethe (tv.). Foto: Steensberg 1942. Fra Klassisk Arkæologiske Studier 2. København 1995, 55-70 p. 59

og nytårsaften var det skik at smide potter fyldt med aske på folks døre.¹²⁷ Det gav en lejlighed til at komme af med årets skårede potter, og mange af de sidste jydepotter er nok forsvundet på denne måde.

I sommeren 1907 var man så sikker på jydepotteproduktionens forsvinden, at man i Zoologisk Have i København præsenterede »den sidste pottekone«.¹²⁸ Jydepottefremstillingen fortsatte dog endnu nogle år, hvor nogle få udøvere holdt fast i den nu mere kuriøse produktion. De sidste pottekoners arbejde blev fulgt af bl.a. forskellige museumsfolk, hvorfor de i flere sammenhænge er beskrevet og deres arbejde dokumenteret. Især tre pottekoner fik opmærksomhed: Marie Haugstrup, Mathilde Nielsen og Maren Hansen.

Omkring 1920 var Marie Haugstrup (1841–o. 1927) i Stilbjerg ved Give ifølge H.P. Hansen den eneste pottekone tilbage i hele landet.¹²⁹ Marie Haugstrup, hvis levnedsløb er beskrevet i A.G. Jensens bog,¹³⁰ havde lært af sin mor, der stammede fra Varde-egnen. Hun arbejdede også under navnet Enke Marie Hansen eller Marie Stilbjerg og mærkede sine meget kunstfærdige kaffestel og lignende

*Pottekonen Maren
Hansen (f. 1884)
Rebelsig ved
Vejrup. Foto: Axel
Steensberg 1938.
Varde Museum*

med glittede inskriptioner som »Hilsen fra Ringive 1920 Marie Stilbjerg« eller »Hilsen fra Ringive Enke Marie Hansen 1920 Vidskue«. ¹³¹ Imidlertid begyndte Mathilde Nielsen (f. 1880), også fra Stilbjerg, i 1920'erne at lave jydepotter. Hun havde i sin tid lært det af sin mor Ellen Bjerg (o. 1836–1915), som igen havde lært det af sin mor Sinne. Mathilde Nielsen lærte også sine egne to døtre op, men de har ikke videreført traditionen. ¹³² En tredje pottekone, Maren Hansen (f. 1884) i Rebelsig ved Vejrup, havde også produktion af jydepotter, så vidt vides op til 1960'erne. ¹³³

Nytårsaften var det en del af løjerne at smide pottes på folks døre. Tegning fra 1860'erne af Henrik Olrik (1830-1890). Varde Museum. Foto: Vagn Wonsbek.

Sammenfatning og perspektivering

De håndformede, uglaserede og sortbrændte jydepotter begyndte sandsynligvis at dukke op i senmiddelalderen og fandt en plads på markedet mellem metalkogekar og røde potter. Deres fortrin var, at de var billige opbevarings- og kogekar, som hverken afgav smag, farve eller gift til maden. Deres ulemper var, at de var lidet prestige-fyldte og temmelig skrøbelige – en skrøbelighed, som betød, at husholdets beholdning løbende måtte suppleres op, hvilket sikrede et kontinuerligt marked.

Varde-egnen var den væsentligste jydepottelokalitet, og området havde gode ressourcer til pottefremstilling i form af glimmerler og hedetørv. Ud over Varde-produktionen forekom en del andre produktionsområder, som fremstillede jydepotter dels til regionalt, dels til lokalt brug. De fleste steder var fremstillingen koncentreret til et enkelt eller få sogne, og kun i de midtjyske hedeegne i Ringkøbing og Skanderborg amter synes jydepotteproduktionen at have optrådt spredt over større områder. Forekomsten af ler i umiddelbar nærhed af produktionsstedet var kun i begrænset omfang bestemmende for produktionens lokalisering, og det nævnes flere steder, at leret skulle hentes et stykke vej fra produktionsstedet.

Den mest markante forskel mellem jydepotteproduktionen på Varde-egnen og andre steder var, at mens fremstillingen af jydepotter på Varde-egnen var et anliggende for så godt som samtlige bondehushold, var det de fleste andre steder en beskæftigelse for husmandsfamilier. Desuden var detaljer i teknikken forskellige fra lokalitet til lokalitet, hvilket gør det problematisk at behandle alle jydepotter under ét. Deres fællestræk er, at det er håndformet, sortbrændt, uglaseret keramik fremstillet på landet, men ud over disse fællesnævnerne bør hvert enkelt produktionssted behandles for sig.

Mens fremstilling af røde potter var byhåndværk, var sorte potter fra 1683 at finde blandt de tilladte landhåndværk, og både med hensyn til produkterne, teknikkerne og de mennesker, der fremstillede de to former for keramik, var der store forskelle mellem de to produktioner. Fremstillingen af røde potter var et anliggende for mænd, der havde pottemageriet som fuldtidserhverv. De røde potter blev formet på drejeskive og brændt i ovn. Fremstillingen af sorte potter blev varetaget af bondekvinder, der også arbejdede med i landbruget. De sorte potter blev formet i hånden og brændt i mile. Også i benævnelsen af produkterne og udøverne blev der ofte skellet mellem de to former: Når det gjaldt de røde potter, hed det pottemager og pottemagerarbejde, når det gjaldt de sorte potter, hed det pottepige eller pottekone og pottetøj.¹³⁴ Da et landligt rødt pottemageri begyndte at udvikle sig, havde det større ligheder med pottemageriet i byerne end med jydepottefremstillingen.

Potterne blev transporteret til salgsstederne dels over land, dels over vand. Det er af mange årsager svært at anslå værdier og mængder på produktionen, men der er forsøgt opstillet nogle nøgletal, der kan bruges som målestok.¹³⁵

I løbet af 1700- og 1800-tallet forsvandt de forskellige produktionssteder for jydepotter et efter et. Kun på Varde-egnen og i de tilgrænsende egne holdt produktionen sig til slutningen af 1800-tallet, hvor den praktisk talt forsvandt. Produktionens forsvinden må ses som et resultat af en række ændringer. For det første hedeopdyrkningen, der lagde beslag på mere arbejdskraft, gjorde siderhverv til landbruget overflødige og gjorde adgangen til ressourcerne til pottefremstillingen vanskeligere. For det andet indførelse af jernkomfuret og fremkomsten af massefabrikerede, emaljerede jerngryder, der var forholdsvis billige. Og for det tredje afståelsen af de sønderjyske områder i 1864, der mindskede hjemmemarkedet.

*Børn ved Krarup Skole på Fyn leger jydepotter. Legen er beskrevet i H.C. Fryden-
dal: Lege Jydepotter. Fynsk Hjemstavn 4. Aargang 1931, 191-192. Øverst: Pot-
terne giver Lyd fra sig. Nederst: Hankene prøves. Foto: H. C. Fryden-
dal 1929. Odense Bys Museer.*

Omstændighederne omkring jydepotteproduktionens opståen er ikke særlig godt belyst. Der kan opstilles forskellige hypoteser om produktionens opståen og lokalisering, begrundet dels i producenterne behov for en yderligere indtjening, dels i markedets efterspørgsel. Hypoteserne kan foreløbig sammenfattes i følgende spørgsmål: Skal fremvæksten af jydepotteproduktionen ses som et udtryk for en forarmelse af Vestjylland eller som led i udviklingen af et mere dynamisk samfund, som ikke var fastlåst i bestående strukturer for produktion og afsætning? Var produktionen et resultat af opgangstider eller af krise?

III. Pottefolkene i Tistrup sogn

Der var tre kernesogne i produktionsområdet omkring Varde: Horne, Torstrup og Tistrup sogne. Tistrup sogn, som der her sættes fokus på, var det af de tre, der tidligst slap potteproduktionen,¹ og det er netop valgt ud fra et ønske om at følge en produktion, der stoppede, så at sige mens legen var god, frem for en produktion, der eksisterede som relik, efter at produktet var blevet utidssvarende. Desuden er potteproduktionen i de to andre sogne, Horne og Torstrup, ofte beskrevet,² mens potteproduktionen i Tistrup ikke tidligere er nærmere undersøgt.

Tidsmæssigt omfatter behandlingen af Tistrup sogn perioden ca. 1680 til 1850 med hovedvægt på 1787–1850. Tidsgrænsen bagud er begrundet i kildematerialet, som er meget sparsomt før 1787. Til gengæld er tiden sidst i 1780'erne særlig godt belyst, idet der er tre kilder, der hver især bidrager til at tegne et billede af situationen i sognet: først folketællingen 1787, dernæst Laurids Smiths beretning om pottefremstillingen fra et besøg på egnen i efteråret 1787, og endelig hartkornsspecifikationen 1789. Tiden fra 1787 og fremefter kan belyses på en nogenlunde dækkende vis ved hjælp af folketællinger, skifteprotokoller, hartkornsspecifikationen 1789 og matriklen 1844. Afgrænsningen opad i tid, 1850, ligger lige omkring den tid, hvor potteproduktionen for alvor gik tilbage.

Kilder

Almindelige mennesker efterlader som bekendt ikke mange skriftlige eller materielle spor. Oftest optræder de kun i kilderne, når de på en eller anden måde er i konflikt med loven, og deres daglige brugsgenstande er som regel blevet slidt op, før nogen har tænkt på at bevare dem. Skønt over 80% af alle hushold i Tistrup sogn lavede potter i slutningen af 1700-tallet,³ er det i de færreste hushold, produktionen kan identificeres. Derfor må man ofte gå omveje for at behandle problemstillinger, der som den foreliggende vedrører bøndernes dagligliv. Til belysning af Tistrup sogn er der

Øster-, Vester- og Nørre Horne herreder. Fra syd mod nordøst ses Hjerting, Jandrup (Janderup), Varde, Nørholm og Tistrup. Efter Thorkild Gravlund: Herredsbogen. Jylland. København 1930.

benyttet tre hovedgrupper af kilder: Matrikler, folketællinger og skifteprotokoller.

Til belysning af *ejerforhold og brugsstruktur* benyttes fortrinsvis matriklen 1688, hartkornsspecifikationen 1789 og matriklen 1844. Den første registrering af ejendomsstrukturen fandt sted i forbindelse med 1664-matriklen, også kaldet Frederik III's matrikel. Formålet var at etablere et grundlag for at beskatte bønder og borgere, så man kunne få rettet op på statens finanser efter 1600-tallets krigsår, og skatteevnen blev beregnet efter den landgilde, en fæstebonde hidtil havde betalt, omregnet til hartkorn.

I 1681 iværksattes forarbejdet til en ny matrikel, der skulle revidere beskatningsgrundlaget. Den ny vurdering skulle ske på basis af en opmåling og bonitering af jorden. Matriklen, der kaldes Christian Vs matrikel, kom i 1688, med forarbejder i form af markbøger indeholdende opmålinger af jorden og modelbøger, hvor selve hartkornsberegningen foretoges.⁴ Matriklen fungerede helt ind til 1844, hvor den blev erstattet af en ny matrikel. I mellemtiden var der dog blevet lavet justeringer i form af hartkornsspecifikationerne sidst i 1700-tallet. Her er anvendt hartkornsspecifikationen 1789 på landsarkivet for Nørrejylland. Protokollen er desværre medtaget af vandskade, hvorfor der er enkelte usikkerhedsmomenter i læsningen af den.

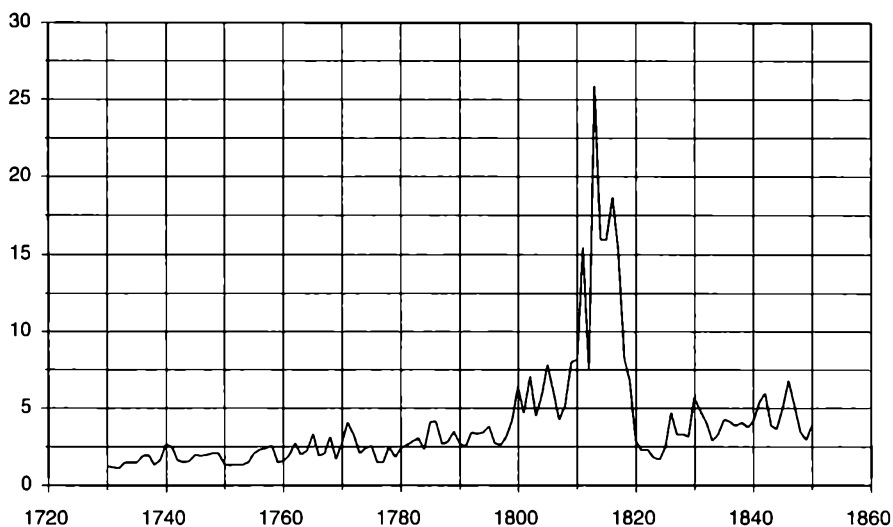
Til belysning af *befolkningssammensætning og erhvervsforhold* benyttes folketællingerne for Tistrup sogn, primært 1787, 1801, 1834 og 1850. Hvor der er brugt oplysninger fra folketællingerne 1840 og 1845 og fra tællingerne efter 1850, er disse taget fra Kristian Ude Haahrs afskrift, der findes på Tistrup lokalhistoriske arkiv, hvis pålidelighed ved sammenligning mellem hans afskrifter af folketællingerne 1787, 1801, 1834 og 1850 og originalerne er konstateret at være høj.

Der er flere forhold at tage i betragtning i forbindelse med brugen af folketællingerne. Først og fremmest er den generelle pålidelighed af de befolkningstal, der fremkommer ved folketællingerne, omdiskuteret. Især 1769-tællingen, hvorfra listerne er tilintetgjort og kun nogle tabeller er tilbage, og 1787-tællingen har været anset for tvivlsomme, men også 1801-folketællingens pålidelighed er omdiskuteret.⁵

Optællingstidspunktet udgør et andet forhold, man skal være opmærksom på. I 1787 blev folketællingen foretaget om sommeren, den 1. juli, mens de følgende blev foretaget om vinteren: 18.

Kapitelstakster for rug, Ribe Amt

Rigsdaler

Kapitelstakster for rug, Ribe amt. Kilde: Kapitelstakster i ældre og nyere tid. Statens Statistiske Bureau, København 1904.

februar i 1834 og 1. februar for de øvrige års vedkommende. Det giver to helt forskellige øjebliksbilleder af bondehushold, hvis økonomi var baseret på udnyttelse af de forskellige muligheder i årets forløb, herunder arbejdsvandring.

Dernæst kan måden, indsamlingen har fundet sted på, også have påvirket resultatet. Ved de første folketællinger blev husstandsoverhovederne indkaldt fra prædikestolen til at møde hos præsten, for at de og deres familier kunne blive optegnet, mens det fra og med 1834 var degne og skoleholdere, der under præstens tilsyn gik fra sted til sted i distriktet.⁶ Disse to metoder kan meget vel tænkes at have givet forskellige resultater med hensyn til, hvem der blev regnet til husholdet og dermed registreret.

Når det gælder erhvervsbetegnelser i folketællingerne har de forskellige optegnere haft forskellige normer for, hvad de registrerede. Det ses tydeligt i den rubrik, hvor det skal angives, hvad folk lever af: nogle holdt sig til meget summariske angivelser som »gårdmand«, »husmand«, »hans kone«, mens andre angav forskellige aktiviteter,

der skønnedes at have betydning for hovedindtægten. Erhvervsbetegnelser i folketællinger kan således ikke lægges til grund for nogen kvantitativ bearbejdning. De kan udelukkende bruges som en oplysning om, at en sådan aktivitet har fundet sted, mens der ikke kan slutes modsat: at aktiviteten ikke har fundet sted, fordi den ikke nævnes.

Til belysning af de *økonomiske forhold* benyttes skifter efter Tistrup sogns bønder. Skifteforretninger for bønder blev foretaget af to myndigheder. *Godsejeren* var skiftemyndighed for sine fæstebønder, og *amtmanden* var først og fremmest skiftemyndighed for selvejere, men derudover også for andre civile personer, der ikke faldt under godsejerens jurisdiktion, som f.eks. indsiddere og aftægtsfolk.⁷ Ved gennemgang af skifteprotokollerne på Landsarkivet i Viborg er fremkommet skifter, der strækker sig over perioden 1730–1850. Disse skifter er gennemgået dels med henblik på boets værdi og overskud, dels med henblik på genstandsinventaret.

I det følgende er de gennemgåede skifter, der hører under amtmandens myndighed, nummereret fortløbende fra 1 til 59 (bilag 1), og bliver betegnet selvejerskifter.⁸ Fæsteskifter, der er foretaget af godsets myndigheder, er nummereret fortløbende fra 501 til 606 (bilag 2). Ved denne nummerering bliver det muligt alene ud fra skiftets nummer at se, om det er et fæsteskitte eller et selvejerskitte.

Den behandlede periode omfatter årene omkring statsbankerotten i 1813 og de deraf følgende turbulente pengeforhold. I Ribe amt afbødede man i nogen grad virkningerne af de usikre pengeforhold ved at bruge Hamburg kurant ved indgåelse af handler og kontrakter.⁹ I det følgende er der ikke med ud- og omregninger søgt kompenseret for de svingende kurser, blot skal det holdes i bagehovedet – med støtte i kurven for kapitelstaksterne for rug i Ribe amt – at penge og priser i de første årtier af 1800-tallet er en højst labil størrelse. Endelig skal det bemærkes, at alle pengebeløb er rundet ned til nærmeste daler i behandlingen af skifterne.

Materialet i skifteprotokollerne udmærker sig først og fremmest ved sine kvalitative værdier: De giver et øjebliksbillede af et helt hushold, som registreres, ofte ned til mindste detalje. Herigennem får man indblik i enkeltheder, der ikke belyses gennem andre kilder, ligesom der gives et fingerpeg om de økonomiske forhold. På den anden side har skifterne en række svagheder, som man må holde sig for øje ved anvendelsen af dem.

For det første dækker skifterne ikke samtlige dødsboer. Dels var

det ikke alle skifteforretninger, der blev indført i protokollen, dels deltog myndighederne i princippet kun i de skifteforretninger, hvor der var fraværende eller umyndige arvinger. Hvor alle arvinger til et bo var myndige og nærværende, kunne de skifte imellem sig efter loven. For det andet kan der rejses tvivl om, hvorvidt alt i boet er medtaget. F.eks. forekommer der praktisk taget aldrig rede penge i skifterne, selv om det i andre sammenhænge fremgår, at de må have været til stede. For det tredje er der spørgsmålet om, hvad det er for et øjebliksbillede, der gives. Hvis f.eks. en ægtefælle er død efter lang tids sygdom, vil en skifteforretning næppe afspejle brugets normale drift. For det fjerde må det beløb, der bliver til arv, skiftets overskud, ses i forhold til boets indhold som helhed. To boer med det samme beskedne overskud kan dække over vidt forskellige økonomiske og sociale forhold, hvis det ene er fyldt med overdådigheder, men har stor gæld og det andet har ganske få værdier, men ingen gæld. Endelig er det også overvejende sandsynligt, at skifterne har haft en social slagside, da det ikke har været umagen værd at skifte efter de allerfattigste i befolkningen.

Den trykte litteratur om Tistrup sogn er ikke omfattende, især ikke, når det gælder tiden før midten af 1800-tallet. For de generelle forhold i Ribe amt er i det følgende anvendt *Amtsbeskrivelsen* fra 1830 skrevet af C. Dalgas.¹⁰ Det vægtigste bidrag til Tistrup sogns historie i den behandlede periode findes i lokalhistorikeren H.K. Kristensens bog *Øster Horne Herred* fra 1944.¹¹ Denne følger sognets historie med gennemgang af de enkelte landsbyer så langt tilbage de skriftlige kilder rækker og slutter omkring år 1900. I 1955 udkom *Af Tistrup Sogns Saga* af lærer Peder Helt Haahr,¹² hvis intention var at skabe forbindelsen fra år 1900 og op til sin egen tid, men som også trækker tråde længere tilbage. Han bygger på nogle af de samme kilder som H.K. Kristensen, men har yderligere suppleret med mundtlige beretninger fra egnen. Hvad angår pottefremstillingen i Tistrup sogn er det Laurids Smiths beretning fra 1791,¹³ der er den vægtigste fremstilling.

Desuden findes en række lokalhistoriske artikler og notitser, først og fremmest i Historisk Samfunds årbog *Fra Ribe Amt*. De skal ikke behandles her, men bliver anført i det følgende i det omfang, de har bidraget til fremstillingen. Det samme gælder publikationer vedrørende tiden efter 1850, som for manges vedkommende har form af jubilæumsskrifter for de foreninger, der blev stiftet i slutningen af 1800-tallet: brandforsikrings-kassen, mejeriet og brugs-

foreningen.¹⁴ Derudover har Poul Tuxen skrevet om Tistrup Stationsbys tidligste udvikling i perioden 1870 til 1911,¹⁵ ligesom der er udgivet en række slægtsbøger vedrørende slægter i Tistrup sogn.¹⁶

Afgrænsning

Der må nødvendigvis foretages en begrænsning af materialet, når en undersøgelse som den foreliggende skal gennemføres. De kilder, der anvendes, er valgt ud fra et ønske om at belyse den helhed, potteproduktionen indgik i. Det er kilder, der kan give et øjebliksbillede af situationen, og som ikke er blevet til i en umiddelbar konfliktsituation som f.eks. en retssag eller en ansøgning. Helt modsætningsfri var situationerne dog ikke, da bondebefolkningen ikke altid havde en interesse i, at myndighederne registrerede deres forhold, fordi det kunne få konsekvenser blandt andet i form af skattepålæggelse eller udskrivning af soldater.

Fokuseringen på helheden sker på bekostning af mere kvantitative bearbejdninger. Således ville en bearbejdelse af f.eks. kirkebøgernes data om giftealder, fødselstal, rekruttering af ægtefæller, migration og arbejdsvandringer have givet et klarere billede af det demografiske mønster i Tistrup.

Som helhed er de sammenhænge, hvor potter eksplicit indgår, blevet prioriteret højest, hvilket betyder, at enkelte hushold er blevet prioriteret over behandlingen af datamængder dækkende hele sognet. Interessen for det enkelte hushold har indebåret, at nedfra-perspektivet er blevet prioriteret over det overordnede perspektiv, hvilket betyder, at de to vigtige størrelser, herregården Nørholm og købstaden Varde, kun er behandlet i det omfang, de optræder i de gennemgåede kilder. Således har jeg afstået fra at beskæftige mig med godsets politik samt dets bevæggrunde til at øge hoveriet og til ikke at sælge bøndergodset,¹⁷ ligesom jeg ikke har eftersøgt eventuelle købmansregnskaber eller lignende fra Varde. Jeg vil i denne forbindelse gerne pege på især godsets rolle og strategi som et område, det kunne være ønskeligt at gå nærmere ind på, især eftersom ejeren af Nørholm gods i perioden 1749–1790, A.C. Teilman, havde ry som en af landets dygtigste godsejere med markante meninger om økonomi og samfund.¹⁸

Det var intentionen, da dette projekt begyndte, også at gennemgå fæstebreve og aftægtskontrakter fra Tistrup sogn, fordi jeg tidligere havde erfaret, at oplysninger om pottefremstilling kunne findes i

sådanne arkivalier. For eksempel refererer Dalgas en oplysning om, at en rådmænd i Fredericia i 1710 skulle have bortfæstet en gård i Tistrup mod et halvt læs sorte potter i årlig landgilde.¹⁹ Ligeledes kendes der to aftægtskontrakter fra Ølgod sogn 1832 og 1869, som begge rummer bestemmelser vedrørende aftægtskonstens pottefremstilling.²⁰ Imidlertid viste gennemgangen af en række aftægtskontrakter og fæstebreve, at sådan oplysninger var yderst sjældne, og at udbyttet derfor ikke ville stå mål med indsatsen, hvis materialet skulle gennemgås systematisk.

Af andre kildegrupper, som det kunne have været ønskeligt at gå dybere ind i, kan nævnes præsteindberetningerne. Præsteindberetningerne til biskop Bloch 1766–1769 i Ribe bispearkiv²¹ er gennemgået for Øster Horne herreds vedkommende, men andre kunne formodentlig have været gennemgået med udbytte. Udskiftningsforretningerne kunne have kastet et klarere lys over bl.a. adgangen til ressourcer, ligesom brandtaksationer kunne have bidraget med oplysninger om enkeltgårdes økonomiske udvikling. Disse kildegrupper har dog i denne sammenhæng måttet hvile.

Jydepottefremstillingen på Varde-egnen

Øster Horne herred var hjemsted for Varde-egnens jydepotteindustri med sognene Horne, Torstrup og Tistrup som de ubestridt førende pottesogne. De tre nævnes så godt som altid lige fra de tidligste til de seneste vidnesbyrd om potteproduktion. De tre andre sogne i herredet, Hodde, Ansager og Ølgod, var ikke udprægede pottesogne, men bønderne dér fremstillede dog i perioder potter. Hodde var med fra starten, men aldrig i samme omfang som de tre store pottesogne. Ansager og Ølgod optog pottefremstillingen hen mod slutningen af perioden og var således nogle af de sogne, pottefremstillingen bredte sig til, da produktionen ekspanderede geografisk.

Det kan ikke siges, hvor langt tilbage fremstillingen af sorte potter var en betydelig beskæftigelse i Øster Horne herred. De ældste kendte omtaler af jydepotter fra Varde-egnen findes i List toldbøger i 1643, hvor 12 ud af 15 udgående skibe fra Varde-kanten til Husum, Glückstadt og Hamborg havde sorte potter med.²² Første gang jydepotteproduktion nævnes eksplicit i forbindelse med Øster Horne herred er i modelbøgerne, der gik forud for matriklen 1688. Model-

bøgerne levner ikke tvivl om, at pottefremstillingen allerede på det tidspunkt i de tre kernesogne var en velorganiseret, økonomisk betydningsfuld eksportproduktion, der var snævert knyttet til landbruget. For såvel Tistrup, Torstrup som Horne sognes vedkommende – men ikke for de øvrige sogne i Øster Horne herred – noteredes det, at ejendommen blev takseret højere på grund af potteproduktionen. Notitsen, der varierer lidt i ordlyd for de forskellige sogne, lyder sådan for Tistrup sogns vedkommende: »*Dette Sogn kand gjøre sig een temmelig Fordeel med sorte Potter som der blifver brendt, hvilke Bønderne i Sognet till Janderup henfører oc der forhandler, hvorfra de oc siden till Hamborg og andre steder bliver henschibede. I Dette Consideration er Eiendommen anseet oc taxeret i høgere Sort end dend ellers kunde taale.*«²³

Potteproduktionen var altså ikke en lille husflidsproduktion, hvor man fremstillede til eget brug og solgte af overskudsfremstillingen uden for myndighedernes bevågenhed. Det var en produktion, der fandt sted direkte med eksport for øje, og som allerede i 1600-tallet havde etableret et veludviklet transportnet til eksportmarkederne i bl.a. Hamborg. Jydepottefremstillingen var en fast bestanddel af landbrugsdriften i de tre sogne, og en indtægt, som bønderne, eftersom hartkornsansættelsen var grundlag for skatteudskrivningen, blev beskattet af. Mange bierhverv på landet nød skattefrihed, fordi de var udviklet som nicheproduktioner, som man ikke havde taget højde for ved vurderingen af beskatningsgrundlaget. Denne fordel havde pottefremstillingen i Øster Horne herred ikke. Tværtimod må matriklen 1688 have betydet, at beboerne slet ikke kunne undvære den indtægt, det gav at producere potter. Grundlæggende kan hartkornsskatten ses som en beskatning af leret, men da indtrykket var, at leret ville ligge ubrugt hen, hvis det ikke blev brugt til jydepotter,²⁴ fandtes der ikke nogen oplagt alternativ anvendelse for leret.

Ud over den lidt usædvanlige hartkornsbeskatning adskilte forholdene for bønderne i Øster Horne herred sig på et andet vigtigt punkt afgørende fra det øvrige Ribe amt. Mens langt de fleste bønder i amtet var selvejere i 1830 og havde været det i en lang årrække,²⁵ forblev store dele af Øster Horne herred fæstegods. Det var de dele, der hørte under det eneste komplette gods, der var tilbage i Ribe amt, Nørholm, som A.C. Teilman sammen med ejendommene Agerkrog og Lunderup i 1790 havde gjort til stamhus. Stamhusinstitutionen betød, at det kun ved særlig bevilling var til-

ladt at sælge fæstegodset, og brugsstrukturen forblev dermed konstant, indtil fæstegodset blev solgt til selveje som et af de sidste større godssalg i Danmark. Det skete i perioden 1861–79,²⁶ og salget finansieredes ved, at Nørholm lod op til tre fjerdedel af købesummen til 4% årlig rente henstå som 1. prioritet i de afhændede gårde.²⁷

Der er altså tale om et område, hvor bondebefolkningen på to punkter var underlagt betingelser, som fastholdt status quo: dels blev de beskattet af en helt bestemt produktion – vel at mærke en fast skat, som ikke stod i forhold til, hvor meget de producerede – dels blev fæstegårdene fastholdt i den samme størrelse og ikke udstykket til mindre brug, sådan som det var almindeligt mange andre steder. Skattesystemet fastholdt dem i pottefremstillingen, og fæstestrukturen i brugsstørrelsen. I 1791 hed det, at »*Enhver liden eller stor Familie i disse Sogner gjør benævnte Leerkar*«,²⁸ og op til omkring år 1800 vedblev pottefremstillingen at være essentiel i de tre sogne.

Flere forhold tyder imidlertid på, at potteproduktionen i slutningen af 1700-tallet begyndte at miste betydning i Tistrup, sådan at Horne og Torstrup fremstod som de mest betydningsfulde pottesogne. Det kan dog bero på en tilfældighed – og en aktiv sognepræst – at det kun drejede sig om Torstrup og Horne sogne, da præsten dér i 1762 ansøgte om, at beboerne i Torstrup og Horne blev fritaget for den afgift, der normalt skulle betales ved ansøgninger om dispensation fra forbuddet mod indgåelse af ægteskab mellem slægtninge i tredje led. Ansøgningen om fritagelse begrundedes med, at »*Kvindekønnet i disse Sogner fra deres Ungdom bliver oplært udi at forarbejde de saakaldede Jydepotter, hvorfors de sjælden giftes uden for Sognene, ligesom og Mandkønnet af Fornødenhed maa gifte sig med Piger af Sognet, som har lært dette Arbejde, efterdi de ellers ikke skal kunne ernære dem af deres liden Jordsmaal, hvorover de samtligen ere indbyrdes beslægtede*«. ²⁹

Ligeledes kan forskellen i formuleringerne af præsteindberetningerne til biskop J. Bloch 1766–1769 være udtryk for forskellen i de to sognepræsters måde at formulere sig på.³⁰ I Tistrup sogn hed det nøgternt, at sognets bedste næring var at gøre sorte potter og køre dem til købstæder og til Hjerting. Indholdet af dette udsagn var muligvis det samme som for indberetningen for Torstrup og Horne sognes vedkommende, men her var udtryksmåden lidt mere dramatisk: Kornavlen var ubetydelig, og indbyggerne fortærede meget mere, end de avlede, og mindst halvdelen af befolkningen måtte

flytte, hvis det ikke var for de sorte gryder. Dette kunne let tages som udtryk for en rutinemæssig klagesang over det ringe landbrug, hvis ikke det var for matriklens bemærkninger om, at vurderingerne af jorden var højere, netop på grund af pottefremstillingen.

Markedet for potter var efter alt at dømme godt i 1760'erne, for præsten i Ansager indberettede, at handelen med sorte potter altid gik »fort baade hiemme og henne«, hvorfor nogle få kvinder i hans sogn inden for de sidste par år havde lagt sig efter at gøre sorte potter.³¹ Det er første gang det nævnes, at potteproduktionen var begyndt at brede sig til nabosognene, som den gjorde over de følgende 100 år. Ifølge Dalgas tog denne udbredelse fart efter 1800, hvor ikke bare nabosognene, men også naboherrederne optog produktionen. Udbredelsen skete især ved, at piger fra pottesognene blev gift udensogns og fortsatte med at udøve deres færdighed.³²

Tidligere var leret på Varde-egnen formodentlig en fælles ressource, som alle bondebrug havde adgang til, ofte i form af en fælles lergrav.³³ Mod slutningen af perioden, hvor flere havde optaget potteproduktionen, og der derfor var flere om at efterspørge det gode ler, blev det gjort til genstand for handel. Således beretter amtsbeskrivelsen, at »Fra Horne Sogn hentes meget af dette Slags Leer til Brug i Nabosognene, og betaales med 12β. lybsk Læsset«. ³⁴ At leret skulle købes, stillede de nye potteproducenter ringere end dem, der pr. tradition havde adgang til ler, og i en præsteindberetning fra Bryndum sogn i 1838 fortælles, at fortjenesten ved pottemageri var ringe, når manden ikke på egen mark havde det ler og sand, der skulle anvendes.³⁵

Til gengæld kunne de traditionelle pottesogne få en fortjeneste ved at sælge det gode ler, selv om det antagelig ikke var ligetil at gøre en sådan gennem mange år fælles ressource til en handelsvare. For det første har det formentlig ikke været tilladt at sælge ler fra en fæstegård,³⁶ og for det andet bortfaldt den fælles afbenyttelsesret til en lergrav ikke nødvendigvis, blot fordi den overgik til selveje. Det viser en proces fra Sig i Torstrup sogn i 1860. Her var en fællesgrav, hvor hele sognet hentede ler, i selveje. Under leret var der imidlertid et mergellag, og da man begyndte at mergle, hentede bønderne nu mergel der. Selvejerbonden, der ejede graven og svarede skat af den, protesterede og fik rettens ord for, at sognets bønder havde hævde på at kaste ler, men ikke på at hente mergel.³⁷

Selv om de nystartede potteproducenter i nabosognene havde omkostninger til råvarerne, havde de også en fordel frem for de

Kort over forskellige former for rural vareproduktion, som forekom i Trap: Danmarks 1. udgave 1859. På dette tidspunkt havde jydepotteproduktionen bredt sig til en lang række nabosogne. Efter Carsten Hess: Den ideologiske Husflid, 1980, s. 16. På kortet er de enkelte former for salgshusflid markeret med følgende signaturer: A Uldne strikvarer - B Vævede stoffer af uld, hør eller bomuld - C Kniplinger - D Jydepotter - E Almindelige lervarer - F Halmarbejder (løbbinding)

gamle pottesogne: De blev ikke beskattet af potteproduktionen, sådan som de tre sogne var blevet det siden 1688-matriklen, og i de nye potteegne kunne man derfor nyde godt af den klassiske bierhvervs-fordel: at den blev udviklet uden for skattesystemet. Mens pottefremstillingen trivedes i nabosognene og brede sig både øst, vest og syd for Øster Horne herred, udtyndedes det oprindelige potteområde. I de nye potteegne gennemsyrede pottefremstillingen ikke hele bondeøkonomien, men var snarere et bierhverv, der kunne bruges til at supplere indtjeningen på et lille brug. Flere forhold tyder på, at pottefremstillingen på det tidspunkt snarere var blevet en udvej, småfolk valgte af nød, end en fast integreret bestanddel af en gårds drift.

I Trap: *Danmark* kan man følge, hvordan produktionen af jdepotter i Tistrup sogn først suppleredes med andre næringer for derefter at afvikles helt. I værkets førsteudgave fra 1859 blev jdepottefremstillingen nævnt i Horne, Torstrup, Tistrup, Ansager og Hodde.³⁸ I Traps anden udgave fra 1879 omtales produktionen i Horne og Torstrup som »den tidligere store Industri i Jdepotter«, i Ansager blev der stadig fremstillet »en Mængde Jdepotter«, mens jdepotter slet ikke omtales for Tistrup og Hodde sogne.³⁹ Da tredje udgave kom i 1904, var produktionen helt forsvundet.⁴⁰

Pottebønder

Økonomien i et bondehushold bestod på den ene side af en række udgifter i form af bl.a. tiende, skatter, landgilde og folkeløn og på den anden side af en række indtægter, der som udgangspunkt stammede fra kornavlens og kvægholdet, og som derudover kunne sammensættes af en lang række andre næringer. Det var et puslespil, hvis brikker var en række tilbagevendende arbejder af forskellig varighed, der skulle passe sammen året igennem, idet man søgte at have den arbejdskraft i husholdet, der til enhver tid var brug for, uden at få overflødig arbejdskraft i døde perioder. Arbejdet var delt mellem husholdets medlemmer efter køn, alder og stilling: om det var mænd eller kvinder, børn, unge eller voksne, tyende eller husbondfolk.

Et livsforløb for en person i bondebefolkningen havde i Tistrup sogn – som så mange andre steder – ideelt set fire faser, hvortil

hørte en bestemt funktion i bondehusholdet. *Barndommen*, hvor man gik til hånde og samtidig blev oplært i de funktioner, der krævedes af henholdsvis mand og kvinde. *Ungdommen*, tiden efter konfirmationen, hvor man arbejdede som karl eller pige, enten ude eller hjemme, eller på anden måde skaffede sig midler til at overgå til næste fase, *voksenlivet*, der indledtes, når man havde fået mulighed for at nedsætte sig på et bondebrug og derfor kunne gifte sig. Og endelig *alderdommen*, hvor man var på aftægt på sit brug, gerne efter at have overdraget det til et af sine børn.

Om og hvornår de forskellige stadier indtraf, og hvordan de forløb, vekslede med omstændighederne og den sociale stilling, og ovenstående ideelle forløb var bedst realiserbart i gårdmandsfamilier. Nok det mest afgørende moment, det der krævede mest omtanke og strategi, var giftermålet. Det gjaldt om at have et passende økonomisk grundlag, at finde en passende partner og få et passende udkomme. På potteegnen hørte det blandt andet med til en god kones færdigheder, at hun kunne lave potter, så hun kunne forestå produktionen. Herom vidner dels den allerede nævnte ansøgning om fritagelse af vederlag for dispensationen, når man ville gifte sig med slægtninge af tredje led, dels den ofte citerede talemåde, at når en pige skulle giftes, spurgte sjællanderen, »er hun ung?«, fynboen, »er hun køn?«, jyden »hår hun now'e?«, men fra Varde-egnen blev der spurgt: »Duer hun now'e i æ lier?«⁴¹ Ligesom de andre færdigheder skulle pigen lære pottefremstillingen som helt ung, men det er kun ganske få og ret sene kilder, der omtaler oplæringen i pottefremstillingen.⁴²

Var man det barn i familien, der skulle overtage bruget – for pigernes vedkommende via giftermål – eller kunne man gifte sig til et brug, var sagen for såvidt enkel. Men for den del af befolkningen, der ikke således kunne overtage et brug, skulle ungdomstiden bruges til at samle midler eller færdigheder sammen, så de kunne skaffe sig en form for udkomme. Mange unge fra selvejerbrug havde deres fædrene arv stående på fødegården indtil de blev gift, mens fæstebønders børn sjældent havde en fædrene arv.

Der er i alt 15 skifter efter ugifte karle og piger i Tistrup sogn.⁴³ Af dem gav de 13 overskud til arv, gennemsnitlig 170 rdl. Typisk bestod en stor del af overskuddet af den fædrene arv, som familien skulle udrede. Midler derudover kunne være anbragt som lån eller tilgodehavender hos folk på egnen. Nogle havde et eller flere får stående på en gård, en enkelt havde investeret i jord, og andre for-

søgte at forøge deres midler gennem handel, for mændenes vedkommende med jydepotter og for kvindernes vedkommende med tøj og dragttilbehør. Desuden berettes, at en grydepige, som i sommeren 1804 blev gift på Nørholms Gods, bragte sin kæreste 300 Rd., som hun havde tjent ved at gøre sorte potter,⁴⁴ og en driftig gårdmandsdatter fra Krarup havde i 1812 ved biavl optjent 100 rdl., som hun havde til gode i boet efter sin far.⁴⁵

Husholdets sammensætning

Grundlaget for et bondehushold var mand og kone, hvor manden som hovedregel tog sig af arbejdet i mark, stald og lade, herunder arbejdet med de større dyr, mens kvinden tog sig af de mindre dyr samt arbejdet i stuehuset. Kun i ganske få tilfælde fandtes bare en af parterne i et hushold, og da var der ofte en anden person, f.eks. en søn eller en datter, der opfyldte den manglende ægtefælles arbejdsfunktioner. Som regel ville den efterladte efter en ægtefælles død forholdsvis hurtigt gifte sig igen, og både to og tre ægteskaber i løbet af et liv var ikke usædvanligt.

Derudover var der på en gård brug for karles og pigers arbejdskraft. Piger og karle var som hovedregel ugifte, og de var sjældent over 30 år, for ved den alder skulle de, hvis deres livsforløb gik som det skulle, gerne være gift. Ofte havde man som tyende ansat unge fra andre bondehushold, men hvis gårdmandsparrets børn havde en passende alder, kunne de blive hjemme og arbejde som karl og pige. Var der for mange hjemmeværende børn til, at de alle kunne fungere som karl eller pige, kunne en af dem optage en anden beskæftigelse, f.eks. som væver. Det var meget usædvanligt, at en person fik egen husstand uden at være gift, så ugifte folk måtte bo hos forældre, søskende eller lignende. Var dette ikke muligt, måtte den ugifte blive indsidder, dvs. bo til leje hos andre bønder. Denne mulighed kunne også bruges af unge folk, der blev gift uden at have et bondebrug som basis.

Mange af arbejdsopgaverne var sæsonbestemte. Spidsbelastningsperioderne var høslæt og kornhøst, hvor både mandlig og kvindelig arbejdskraft var med i marken. Ud over høslæt og høst havde mændene pløjning, såning og tærskning som tilbagevendende sæsonarbejder, mens kvinderne havde arbejdet med fåreklipping, slagting og forarbejdning af uld. Desuden var der en række stadig tilbagevendende arbejder, som for mændenes vedkommende mest

bestod i den daglige røgt af dyr, mens kvinderne havde den daglige madlavning, børnepasning, malkning og mælkebehandling samt pasning af fjerkræ og med lidt større intervaller: baging, brygning og tøjvask. Mændenes arbejde var i højere grad end kvindernes afgrænsede arbejdsopgaver, der kunne gøres færdige, mens kvinder havde flere hyppigt tilbagevendende arbejder, der skulle passes.⁴⁶ Det var en usædvanlig situation for en kvinde at kunne hellige sig ét enkelt gøremål som pottefremstillingen, især fordi det ikke var et arbejde, man kunne gå til og fra. Potterne skulle passes i næsten alle stadier af fremstillingsprocessen.

De arbejdsopgaver, der havde med agerbruget at gøre, havde første prioritet, når forfattere med interesse for landbrugsøkonomien skulle vurdere, om en næring var passende for bondestanden. Bønderne skulle først og fremmest passe deres landbrug, men når det var gjort, var enhver nyttiggørelse af tid og ressourcer af det gode, så længe det ikke gik ud over agerbruget. Derfor var Laurids Smith så begejstret for pottefremstillingen, fordi det kun var kvinder, der udøvede den, og disses arbejdskraft efter hans opfattelse ikke var så betydningsfuld i landbruget: »*Legger man nu Merke til, at dette Arbeide just beskieftiger de svagere Hænder [kvindernes], saa vil man ogsaa indsee, at Agerdyrkningen intet kan lide derved, da det fornemmelig er Mændenes Sag at bedrive denne; og at den Fordeel, disse Kars Forfærdigelse giver, er en reen Vinding for denne Egns Beboere.*«⁴⁷

Også bønderne i Øster Horne herred prioriterede landbruget højt, og selv om pottefremstillingen bidrog med stor vægt i økonomien, var det landbruget frem for potterne, der blev passet, når det virkelig brændte på. Da Danmark således 1788 blev involveret i den svensk-russiske krig 1788-90 med en kort mobilisering til følge,⁴⁸ lød forklaringen, når kunderne ikke kunne få leveret potter, at »*naar Karlene borttages til Campement, maae Pigerne, som gjør de fleste Potter, igien passe Agerdyrkningen.*«⁴⁹

De økonomiske aktiviteter, et hushold havde ud over landbruget, skulle altså passes ind efter de basale arbejder i bondebruget såvel i den travle sommertid som i den mere rolige vintertid. I og for sig lå pottefremstillingen ikke særlig hensigtsmæssigt om sommeren, hvor man havde brug for arbejdskraften til mange andre arbejdsopgaver, og hvor pigelønnen var høj, fordi der i sommerperioden var vellønnede pladser at få i Slesvig-Holsten. På den anden side betød pottefremstillingen, at man kunne tilbyde pigerne en forholdsvis vellønnet sommerplads, og dermed blev behovet for kvindelig ar-

bejdskraft til sommerarbejdet tilgodeset, idet man sikrede, at pigerne blev i sognet, så de var til rådighed ved høslæt og høst.

Tyende og husbondfolk

På de brug, der var store nok til, at der kunne holdes tjenestefolk, tog disse sig af en stor del af det manuelle arbejde under ledelse af henholdsvis manden og konen på bruget. Der var en klar skelnen mellem, hvad der var tyendearbejde, og hvad der var arbejde for husbondfolket. Hoveriarbejde var f.eks. en udpræget tyendeopgave, hvilket fremgår af, at de forskellige hoveripligter udtrykkeligt var defineret ved, at det var tyende, der mødte op.⁵⁰

Eftersom det var husmoderen, der stod for koordineringen og opsynet med den lange række af tilbagevendende arbejdsopgaver i huset, tog tjenestepigerne sig af de kvindeopgaver, der enten betød fravær fra bruget eller fordrede en stadig arbejdsindsats. Derfor hørte det som regel ikke til gårdhusmoderens opgaver at gå med i marken til høslæt og høst. Det fremgår af forskellige bemærkninger fra hele perioden, at det heller ikke hørte til en gårdmandskones arbejde at lave sorte potter, hvis der var tyende, der kunne gøre det. Således hedder det i markbogen 1683 om det enligtliggende bolssted Feld, at beboerne dér »gjør af di sorte Jyde Potter undertiden men holder ingen Folck der paa at Arbeide«.⁵¹ Man fandt det altså nødvendigt udtrykkeligt at angive om et sted i et sogn, hvor pottefremstillingen var vidt udbredt, at lige netop dér havde man ikke ansat folk til det.

Efterhånden blev det dog mere almindeligt, at også de gifte kvinder deltog i pottefremstillingen. Præsten i Ansager, Tistrups nabo-sogn, hvortil pottefremstillingen havde bredt sig i slutningen af 1700-tallet, skrev i 1838, at pottefremstillingen primært var arbejde for husets døtre eller pottepiger, men at også husmænd samt af og til også gårdmandskoner lavede potter for at bidrage til familiens fornødenheder.⁵² I 1871 hed det, at de fleste potter blev lavet af gifte koner og deres døtre, da der sjældent blev holdt pottepiger som før i tiden.⁵³

Eftersom der ikke skete udstykninger i Nørholms fæstegods, havde unge folk under Nørholm ikke mulighed for at udnytte indtjeningen fra pottefremstillingen som basis for at slå sig ned på et selvstændigt mindre brug i området. Hvis de ønskede at slå sig ned på et selvstændigt brug, var de nødt til at flytte uden for fæste-

*Tistrup sogn. Tegning:
Niels Knudsen, Fiskeri-
og Søfartsmuseet.*

områderne. I den sidste pottetid var der flere unge familier, der satte bo på grundlag af pottefremstilling. Dette kan ses som en forklaring på, at pottefremstillingen spredtes til nabosognene og efterhånden næsten udelukkende blev drevet af småkårsfolk.⁵⁴ Det er en udvikling, man ofte ser ved sådanne protoindustrielle produktioner. Unge par blev fristet af muligheden for at tjene penge til at sætte bo i små hushold, som ikke sikrede et tilstrækkeligt næringsgrundlag, så beboerne ville ende med at blive fattige og ligge sognet til last. Man mente ikke, at småfolk kunne klare sig i længden ved, at konen lavede sorte potter, mens manden kørte rundt og solgte dem i Slesvig-Holsten.⁵⁵ Tanken om, at det kunne lade sig gøre at klare sig uden basis i jorden, lå meget fjernt, og endnu i 1800-tallets sidste årtier ytredes bekymring for, hvad alle folkene i de »jordløse huse« i de nyopvoksede stationsbyer skulle leve af.⁵⁶

Tistrup sogn i Øster Horne herred

Tistrup sogn lå midt i Øster Horne herred omkranset af herredets øvrige fem sogne: Hodde, Ansager og Ølgod samt Torstrup med annexsognet Horne. Herredet hørte under Lundenæs amt indtil amtsreformen i 1793, hvorefter det blev lagt til Ribe amt. Herredet

havde ingen købstad, men orienterede sig mod Varde, hvortil der fra Tistrup by var omkring 2 mil eller 15 km. Tistrup sogn var annekts til Hodde sogn med Tistrup som kirkeby. Kirken hørte i 1700-tallet under Nørholm gods, hvis hovedbygning lå i nabosognet Torstrup. Godset var praktisk talt den eneste ejer af fæstegods i Tistrup sogn, og i det meste af perioden omfattede godset også herregården Agerkrog i Tistrup sogn.⁵⁷ På kirketårnets pyramidetag, sad – ligesom på Horne og Torstrup kirker – fra sidst i 1700-tallet den Teilmanske trane, herremanden på Nørholms vartegn, der symboliserede årvågenhed. Sit valgsprog havde godsejeren skrevet over døren på den nybyggede herregård lidt syd for sognet:

*»Tag immer noget for til Eftermandens Nytte
Og lev som den der skal herfra imorgen flytte.«*

Jordens beskaffenhed

Øster Horne herred var fladt og skovløst med betydelige hede-strækninger.⁵⁸ Mod nord og vest, hvor landskabet er en del af Varde-Ådum bakkeø, er det højere og mere bakket end i den sydøstlige del, der er en del af Grindsted hedeslette med lavere, fladere, mere sandet og mindre frugtbar jord.⁵⁹

Herredet hørte i landbrugsmæssig henseende ikke til de dårligst stillede i Vestjylland. *»I Østerherred dyrkes Jorden meget vel, og Bønderne befinde sig i god Stand; de, som har begyndt at bruge Mergel, har af en skarp giort en god og frugtbar Jord«* hedder det i *Danske Atlas* 1769,⁶⁰ og i amtsbeskrivelsen for Ribe amt fra 1830 skriver Dalgas, at Øster og Vester herred, dog især Vester herred, anses som *»de fortrinligste i Omegnen«*.⁶¹

Udskiftningen i Øster Horne herred blev i store træk gennemført i perioden 1783–1817.⁶² En af de første udskiftninger var af Sig by i Torstrup sogn 1783–84, mens den sidste ifølge Dalgas fandt sted i 1817 i Krarup by i Tistrup sogn, hvor der blev udskiftet således, at kun én mand måtte flytte ud af byen.⁶³ I det hele taget skete der ikke mange udflytninger i forbindelse med udskiftningen i Ribe amt, og i almindelighed fik hver mand sin agerjord og hede samlet på et, højst to steder. Derimod var det ofte nødvendigt for gårdene at have part i engstrækninger langt fra gården.⁶⁴

I Tistrup sogn var jorderne ifølge Trap *»noget højtliggende og temmelig jævne«*.⁶⁵ Galtho og Hesselho i sognets nordøstlige del havde den bedste jord i Tistrup sogn,⁶⁶ og det var her, man fandt

den største andel af selvejere. I sognets nordlige del udsprang Hesselho bæk, der straks efter blev til Kybæk og løb gennem sognet fra nord til syd. Langs bækken lå Galthogård, Uhregård, Løvborg, Feldgård, Krarup, Letbæk Mølle og Assenbæk Mølle. I Agerkrog vest for Tistrup udsprang Snorup bæk, der løb i sydvestlig retning ud af sognet. Tistrup sogn fremhævedes af C. Dalgas for sine »fortrinlige Vandingsenge med betydelige Kildevæld i Brinkerne langs Bækene«. Dog manglede dele af sognet eng, så brugene måtte leje engjord eller købe hø for at få gødning til agerjorden,⁶⁷ idet høslættens størrelse var bestemmende for husdyrholdets størrelse og dermed for, hvor meget agerjord, der kunne gødes. Af skifteforretningerne kan det ses, at både fæste- og selvejerbønderne i begyndelsen af 1800-tallet købte engstykker, også udensogns, til supplement af gårdens jord,⁶⁸ og at godsejeren udstykkede parceller og lagde dem til fæstebrugene.

Gennem det meste af perioden optrådte både gårde, huse og mellemformen bol i Tistrup sogn. Så vidt muligt er kildernes egne kategorier anvendt i det følgende, men hvis det ikke har været muligt, eller hvor det for sammenligningens skyld har været nødvendigt at slå kategorierne sammen, er bol regnet som huse. Tilliggendet angives i tønder hartkorn, som opdeles i skæpper, fjerdingkar og album. I det følgende er der dog som oftest rundet ned til nærmeste hele tønne. Angives det præcise hartkornstal, er det i formen »htk.1-1-1-1« svarende til 1 tønne, 1 skæppe, 1 fjerdingkar, 1 album hartkorn.

Landbruget

Tistrup-folkene var først og fremmest bønder, der levede af jorden.⁶⁹ Jorden blev dyrket i en omdrift på fem år, hvorefter den hvilede i fire til syv år. Afgrøderne var byg, rug og boghvede, undertiden også havre.⁷⁰ Kartoflerne havde omkring 1830 endnu ikke vundet indpas som landbrugsafgrøde, men man dyrkede lidt i haverne til husbehov.⁷¹ Heden blev især før udskiftningen anvendt til græsning af ungvæg og får vogtet af en byhyrde, men da hedelodderne ved udskiftningen blev fordelt på de enkelte brug, var de for små til at lønne egen hyrde.⁷² Merglingen kom tidligt i gang; i 1760 begyndte A.C. Teilman til Nørholm som den første i Ribe amt at bruge mergel, og blandt bønderne i Øster Horne herred blev mergling almindelig i 1760'erne.⁷³

En bondegård holdt normalt to heste, men på Nørholm, hvor hoveriet først afskaffedes mellem 1840 og 1861, var hoveribønderne nødt til at have fire.⁷⁴ Hvad angår redskaberne, adskilte de sig ikke fra samtidens landbrugsredskaber, dog havde man i Øster og Vester Horne herred taget trilleploven i brug. Denne krævede kun 2-3 hestes forspand, mens hjulploven, der stadig brugtes i resten af amtet, krævede 3-4 heste.⁷⁵ Af skifterne fremgår, at et kohold på omkring 8 ikke var usædvanligt, samt at visse brug havde studeopfedning og hesteopdræt, ligesom forekomsten af 13 fjerdingers smør til en værdi af 88 rdl. i et skifte fra 1847⁷⁶ vidner om, at denne produktion havde betydning også før andelsmejeriernes tid.

Sorte potter

Da Smith i efteråret 1787 var på rejse i Øster Horne herred, anslog han, at der i Tistrup sogn var 70 Familier, der lavede potter.⁷⁷ Ved folketællingen samme sommer blev der opregnet 86 husstande, så det kan næppe være overdrevet at sige, at så godt som alle fremstillede sorte potter. Dette afspejledes dog ikke i folketællingen fra samme år, selv om den blev udført midt om sommeren og altså midt i den travleste pottetid. Potterne nævnes kun en enkelt gang i forbindelse med Johanne Henriksdatter, en ugift »grydepige« på 38 år, der havde til huse på enestegården Løvborg. I rubrikken *Personernes Titel, Embede, Forretning, Haandværk eller Nærings-Vei* var de hyppigste betegnelser gårdbeboer, husmand, boelsmand og daglejer o.l.

Ifølge folketællingen havde ingen husstande tjenestefolk boende i 1787. Dette forekommer imidlertid usandsynligt, og forklaringen er formodentlig, at optælleren har regnet tjenestefolk under deres forældres husstand og ikke under den husstand, de tjente i. Der var 33 kvinder og 44 mænd opført som tjenende, og de boede så godt som alle hos deres forældre eller – i ganske få tilfælde – hos en bror eller søster.

I folketællingerne kan der i alt identificeres ni pottepiger og -koner samt tre pottehandlere i perioden 1787 til 1860 (bilag 3). Skulle man dømme ud fra disse personer, ville man få det indtryk, at pottefolkene var en fattig befolkningsgruppe, og at pottefremstillingen hørte hjemme på bunden af samfundet. Imidlertid udviser listen en overvægt af de atypiske pottefolk, dem for hvem potterne spillede en altafgørende rolle i økomiens, enten fordi det var

Ved en ombygning på gården Løvborg i Tistrup sogn blev der i efteråret 1996 fundet flere jydepotter sat under gulvet, heriblandt denne store flødegryde med tud nederst i venstre side til aftapning af mælken. Se også Sørensen: Jydepotter, 1997. Foto: Inger Sliusgaard

småårsfolk, eller fordi de i kraft af alder – gammel, ugift pige eller ungkarl – eller position – enke eller aftægtskone – ikke naturligt indgik i et andet hushold, men ansås for at udgøre en form for selvstændigt hushold. Hvor spinkel sådan en økonomi bygget på potter kunne være, vidner det om, når den gamle, ugifte indsidder Maren Knudsdatter i 1840 og 1845 angav pottefremstillingen, som var et sommerarbejde, som sin eneste næringsvej i februar måned, hvor folketællingen blev foretaget.

Andre næringer

Ud over landbruget og fremstillingen af sorte potter havde bondebefolkningen i Tistrup en række andre næringer, som kunne udnyttes af enkelte eller af flere. Nogle af dem var de traditionelle håndværk, som nævnes som tilladte landhåndværk i Danske Lov,⁷⁸ andre var nicheproduktioner, som krævede en større eller mindre arbejdsindsats. En del af disse aktiviteter får vi kendskab til gennem folketællingerne (bilag 4). For håndværk såvel som for andre næringer gælder, at omtalen af dem i et bestemt år, frem for et andet, mere beror på optegnerens vurdering end på, om de rent faktisk optrådte det enkelte år. F.eks. blev der i 1801, hvor husstandsoverhovedet

skulle møde op hos præsten for at give oplysninger om sin husstand, stort set ikke optegnet andet end landbruget som næringsvej, mens den atten-årige skolelærer Mads Christensen, der gik rundt til husstandene i Tistrup sogn i 1834, opregnede en varieret række af andre håndværk og næringsveje.⁷⁹

Smedearbejde var det klassiske landhåndværk, hvis udøvelse krævede både færdighed og særlige redskaber. I det østlige Danmark var smeden ofte ansat som en slags embedsmand i landsbyen, men i mere tyndt befolkede områder – og således også Tistrup sogn – var smedehåndværket som regel et sideerhverv til landbruget, og smedene betegnedes i folketællingerne næsten allesammen som »Boelsmand og Smed«, »Gaardbeboer og Smed« o.l.

Vævere i Tistrup sogn var som regel ugifte piger. Mens forarbejdningen af uld og hør til garn ofte var et arbejde, der blev udført i det enkelte hushold, blev vævningen, som forudsatte, at man havde en pladskrævende og kostbar væv, overladt til vævere, som efter aftale vævede det garn, der blev dem leveret. Der var dog også et større marked for vævede produkter end det lokale, og af Varde toldregnskaber fremgår det, at bondefremstillede hestedækkener blev udført til andre lande.⁸⁰

Skrædderhåndværk var i modsætning til vævning et mandefag i Tistrup, hvor alle skræddere i folketællingerne var mænd, på nær én. Ligesom smedearbejdet var skrædderiet ofte kombineret med landbrug, som regel de mindre landbrug – bol og husmandssteder.

Kornmølleren var en central person i samfundet, og mølleren på Letbæk Mølle var med i alle folketællinger.

Teglbrænding omtalte folketællingen i 1787 på Uhregård. Teglbrænding var blandt de tilladte landhåndværk, og da bønderne begyndte at bygge med brændte sten i sidste halvdel af 1700-tallet, bredte små anlæg til teglbrænding sig, først i Sydvestjylland, senere længere mod nord.⁸¹ Knap ti år før folketællingen, i 1778, havde fæstebonden Anders Lauridsen i Krarup fået en belønning på 10 rigsdaler af Landhusholdningsselskabet for »et lidet Teglbrænderi anlæg hvori der aarlig kan brændes nogle Tusinde Mursten«. ⁸² Fabrikation af mursten nævnes i Traps andenudgave 1879 blandt sognets bierhverv, og i den nordlige del af sognet blev der i århundredets sidste halvdel anlagt et egentligt teglværk, Galthogårds teglværk, ejet af Jes Plauborg på Galthogård. Mange folk fra de udstykkede husmandsparceller omkring Galtho var beskæftiget ved teglværket og med at bjerge tørv til brændsel.⁸³

Eksistensgrundlaget for de traditionelle landhåndværk som væver, smed, skrædder og møller var at opfylde lokalbefolkningens daglige behov, men fra slutningen af 1700-tallet og op gennem 1800-tallet opstod en række vareproducerende næringer, som ofte havde baggrund i sognets ressourcer: ler, tørv, klyne og vandkraft. I mange tilfælde fremstillede de nye aktiviteter varer til et fjernereliggende marked med ukendte aftagere.

Tidligere havde *høleer* i Danmark været importeret, men i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet opstod hølefabrikker rundt omkring i landet,⁸⁴ og i slutningen af 1700-tallet opstod også en produktion i Tistrup sogn. Fremstillingen af høleer egnede sig fortrinligt til den stille vintertid: »*Hedeboen har ingen Skov, næsten intet Hegn at vedligeholde, og derfor kun lidet Vinterarbeide, ja selv Aarets Afgrøde faaer han kun altfor let og snart udtorsken, at han aarligen kan sende Tærskere til frugtbarere Østeregn (...) Naar Efteraarsarbeidet er endt og Vintersæden lagt, antages gjerne en Karl paa et Par Maaneder, for at føre Forhammeren og gaae tilhaande ved Arbeidet.*»⁸⁵ Brødrene Christen og Jens Bertelsen som begge optræder som smede i på henholdsvis Agerkrog og Uhregård i 1787-folketællingen var nogle af de første til at lave høleer, Christen Bertelsen på fædrenergården i Agerkrog og Jens Bertelsen siden på Mølbygård i nabosognet Ansager. Ansager sogn kom efterhånden til at stå for den største del af produktionen, således at der i 1838 var otte smede i Ansager sogn og fire smede i Tistrup-Hodde, der lavede høleer. Forudsætningen for produktionen sagdes at være forekomsten af mosetørv af særlig god kvalitet, som blev brændt til tørvekul. Især Kvie i Ansager sogn var i 1800-tallet kendt for sine høleer.⁸⁶ Lerne var først og fremmest beregnet på marskegnene med det store høslæt, og de blev solgt på markederne i navnlig Ribe, Varde, Ringkøbing og Holstebro.⁸⁷ I Tistrup ophørte hølesmedningen i 1870'erne.

Skønt kartoffelavlens i 1830 ifølge Dalgas ikke var kommet lænere end til husholdningsbrug i haverne, må den ret kort efter have slået igennem, for snart begyndte *fremstillingen af kartoffelmel* som en slags husflid, hvor tjenestepigerne i de ledige aftentimer rev kartofler.⁸⁸ I løbet af 1840'erne udvidedes produktionen til, at enkelte husmænd eller aftægtsmænd anskaffede sig en lille håndmølle og gik rundt med den til huse og gårde og udførte rivningen for betaling, mens det øvrige arbejde udførtes af folkene selv. I slutningen af 1840'erne og begyndelsen af 1850'erne kom der for alvor gang i industrien, og der opstod flere kartoffelmøller, hvoraf de større blev

drevet ved vandkraft, de mindre dels ved heste- og dels ved håndkraft. I Tistrup sogn var der seks kartoffelmøller, hvoraf de største var Uhregård og Letbæk Mølle. En efterkommer fra en gård i Snorup, Nis P. Mortensen, har fortalt om kartoffelmelsproduktionen: »*Oldefar (Christen Tonnesen f.o.1810) begyndte med kartoffelmelsfabrikation, vist den første her i sognet; der står endnu et vældigt kar fra den tid i gården. Bedstemor har fortalt, at der kunne holde en 7-8 vogne i gården om morgenen med kartofler, og at kaffekanden næsten aldrig var kold i den tid, og der var mange folk i arbejde. Oldefar stod gerne op før dag og kørte til Kolding, Vejle og Fredericia og solgte kartoffelmel til købmændene.*«⁸⁹ En af de store aftagere af kartoffelmel var papirmøllen i Silkeborg, men produktionen gik stærkt tilbage fra begyndelsen af 1860'erne, da importtolden på kartoffelmel blev ophævet.

Vandmøllernes trækraft blev også brugt til andre formål. Da Assenbæk Mølle, som havde ligget øde og nedbrudt i mange år, omkring år 1800 blev genopbygget, var det som *stampemølle*, og senere blev den også brugt til benstamperi og kartoffelmelsproduktion.

I sin afhandling om Dansk Pottemageri fra 1882 skrev Nyrop om, hvordan produktionen af *røde potter* i Danmark gik op, mens jydepotteproduktionen faldt. Således også i Tistrup, hvor sognet fik et pottemageri for røde potter i 1866. Da blev der i Galtho udstykket en parcel på 2 tdr. land, hvorpå der byggedes et pottemagerhus af et interessentskab med Jes Plauborg fra Galthogård som formand.⁹⁰ Leret til pottemageriet blev hentet i den samme lergrav, som leret til Jes Plauborgs teglovn. Vand til produktionen fik man fra et lille vandløb nær pottemagerhuset, og til brændsel brugte man tørv fra Roldborg Mose. Som bestyrer for pottemagerværkstedet ansattes Niels Kristian Tofte, som kom fra Vejle-egnen, og som formentlig havde sin baggrund i byhåndværket. Af folketællingerne 1870-90 kan man se, at Tofte både havde lærlinge og svende, ofte udefrakommende, og Tofte selv skilte sig på flere måder ud fra omgivelserne, bl.a. var han fritænker,⁹¹ og »fin paa det«, fordi han gik med hvid krave, når han ikke var i arbejdstøjet.⁹² Selv om han fremstillede potter, havde han formentlig ikke meget til fælles med de lokale jydepotteproducenter.

Entreprenører

I gennemgangen af de forskellige former for næringer i Tistrup sogn er der et par ejendomme, der markerer sig frem for de andre med hensyn til at være nytænkende og innovative. Den ene ejendom var enestegården *Uhregård*, den største gård i sognet, på over 6 tønder hartkorn og fæstegård under Nørholm. På denne gård fandtes i 1787 en teglbrænder, en hjulmager og en smed, hvoraf sidstnævnte siden flyttede til Ansager og her udviklede produktionen af hølær. Også i 1834 var der en smed på Uhre. I 1855 grundlagdes en vandmølle ved gården til fremstilling af kartoffelmel, en af de største i sognet, og omkring 1865 fik man desuden en benstampemølle.⁹³

Den anden, noget senere, entreprenør var Jes Plauborg på *Galthogård*, en af de store gamle selvejergårde i nordsognet i sidste halvdel af 1800-tallet. Også han var involveret i teglbrænding og kartoffelmelsproduktion, og derudover drev han mejeri og oprettede pottemageriet for røde potter. Hans virksomhed var baseret på den arbejdskraft, der boede på de mange parceller, der var udstykket fra gården. »*Jens Plauborg bor på Galthogaard og på Ørene (Galthogaards Udmark og Hede) bor alle hans Husmænd og Indsiddere*«, sagde man på egnen.⁹⁴

Det var således både en fæstegård og en selvejergård, der stod for innovationen, og fæsteforholdet synes ikke at have hindret Uhregård i at eksperimentere med nye produktioner. Derimod synes størrelsen af gårdene at have været af betydning, idet det var to af sognets største gårde, der havde overskud til at udvikle nye produktioner. Mens fæstegården Uhregård byggede på de ressourcer, der var til rådighed, byggede Galthogård på den ekstra arbejdskraft, den havde fået til rådighed, fordi den havde benyttet selvejets mulighed for udparcellering og dermed skabt en husmandsbefolkning, der var afhængig af at sælge sin arbejdskraft.

Bebyggelsesstruktur, jordfordeling, ejerforhold

Det første kendskab til bebyggelsen i Tistrup sogn i 1600-tallet stammer fra præsteindberetningerne til Ole Worm 1625–42.⁹⁵ Tistrup bestod da af fem byer og en række enestegårde, to møller og herregården Agerkrog. Den næste registrering af ejendomsstrukturen

Tabel 1. Tistrup sogns bebyggelse iflg. Præsteindberetningerne til Worm 1625–42.

Byer: Gødsvang, Hesselho, Krarup, Snorup, Tistrup Enestegårde: Bredho, Galtho, Gårde, Hauge, Hetofte, Stor Tønding, Lil Tønding, Uhre Enestehuse: Feldmark, Gejl, Krasborg (2 huse), Løvborg Møller: Assenbæk Mølle og Letbæk Mølle Herregården Agerkrog
--

Kilde: Præsteindberetninger, 1970, p. 227.

fandt sted i forbindelse med 1664-matriklen. Landet var da forarmet efter 1600-tallets krige og sygdomsepidemier, og for Tistrups vedkommende ses katastrofen afspejlet i de mange ødegårde: antallet af ejendomme i 1664-matriklen blev opgivet til 49 med i alt 41 familier – altså mindst 8 øde steder.⁹⁶ Landgilden betaltes først og fremmest i rug, byg og svin.⁹⁷

Da 1688-matriklen kom, var der kun fire byer i Tistrup sogn,⁹⁸ mens der i indberetningen til Ole Worm nævntes fem byer. Byen Hesselho var blevet til en enestegård, formodentlig et resultat af krigene og krisen op til 1660. Af de tilbageværende byer Tistrup, Krarup, Snorup og Gødsvang var kirkebyen Tistrup langt den største med fire gårde og bemærkelsesværdigt mange huse og bol, nitten i alt. De øvrige seksten lokaliteter, der opregnes i matriklen, var enlige steder. Forholdene i Tistrup sogn var i 1680'erne tilsyneladende blevet noget bedre, end de var ved matriklen 1664, og flere af de forladte steder var blevet befolket. Kun en gård i Gødsvang og et par mindre ejendomme i Tistrup blev omtalt som øde, og antallet af brugere var vokset fra 41 til 66.⁹⁹ På mange af ejendommene opregnede der flere brugere, op til fire på to store gårde i Krarup.

Ud over herregården Agerkrog på 10 tdr. hartkorn, som ejedes af Christian Bilde til Nørholm, og som fra 1680'erne praktisk taget fungerede som fæstegård,¹⁰⁰ var der fem meget store gårde i Tistrup sogn ved 1688-matriklen. Det var to gårde i Krarup på henholdsvis 11 og 8 tønner hartkorn, som ejedes af Lunderupgård, samt de tre enestegårde Hesselho, Galtho og Gårde, der alle ejedes af Christen Krarup til Mollerupgård på Fyn, i sognets nordøstlige del på henholdsvis 11, 9 og 10 tønner hartkorn. Af de øvrige 20 gårde var de fleste på 3-4 tønner hartkorn. Alle gårde og huse var fæstegods i 1688.

Tabel 2. Antal gårde fordelt efter størrelse i Tistrup sogn.

	Matriklen 1688	Hartkorns- specifikation 1789	Matriklen 1844
1-2 tønder hartkorn	4	5	13
2-3 tønder hartkorn	3	25	16
3-4 tønder hartkorn	6	13	15
4-5 tønder hartkorn	6	2	7
5-6 tønder hartkorn	1	0	4
6-12 tønder hartkorn	6	0	1
I alt	26	45	56

For kilder samt detaljeret brugsstørrelse, se bilag 5.

I hartkornsberegningen i 1688-matriklen, som var baseret på en bonitering af jorden, var tendensen på landsplan, at det samlede hartkorn faldt.¹⁰¹ Således var det også i Tistrup sogn, hvor det faldt med 20%, fra 186 til 148 tdr. hartkorn på trods af, at ejendommen, som tidligere nævnt, var blevet vurderet højt på grund af den gode, stabile indtægt ved pottefremstillingen.

Den næste lejlighed til at få et helhedsbillede af bebyggelsesmøn-
stret er hartkornsspecifikationen i 1789. Antallet af gårde var i pe-
rioden steget voldsomt, fra 26 til 45, mens antallet af huse kun var
forøget fra 24 til 29. Hvad angår ejerstrukturen fulgte den samme
tendens som ejerforholdene i resten af landet: at de tidligere strø-
godsbesiddelser gennem køb, salg og mageskifte blev afløst af en
koncentration af fæstegodset omkring hovedgården.¹⁰² I 1789 var
der således i store træk kun én ejer af fæstegods i Tistrup sogn,
nemlig herregården Agerkrog. Den tilhørte A.C. Teilman til Nør-
holm, som af skattemæssige grunde havde lagt fæstegodset i Ti-
strup sogn under Agerkrog i 1770'erne.¹⁰³

Praktisk taget alt, der ikke var fæstegods under Agerkrog, var
selvejergårde, og de to former for ejerskab var rent geografisk ad-
skilt, således at sognets nordøstlige del var selveje, mens den syd-
vestlige del, tæt på Agerkrog og Nørholm, var fæste. Kun ganske få
steder – i Tistrup og i Snorup – fandt man fæstegårde og selvejer-
gårde i samme by.

Væksten i gårdenes antal fremkom først og fremmest ved, at sog-

Tabel 3. Lokaliteter i Tistrup sogn 1787 fordelt efter ejerforhold

Fæste: Krarup, Gødsvang, Agerkrog, Hauge, Hetoft, Tønding, Uhre, Feld, Gejl, Krasborg, Løvborg, Assenbæk, Letbæk. Selveje: Hesselho, Galtho, Bredho, Gårde Fæste/selveje: Tistrup, Snorup

Kilde: LAN, Hartkornsspecifikationen 1789.

nets store gårde var blevet opdelt i flere brug; således var Krarups to store gårde blevet til seks lige store fæstegårde på godt tre tønder hartkorn, og de tre store enestegårde Hesselho, Galtho og Gårde var blevet solgt til selveje og udstykket i hver fire gårde, hvoraf enkelte var flyttet ud. Også andre enestegårde var blevet opdelt i flere brug. De brug, der blev oprettet ved udstykningen, var ensartede og forholdsvis små, således at langt de fleste gårde i 1789 var på 2 tønder hartkorn, og ingen var på 5 eller derover (se tabel 2).

Ikke bare brugsstørrelsen, men også bebyggelsesstrukturen var blevet egaliseret. Antallet af enestegårde var blevet væsentligt mindre, og hvor der i 1688 var mange mennesker i Tistrup sogn, der boede på enlige steder, boede langt de fleste nu sammen i byer. Samtidig var sognets største by Tistrup blevet mindre end i 1688, idet der var forsvundet fire huse.

Den form, sognets ejendomsstruktur havde i 1789, skulle den beholde endnu knap 100 år. I 1790 oprettede A.C. Teilman nemlig sit stamhus, som fastholdt fæstegodsstrukturen i Tistrup stort set uforandret indtil salget af fæstegodset så sent som i 1861–79. Det betød, at der i den sydvestlige del af sognet ikke skete nogen nævneværdig udparcellering til mindre brug, ikke mindst fordi A.C. Teilman, ligesom sin bror Tøger Teilman til Endrupholm, var indædt modstander af parcellering. Parcellering bidrog til folkemængdens forøgelse, men ikke til dens velstand, mente man. De folk, der slog sig ned på parcellerne, kunne nok klare sig i de unge år, men når de lagde sig børn til og selv blev gamle eller syge, ville beboerne falde sognet til byrde. Som bevis på parcelleringens skadelighed fremførte herremanden på Nørholm over for Dalgas, at der i de sogne, hvor Nørholms fæstegods lå, ikke var nær så mange fattige, fordi der ikke var sket udparcellering.¹⁰⁴ Det mente Dalgas imidlertid ikke beviste noget: når der ikke var mange fattige på Nørholm, var det af den simple grund, at de søgte væk til selvejer-

egnene, hvor der var udstykket parceller og dermed adgang til små brug. Det var Dalgas' overbevisning, at Danmarks jord ved opdyrkning og flid ville kunne ernære tre gange så mange mennesker, som den gjorde.¹⁰⁵

I 1844 kom en ny matrikel, som skulle afløse 1688-matriklen. Den viste ikke store ændringer i ejendomsstrukturen i forhold til hartkornsspecifikationen 1789, skønt det var en periode, hvor ejendomsstrukturen i Danmark ellers undergik voldsomme omvæltninger med salg til selveje og udstykninger til husmandsbrug. Særlig de områder af sognet, der var fæstegods, forblev uforandret, men også den nordlige del af Tistrup sogn, hvor selvejergårdene lå, undergik ret få forandringer. Kun i Galtho var der blevet udparcelleret en del husmandssteder i tiden mellem 1789 og 1844. I sognet som helhed var antallet af huse blevet lidt færre, mens der var lidt flere gårde. Det skyldtes primært, at nogle huse var rykket op i gårdenes rækker, samt at der atter var forsvundet nogle huse fra Tistrup by.

Tendensen til egalisering af bebyggelsesmønstret fortsatte i 1844-matriklen: Tistrup by blev mindre, de øvrige byer beholdt deres størrelse eller voksede. For mange brugs vedkommende var hartkornsansættelsen blevet større i 1844, hvilket formodentlig hænger

Tabel 4. Forholdet mellem gårde og huse i Tistrup sogn.

1688	Gård: hus 1:1	26 gårde 24 huse/bol
1789	Gård: hus 4:3	45 gårde 29 huse
1844	Gård: hus 2:1	56 gårde 24 huse

For kilder samt en opdeling på lokaliteter se bilag 5.

sammen med hedeopdyrkningen og intensiveringen af landbruget omkring udskiftningen. Det samlede hartkorn var steget fra 148 i 1688-matriklen til 174 i 1844. Fra 1683 til 1861 var arealet af det dyrkede agerland i Tistrup sogn vokset fra 994 tdr. land til 3266 tdr. land.¹⁰⁶

Fordelingen af gårde og huse

Sammenstillingen af matriklen 1688, hartkornsspecifikationen 1789 og matriklen 1844, som er gennemgået i det foregående, viser en højst atypisk udvikling for Tistrup sogn i forhold til Danmark som helhed med hensyn til forholdet mellem gårde og huse. I 1600-tallet havde Tistrup en stor andel af husmænd i forhold til det øvrige land, idet der var lige mange gårde og huse, hvor forholdet i det øvrige land var, at der var dobbelt så mange gårde som huse. Herefter udviklede Tistrup sig stik modsat landet som helhed: Andelen af husmænd i forhold til gårdmænd faldt, således at der i 1844 var halvt så mange husmænd som gårdmænd i Tistrup sogn, mens der i landet som helhed var langt flere husmænd end gårdmænd.¹⁰⁷ Hertil kommer, at gårdene i Tistrup sogn var forholdsvis små, og med egaliseringen af gårdenens størrelse var der ikke et markant skel mellem gårdmænd og husmænd.

Baggrunden for denne atypiske udvikling skal først og fremmest søges i det forhold, at Nørholm bibeholdt fæstesystemet og dermed den eksisterende brugsstruktur helt op til sidste halvdel af 1800-tallet. Det er imidlertid ikke hele forklaringen, eftersom udstykningen i den nordlige del af sognet, hvor gårdene var selveje, heller ikke var markant.

Befolkningsudvikling

Som det fremgår af tabel 5 fulgte befolkningsudviklingen i Øster Horne herred i store træk befolkningsudviklingen i Danmark som helhed. Men ser man på de enkelte sogne i herredet, er der forskelle i udviklingen. Ølgod sogn, der kun i meget begrænset omfang havde potteproduktion, stod for langt den største befolknings-tilvækst, og dernæst kom Ansager sogn, som først sent optog potteproduktionen. De udprægede pottesogne havde derimod et stagnerende befolkningstal i perioden 1769 til 1801. Torstrup sogn

Tabel 5a. Folketal, absolutte tal

År	Tistrup sogn	Hodde sogn	Tor- strup sogn	Horne sogn	Ølgod sogn	Ans- ager sogn	Øster H. her- red	Danmark i alt
1769	425	184	378	588	394	456	2425	798000
1787	503	157	381	551	547	484	2623	842000
1801	414	182	431	626	746	509	2908	929000
1840	529	198	454	718	1281	692	3872	1289000
1850	609	200	494	709	1456	789	4257	1415000
1860	736	233	518	753	1757	920	4917	1608000

Tabel 5b. Folketal, index

År	Tistrup sogn	Hodde sogn	Tor- strup sogn	Horne sogn	Ølgod sogn	Ans- ager sogn	Øster H. her- red	Danmark i alt
1769	100	100	100	100	100	100	100	100
1787	118	85	101	94	139	106	108	106
1801	97	99	114	106	189	112	120	116
1840	124	108	120	122	325	152	160	162
1850	143	109	131	121	370	173	176	177
1860	173	127	137	128	446	202	203	201

Talbellen opstillet på grundlag af Madsen: *En analyse*, 1983, p. 97; Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. 44; diverse udgaver af Trap: *Danmark; RA, Folketællinger for Tistrup sogn*; Hans Chr. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk social historie 4*, København 1979, p. 56.

havde en stilstandsperiode og Horne og Hodde sogne et decideret fald op til 1787, men derefter steg alle tre sognes indbyggertal.

Befolkningsudviklingen i Tistrup

Ser man på befolkningsudviklingen i Tistrup sogn i perioden 1769 til 1850, steg befolkningstallet indtil 1787, hvorefter det faldt brat i 1801-tællingen – en befolkningstilbagegang, som Tistrup var ene blandt sognene i Øster Horne herred om at opleve. Derefter steg befolkningstallet i Tistrup mere end i de øvrige pottesogne. Ved

1834-tællingen var folketallet igen over 1787-niveau, og fra 1840 tog befolkningstilvæksten for alvor fart med en stigning fra 526 til 609 i 1850. I løbet af sidste halvdel af 1800-tallet mere end fordobledes befolkningstallet til 1427 personer i 1901.

En oversigt over befolkningsudviklingen i de forskellige dele af Tistrup sogn med udgangspunkt i folketællingerne 1787 og 1850 (Bilag 6)¹⁰⁸ ser således ud: I alt opregnedes der i Tistrup sogn i 1787 86 enheder fordelt på 50 gårde, 21 bol og 15 huse. Den gennemsnitlige husstandsstørrelse var på 5,8 personer. Tistrup by var med sine 24 husstande fordelt på 9 huse, 10 bol og 5 gårde sognets absolut største by. Her boede 142 af sognets 503 indbyggere, og her lå størstedelen af sognets huse. Fra Tistrup var der indbyggermæssigt et langt spring til de næststørste byer Krarup med 49 indbyggere, Snorup med 38 og Gødsvang med 35, alle byer med mange gårde.

Tistrup by havde en del beboere med erhverv, der viste, at byen betjente det øvrige sogn. Der var tre skræddere, to smede, nogle daglejere, en bødker samt S.H. Lobedantz, der var degn og skoleholder. Da Tistrup var annexsogn til Hodde, havde byen ingen præstebolig. Forholdene synes ikke at have været de bedste for småfolkene i Tistrup by: Der var flere almisselemmer, en daglejers bolig betegnedes som et jordhus, og flere personer "havde til huse", dvs. boede til leje i andre hushold. Desuden var det i Tistrup, man fandt alle sognets uægte børn. Godsejeren på Nørholm A.C. Teilman omtalte i et brev til stiftamtmanden i 1786 jydepotteproduktionen som årsagen til de mange huse i Tistrup: *»Jeg har i nogle Aar kunnet sælge Kornet herhjemme, ikke til Hovbønderne, men til de mangfoldige Smaaemænd i Tistrup By og fornemlig i Torstrup, Horne og Varde Sogne, og som lever af Gryde-Fabrike, hvorover deres Formænd haver i de gode Aaringer forhen saa smaaligen delt Gaardene imellem deres Børn og Efterkommere, at som de har set Avlingen kuns som en Bisag, men Gryde-Fabrikken som en Hovedsag, har deres Efterkommere ikke kunnet føde sig af Gaardens Avling«.*¹⁰⁹ Udsagnet antyder, at det allerede da var gået tilbage for jydepotteproduktionen, og situationen med det høje indbyggerantal i Tistrup var da heller ikke bæredygtigt. Mellem 1787 og 1801, hvor befolkningstallet i hele Tistrup sogn var gået ned med 89 personer, var det alene i Tistrup faldet med 65 personer.

I 1850-folketællingen var der i Tistrup sogn 85 enheder, fordelt på 56 gårde og 29 huse, altså et fald på en enkelt enhed. Da befolkningstallet samtidig var steget fra 503 til 609, og flere mennesker altså skulle være i det samme antal enheder, var husstandsstørrelsen

steget til 7,1. Stigningen i befolkningstallet mellem 1787 og 1850 var, som ovenfor nævnt, ikke udtryk for en jævn, ubrudt stigning, men derimod for at sognet var kommet på niveau igen efter befolkningskrisen 1787 til 1801.

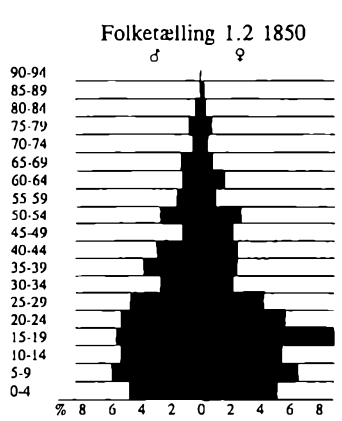
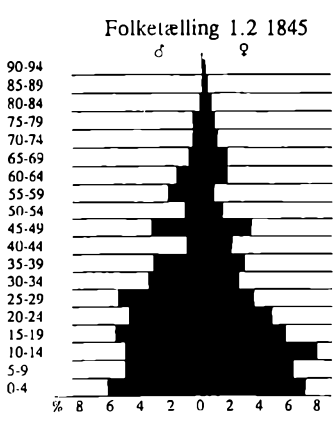
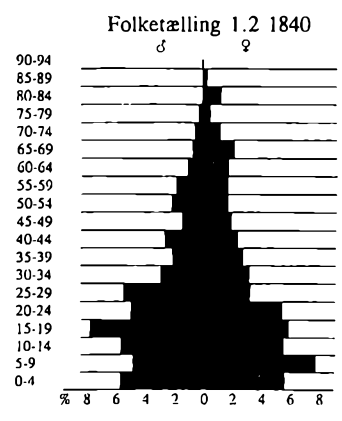
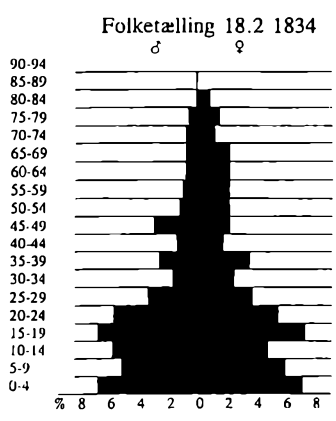
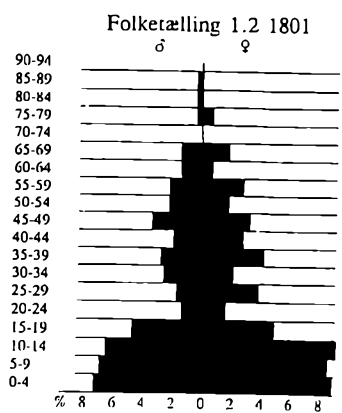
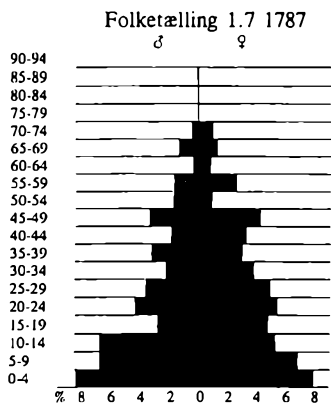
Stigningen i folketallet var meget ujævnt fordelt over sognet, og på flere lokaliteter var det faldet. Markant var det steget i selvejerområderne Gårde, Hesselho og Galtho. Kun i Løvborg og Feld var det stagneret. Tistrup var stadig hovedbyen, men ikke nær så udpræget som i 1787, og folketallet var faldet fra 142 til 90. Småfolkene syntes ikke længere så elendige, kun en enkelt indsidder var tilbage, og ellers havde hver husstand i store træk sit eget hus og havde ofte, ligesom gårdmændene, en næring ved siden af som daglejer, teglbrænder, slagter og lignende. Ingen var længere udelukkende daglejer, sådan som flere var i 1787, og med næringskombinationen har udkommet formodentlig været mere stabilt.

Alderssammensætning

Ser vi på befolkningens alderssammensætning opstillet i befolkningspyramider, viser de alle den karakteristiske pyramideform, der kendetegner en relativt stabil befolkning med en stor fødsels- og døds-hyppighed. Denne form er typisk for perioden i Danmark, og det er også den pyramideform, man vil finde for et u-land i dag, mens den nuværende relativt gamle danske befolkning snarere ville tegne en rektangelfigur.¹¹⁰ Nogle af pyramiderne har dog træk, der tyder på en befolkningsstruktur under forandring. Det er de konkave sider, som f.eks. optræder i 1834, der indtræder, når dødeligheden falder, fordi dødelighedsfaldet først og fremmest sætter ind blandt de små børn. Når de konkave sider yderligere er indadbukkede for-neden, tydeligt i 1840 og 1850, angiver det et fertilitetsfald.¹¹¹

Tydeligt er det, at levealderen steg gennem perioden: i 1787 var ingen fyldt firs år, i de næste folketællinger var der flere i firserne, og i 1845 og 1850 havde en enkelt kvinde rundet halvfems år. Desuden var der, især 1840, 1845 og 1850 relativt mange 15–19-årige.

Ved vurdering af befolkningspyramidernes profil må optællings-tidspunktet for folketællingerne tages i betragtning. 1787-tællingen blev foretaget om sommeren, hvilket betyder, at de fæstede pottepiger er til stede, men til gengæld ikke de karle og piger, der havde taget beskæftigelse sønderude.

Befolkningspyramider for Tistrup. Alderen er omregnet fra løbende til fyldte år. Kilder: Folketællinger; Tistrup sogn. Tegning: Niels Knudsen, Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Befolkningsnedgang og krise 1787–1801

Det er bemærkelsesværdigt, at Tistrup var det eneste sogn i Øster Horne herred, der havde en nedgang i befolkningstallet i perioden 1787–1801. En medvirkende årsag til denne nedgang finder man i kirkebøgerne for Tistrup sogn, som for årene 1778–79 viser en stor dødelighed. I gennemsnit var der godt 10 dødsfald i Tistrup om året i de sidste årtier af 1700-tallet, men i 1778 døde der 34 og året efter 23 personer, heraf mange børn.¹¹² Det er formodentlig disse år med høj dødelighed, der satte sig igennem i 1801, og som også viser sig i befolkningspyramiden for 1801, som udskiller sig markant ved, at store dele af ungdomsårgangene var forsvundet, især de 20–24 årige, dvs. de, der var født mellem 1777 og 1781.

Samtidig påvirkede flere faktorer jydepotteproduktionen sidst i 1700-tallet, idet der var uroligheder både på produktions- og afsætningsiden. Sidst i 1780'erne var prisen på jydepotter faldet på grund af uroligheder i Holland i forbindelse med en væbnet preussisk intervention, med det resultat, at hvor man på Varde-egnen plejede at få 2 mark og 8 skilling pr. snes, fik man i 1787 kun 2 mark pr. snes.¹¹³

Prisfaldet var dog tilsyneladende indtrådt før, for fra et af de »nye« pottesogne, Ansager sogn, søgte man allerede i 1786 om at få sammenlagt nogle øde steder i Hindsig, fordi jydepotterne var faldet i pris.¹¹⁴ Dette var kun ca. 20 år efter, at nogle kvinder i sognet havde optaget produktionen, fordi handelen med sorte potter altid gik »fort baade hiemme og henne«.¹¹⁵

I 1789 var der problemer med produktionen på grund af mændenes fravær i forbindelse med Danmarks korte engagement i den svensk-russiske krig 1788-90.¹¹⁶ Der var derfor ikke blevet lavet nok potter til at imødekomme efterspørgslen, og nogle hollandske skibe, der var i Hjerting for at købe potter, måtte tage hjem med uforrettet sag.¹¹⁷ Disse kriser var begyndelsen til enden for jydepotterne på det hollandske marked, der med Napoleonskrigene fik sit endelige dødsstød.

Den store børnedødelighed i Tistrup sogn sidst i 1770'erne indtraf således på et tidspunkt, da indtjeningen ved produktion af jydepotter begyndte at se højst tvivlsom ud. Det er derfor sandsynligt, at man ikke prioriterede særligt højt at få oplært de få unge piger, der var, i jydepotteproduktion. De to kriser tilsammen – prisfald og befolkningsnedgang – kan være medvirkende forklaring på,

Tabel 6. Overskud ved skifteforretninger i Tistrup sogn 1730–1850 (samtlige skifter)

	ingen arv	under 100 rdl.	100– 200 rdl.	200– 300 rdl.	300– 400 rdl.	400– 500 rdl.	500– 1000 rdl.	1000– 2000 rdl.	2000– 7000 rdl.	i alt
fæster	47	29	12	7	2	5	1	1	2	106
selvejer*	8	10	11	3	5	1	11	2	4	55
i alt	55	39	23	10	7	6	12	3	6	161

Kilde: LAN, *Diverse skifter*.

* og andre, der hørte under amtmandens skiftemyndighed

at produktionen i Tistrup gik ned, mens den bibeholdtes i de sogne, der ikke havde haft den store børnedødelighed.

Økonomi og kontakter

Tistrup-befolkningens økonomiske forhold kan belyses ved hjælp af skifter efter bønder i Tistrup sogn. Som nævnt i indledningen, må det holdes for øje, at levestandarden ikke direkte kan aflæses af størrelsen på en arv. Når det alligevel er arvens størrelse, der bruges her, er det for det første, fordi dette tal fremkommer entydigt i de fleste skifter, mens det ikke altid er muligt at udskille sammenlignelige værdier af behovet, og for det andet, fordi det muliggør en sammenligning med tilsvarende tal fra Grindsted-Vorbasse-området.

Generelle formueforhold

Fra perioden op til 1850 er der fundet 106 fæsteskifter og 55 selvejerskifter for Tistrup sogn. Fæsteskifterne går tilbage til 1730, mens selvejerskifterne går tilbage til 1756 (se bilag 1 og 2).

Ser vi først på *selvejerne*, er det tydeligt, at der blandt dem er en del forholdsvis velhavende med overskud på 500 rdl. og derover – 17 i alt. Den absolut mest velhavende og velkonsoliderede gård i sognet var den senere matrikel nr. 1 i Galtho, en gård på htk. 2-2-3-1½. Jens Mikkelsen havde overtaget gården efter sin far Mikkel Henriksen omkring 1802,¹¹⁸ og da han døde i 1821, efterlod han

sig et overskud på 6.188 rdl.¹¹⁹ Hans søn, Søren Jensen drev gården videre, og da han døde i 1845, var overskuddet på 6.367 rdl.¹²⁰ En stor del af kapitalen stod i obligationer, de fleste inden for sognet eller herredet. Kun løs gæld på 5 rdl. til en enke i Varde i skiftet fra 1821 og en obligation på 150 rdl. hos en mand i Horsens i skiftet fra 1845 indikerede, at der var en verden uden for Øster Horne herred. Tilstedeværelsen af »pottetøj« i boet fra 1845 angiver, at også en gård af denne størrelse havde med potter at gøre.

Blandt *fæsteskifterne* kommer meget få bare i nærheden af selvejerskifternes størrelser på arv. Man skal helt op til 1824, før man finder et overskud, der var større end 500 rdl. Kalder man bønder med et overskud til arv på over 300 rdl. for velhavende, var der elleve fæstebønder ud af 106, der var velhavende, mens der var 23 ud af 55 selvejere. De velhavende fæstebønder havde typisk deres penge stående i fast ejendom i form af en engparcel, samt i obligationer hos andre inden for herredet. Enkelte fæstere havde selv erhvervet ejendom, som de bortfæstede, således Christen Marquorsen i Agerkrog,¹²¹ der ejede en bondegård i Horne sogn og Jeppe Nielsen i Krasborg,¹²² der ejede et bondested i Strellev.

Det mest velhavende fæsteskitte var skiftet 1824–26 efter Johanne Jensdatter, der var gift med Niels Christian Bertelsen, bonde på sognets største fæstegård Uhregård. Resultatet blev en samlet arv på 2473 rbd. Vurderingen af selve boet bestående af indbo, besætning samt en eng- og to moseparceller udgjorde 307 rdl., resten stod som panteobligationer i sognet og det omgivende bondeland: Ølgod, Agersnap og Skovlund i Øster Horne herred, Skyhede i Vester Horne herred og Nørberg – formodentlig i Hammerum herred.

Tendensen med velhavende selvejerbønder og knap så velhavende fæstebønder går igen, når man ser på hvilke dødsboer, der ikke efterlod noget at arve. Af fæsteskifterne var der 47 eller knap halvdelen, der ikke gav nogen arv, mens der kun var 8 selvejerskifter, som endte uden overskud. Her skal man imidlertid være opmærksom på en afgørende forskel mellem selvejer- og fæstebondeskifter. Det store antal dødsboer uden overskud til arv blandt fæsterne skyldtes, at hverken bygningerne eller de basale trækdyr og redskaber tilhørte fæstebonden. For slid på bygningerne blev boet pålignet bygfæld¹²³, og med hensyn til redskaber og besætning blev værdien af dem fratrukket boets værdier, den såkaldte sequestering¹²⁴ efter forordningen af 13. februar 1722.¹²⁵ For hver tønne hartkorn skulle

der være en hest og tilsvarende vogn, plov og harve, så der f.eks. for et brug på htk. 3-2-2-½ i 1788 blev fratrukket værdien af tre bæster, to arbejdsvogne, en plov og to par harver, i alt 114 rdl.¹²⁶

Denne praksis, som kan ses anvendt i skifterne fra Tistrup indtil 1799, kan anskues på forskellige måder. Nogle mener, at det var et udtryk for godsejerens ønske om at ribbe sine fæstebønder mest muligt,¹²⁷ mens andre peger på, at det var god godspolitik at belaste boet med gæld for ikke at svække den, der sad tilbage på gården,¹²⁸ og en tilsvarende bevæggrund kan have ligget bag den lave vurdering af indboet. Når et dødsbos ejendele blev solgt ved auktion, indbragte det ofte langt mere end vurderingen i skiftet. Den lave vurdering af fæstebonde-dødsboerne kan altså ses som en sikring af, at efterfølgeren kunne fortsætte med et intakt produktionsapparat og ikke skulle udrede nogen arv af boet. Det var en fordel for den, der overtog gården, idet det var med til at bevare værdierne på fæstegården, og det fastholdt fæstegårdsstrukturen uden opdeling af brugene. Til gengæld stilledes de øvrige arvinger langt dårligere end børn af selvejerbrug, da de ikke fik nogen startkapital med sig hjemmefra.

Hvad motivet end har været, så var resultatet, at langt de fleste fæsteskitter i Tistrup sogn i tiden før 1799 endte med et under-skud, og på grund af de vidt forskellige vilkår for selvejere og fæstebønder, er det svært at sammenligne deres økonomi ud fra det over-skud, der blev til arv. Dertil kommer, at selvejernes samlede boopgørelse også omfattede den opsparing, ejendommen repræsente-rede, mens fæsternes værdier kun omfattede løsøret. Skulle man foretage en holdbar sammenligning af den materielle velstand hos henholdsvis selvejer og fæstere, skulle man i hvert enkelt tilfælde opgøre værdien af brugets løsøre uden den del, der hørte gården til.

Man kan få et indtryk af de økonomiske forhold i Tistrup sogn i forhold til andre hedesogne ved at sammenligne med de tal, der er fremkommet ved gennemgangen af skifter for nabosognene Grindsted, Grene, Hejnsvig, Vorbasse, Sdr. Omme og Ansager – i det følgende benævnt Grindsted-Vorbasse – i bogen *Hedens Hemmeligheder*.¹²⁹ Bogens forfatter Peter Henningsen har begrænset sig til at se på resultatet af skifterne for mandlige husstandsoverhoveder 1750–1830 undtaget aftægtsfolk.¹³⁰ Når der på lignende vis kun tages skifterne efter de mandlige husstandsoverhoveder i Tistrup-materialet, reduceres det samlede antal for Tistrup sogns vedkommende til

Tabel 7a. Antal selvejerskifter for mandlige husstandsoverhoveder.

	1750–1799		1800–1830		I alt
	Over-skud	Under-skud	Over-skud	Under-skud	
Grindsted-Vorbasse*	57	10	61	15	143
Tistrup sogn	5	2	7	0	14

Tabel 7b. Antal fæsteskifter for mandlige husstandsoverhoveder.

	1750–1799		1800–1830		I alt
	Over-skud	Under-skud	Over-skud	Under-skud	
Grindsted-Vorbasse*	9	14	13	3	39
Tistrup sogn	7	18	5	5	35

Kilder: Henningsen, *Hedens Hemmeligheder*, 1995, samt LAN, diverse skifteprotokoller.

*Grindsted, Grene, Hejnsvig, Vorbasse, Sdr. Omme og Ansager sogne

49. Sammenstiller man de 49 Tistrup-skifter med de 182 skifter fra Grindsted-Vorbasse, finder man i Grindsted-Vorbasse som i Tistrup, at langt størsteparten af selvejerskifterne gav overskud, mens størstedelen af fæsteskifterne i perioden op til 1800 og en mindre del efter 1800 gav underskud (tabel 7). En markant forskel på de to områder er dog, at andelen af underskudsskifter for fæstere i Tistrup sogn både før og efter 1800 var større end i Grindsted-Vorbasse. Henningsen konkluderer, at *»det ser ud til, at fæstebøndernes vilkår er blevet bedre på den anden side af århundredskiftet«*.¹³¹ Som tidligere vist er det dog, i hvert fald for Tistrups vedkommende, snarere et spørgsmål om praksis ved skifteforretningen, hvor der efter 1799 ikke i nævneværdig grad pålægges bygfæld eller fratrækkes for redskaber og besætning. Således kan et fæstebo indeholdende værdier af samme størrelser resultere i vidt forskelligt resultat før og efter århundredskiftet, og spørgsmålet er, om tilfældet har været det samme i Grindsted-Vorbasse.

Ses der på fordelingen af overskuddet i skifterne under ét, tegner der sig et billede af et som helhed noget fattigere Tistrup sogn. Her gav over halvdelen af skifterne underskud mod knap en fjerde-

del i Grindsted-Vorbasse, et forhold, der skal ses i en snæver sammenhæng med, at andelen af fæstere i Tistrup sogn var 68%, mens den var 21% i Grindsted-Vorbasse.

Andre økonomiske forhold

Selv om Tistrup sogn ud fra skifterne at dømme fremtræder fattigere end naboerne i Grindsted-Vorbasse, får man ikke indtrykket af en forarmet befolkning. Skatte- og landgilderestancer forekommer, men de er sjældne og små. Der er ikke i materialet tegn på, at nogen af fæstebønderne har måttet forlade et brug på grund af gårdforsiddelse,¹³² og ofte var det børn, der overtog bruget. Smågæld til nabobyer, og somme tider også lidt større gæld forekom, men sjældent i et omfang der giver indtryk af, at hele økonomien hvilede på disse lån; kun et enkelt hushold ser ud til at have lånt for ren overlevelses skyld.¹³³ I det store og hele får man indtrykket af en befolkning, der på den ene side levede på et ikke særligt højt materielt niveau, men som på den anden side heller ikke var i bundløs gæld, og som i store træk svarede enhver sit. Det er et billede, som stemmer ganske godt overens med forestillingen om den fattige og nøjsomme hedebonde.

Pottegårdene

Potteproduktionen afspejler sig sjældent i skifteforretningerne, men af og til angiver tilstedeværelsen af "*sorte Potter og Gryder*" en potteproduktion, ligesom der gives spredte glimt af det inventar – af meget begrænset omfang – potteproduktionen medførte.¹³⁴ Da redskaberne til pottefremstilling var meget beskedne – en grydefjæl samt forskellige banke- og skraberedskaber – og praktisk taget uden værdi for andre end netop den pottepigge eller -kone, der brugte dem, blev de ikke medtaget i skifterne. Flest spor efter potteproduktion findes i skiftet efter Anne Hansdatter i Tistrup 1757.¹³⁵ Blandt indboet fandtes i den østre stue en *grydeskammel* vurderet til 4 skilling samt nogle sorte potter, gryder og sætter. Derudover fandtes en særskilt *grydestue*, som ser ud til at være en form for storstue eller opbevaringsrum, hvor der bl.a. stod en kiste, en gammel bikube og en garnvinde.¹³⁶ Desuden fandtes udenfor en *trævogn med grydelejr*. Grydelejr fandtes på flere gårde og var, ligesom de grydehauere, der fandtes på en enkelt gård, efter al sandsynlighed

Pottemænd med hestevogn. Det ses, hvordan siderne er forhøjet med løse fjæle. Blyantstegning af Wilhelm Ferdinand Leisner (1837–1910), dateret Rødding d. 13. juli 1863. Dansk Landbrugsmuseum.

betegnelsen på de sider, man satte i vognen, når man skulle køre potter.¹³⁷ Hos A.G. Jensen findes en beskrivelse af, hvordan potterne blev stablet på vognen med bunden i vejret, idet vognfadingen forhøjedes med løse fjæle.¹³⁸

De mindre kvanta af potter, der fandtes rundt omkring i skifterne, lå på en værdi mellem 1 rd. 1 mark 8 skilling ned til en enkelt skilling. De produkter, der omtales, er potter, gryder og sætter, og der var ikke nogen fast regel for, hvor de stod. Således fandtes der potter i rum betegnet som den østre stue, skorstensstuen, spisekammet, den øverste stue, dagligstuen, køkkenet og det lille kammer. Der forekommer ikke så mange potter, at de ville udgøre et vognlæs, hvilket tyder på, at potterne sædvanligvis blev kørt væk, så snart der var til et vognlæs.

Af og til optræder der i skifterne en gældspost på løn til tjenestefolk, men det specielle ansættelsesforhold for pottepigerne med at arbejde »på halvt«, som ofte omtales i forbindelse med jydepottefremstillingen¹³⁹ omtales ikke. Ordningen med at bonden gav pi-

gen kost og logi samt skaffede materialer til pottefremstillingen mod at pigen fik den halve fortjeneste ved pottesalget, skulle ellers nok kunne give anledning til økonomiske mellemværender, der ville afspejles i skifterne. Det forhold, at det ikke skete, tyder på, at »på halvt«-institutionen enten mere var et idealbillede end en realitet, eller at den var et senere fænomen, idet skildringer af ordningen typisk stammer fra 1800-tallets sidste halvdel.

De økonomiske forhold for de pottегårde, der kan identificeres ud fra skiftematerialet, adskiller sig ikke fra det mønster, der tegnes i sognet som helhed: Fæstegårdene gav ikke overskud før efter 1799, selvejergårdene gav næsten alle overskud. Både selvejer- og fæstegårde er repræsenteret blandt de pottегårde, der kan identificeres i skifterne, og selv de mest velhavende selvejergårde var repræsenteret så langt op som i 1845.

Et enkelt skifte skiller sig markant ud fra de andre, nemlig skiftet efter Johanne Jesdatter, som døde i Hauge i 1811.¹⁴⁰ Hun var gift med Christen Pedersen, en 24-årig søn fra en gård i Hauge, og tjente som »gryder- og tjenestepige« hos sin svigerfar. Hun er formodentlig død i barsels seng, for hendes eneste arving var en 6 uger gammel søn. Det bemærkelsesværdige ved hende er – ud over det usædvanlige i, at en gift kone havde status som tjenestepige – hendes ualmindeligt rige bo, som udelukkende bestod af tøj i en mængde – blandt andet 11 sæt linned hovedtøj – og til en værdi, der betyder, at der må have været tale om et varelager. Der var tøj for i alt 469 rigsdaler, hvilket må ses i forhold til, at sognefogedens kone året efter efterlod sig gangklæder for i alt 40 rdl., mens en fattig kone i 1813 efterlod sig gangklæder for 1 rdl. eller en tredjedel af, hvad en enkelt halsklud hos Johanne Jesdatter var vurderet til. Da Johanne Jesdatter ikke havde nogen gæld, blev arven efter hende – efter at skiftets omkostninger var trukket fra – på 469 rdl. Desværre vides det ikke, hvad hendes rige bo skyldtes, da hverken hun eller hendes forældre kan spores i folketællingerne eller skifter. Da hendes formue udelukkende bestod af tøj, og ingen af mandens ejendele regnedes med, taler alt for, at det var hendes personlige formue, sandsynligvis arvet.

Tre af de sidste pottepiger. Disse tre søstre født i 1840'erne og 1850'erne fremstillede jydepotter på deres fødegård Foldager i Ølgod sogn inden de blev gift. Gården blev drevet af deres bror, hvis kone også deltog i produktionen. Foto i privateje.

Kontaktmønstre

Den kontinuerlige afsætning af potterne må have betydet, at der flere gange i løbet af sommeren skulle køres med potter, som enten skulle forhandles fra vognen eller køres til et udskibningssted. Transporterne blev fortrinsvis besørget af det enkelte bondebrug, og kun hvis husholdet ikke rådede over egen hest og vogn, måtte man betale sig fra transporten.¹⁴¹ Tistrup-bønderne havde altså jævnligt kontakt med omverdenen, bl.a. med de skippere, der bragte deres jydepotter ud i verden. Imidlertid satte dette forhold sig ikke tydelige spor i Tistrup. Man får indtrykket af en befolkning med et forholdsvis snævert aktivitetsfelt, der klarede de fleste af sine affærer inden for sognet, og som kun havde begrænset kontakt til bl.a. den nærmeste købstad. Af og til forekom der købmandsregninger i Varde,¹⁴² men de var snarere undtagelsen end reglen, og beløbene var ikke så store, at de var afgørende for husholdets samlede økonomi, snarere udtryk for en løbende regning.

Tabel 8. Fødested for ægtefolk i Tistrup sogn 1845.

	mand	kone
Begge ægtefæller fra Tistrup sogn	33	33
Ene ægtefælle fra Tistrup	20	16
Den anden ægtefælle fra:		
Øster Horne herred	11	9
Tilgrænsende herreder*	5	9
Ringkøbing amt	0	2
i alt	16	20
Begge ægtefæller udefra		
Øster Horne herred	8	7
Tilgrænsende herreder*	7	5
Ringkøbing amt	1	4
i alt	16	16
Ægteskaber i alt	85	85

Kilde: Folketælling Tistrup sogn 1845.

*Vester Horne, Nørre Horne, Skast, Malt, Slavs.

I de færreste skifter optræder der ting, der vidner om jævnlig kontakt til en større verden. En undtagelse var dog sognefogeden Søren Henriksen, der døde i Tistrup 1790 og efterlod sig en arv på 890 rigsdaler ud af et bo på en samlet værdi af 2479 rdl. Skifterne efter ham og hans kone¹⁴³ antyder kontakt til både øst- og vestvendte havne med udenrigssøfart; da hans kone døde, fik børnene en formynder fra Hjerting, og af skiftet fremgår en gæld til Kolding. Søren Henriksen havde mange eksotiske ting i skufferne, og i hans righoldige skifte genfinder man mange af de varegrupper, som skibene i Hjerting bragte hjem fra Holland. Han drev formodentlig en slags købmandshandel, hvilket bekræftes i skiftet efter hestehandler Poul Christensen Foersom i Gårde i 1788, hvor en gældspost lyder »Til Søren Henriksen i Tistrup for bekomne Varer og Penge 31 Rdl.«.¹⁴⁴ Samme hestehandler var handlende af en lidt mere vidtløftig slags end sognefogeden og efterlod sig en gæld på knap 500 rdl. At dømme efter hans tilnavn Foersom – navnet på en landsby nord for Øster Horne herred – var han tilflytter, og at dømme efter nogle af hans søskendes – der også var hans arvingers – opholdssteder,

*En af de jydepotter, der
blev lavet på gården
Foldager i Ølgod sogn.
Privateje. Foto: Mette
Guldberg*

var han ikke ud af nogen bofast bondeslægt: én var spækhøker i København, én tjente hos en general i Fredericia og én på Sjælland, mens to andre boede i henholdsvis Gårde og Forsum.

For de fleste skifters vedkommende kunne arvingerne findes inden for en begrænset radius i det omliggende bondeland. En sjælden gang ses en forbindelse til Kolding. Amsterdam nævnes i to forbindelser, begge gange i anledning af fraværende arvinger: »var for to Aar siden i Amsterdam, men siden havde ingen hørt noget fra ham»¹⁴⁵ og «bortreist til Amsterdam for 10 Aar siden».¹⁴⁶

Også når det gjaldt valget af ægtefælle, var man uhyre lokal. Af folketællingerne 1845 og 1850, som er de eneste, hvor fødestedet er angivet, kan det ses, at i over en tredjedel af ægteskaberne kom begge parter fra Tistrup sogn. Giftede en person fra Tistrup sig

med en udensogns, valgtes oftest en ægtefælle fra den nærmeste omegn. Også i de ægteskaber, hvor begge parter kom udensogns fra, stammede ægtefællerne i store træk fra omegnen.

Selvforsyning og naturalieøkonomi?

Traditionelt ville man om den behandlede periode sige, at bønderne var selvforsynende, men allerede det faktum, at en væsentlig del af produktionen nemlig jydepotterne var eksportvarer, betød, at Tistrupbønderne i hvert fald udefra fik en økonomisk indsprøjtning. Ser vi på økonomien, som den afspejler sig i skifterne, er der imidlertid ikke noget, som tyder på, at de brugte pengene til at købe særlig mange varer udefra. Købmandsregningerne er ikke af en størrelse, der indikerer mere end det handelssamkvem, som under alle omstændigheder måtte til for at skaffe sig de få varer, der ikke kunne fremstilles lokalt, f.eks. salt. Derudover afspejler skifterne ikke økonomiske engagementer, som tyder på, at man fik væsentlige dele af sine daglige fornødenheder tilført udefra. Kun enkelte genstande i skifterne viser, at der er kommet ting til fra omverdenen. Således optræder der hollandske tallerkener, fade og krus i en række skifter fra 1760'erne,¹⁴⁷ ting, som meget vel kan være taget med hjem fra Hjerting, når man var der med sorte potter.

Omvandrende kræmmere, der kunne have bragt fremmede varer til sognet, ville kun undtagelsesvis have aftegnet sig i de kilder, der er gennemgået, men til gengæld viser skifterne, at nogle hushold fungerede som handlende. Det gælder ud over den tidligere omtalte sognefoged i Tistrup og hestehandleren i Gårde også de kvinder, der efter indholdet af deres dødsboer at dømme handlede med tøj og dragttilbehør.¹⁴⁸

Det er vanskeligt at afgøre selvforsyningsgraden i et bondehushold, så det kan kun være et skøn, når det på grundlag af det foreliggende antages, at indtjeningen fra pottefremstillingen fortrinsvis gik til de forpligtelser, man havde af pengemæssig art: landgilde, skatter, tiende, løn til tjenestefolk samt de nødvendigeste indkøb, mens bønderne derudover i meget stor udstrækning var selvforsynende.¹⁴⁹ Som en slags omvendt argumentation for dette synspunkt skal der her gennemgås et meget atypisk skifte efter et hushold, der tydeligvis ikke var selvforsynende. Det drejer sig om skiftet efter Peder Christensen i Tistrup, som døde 1764.¹⁵⁰ Han fæ-

stede et lille 6 fags hus på 2 skæpper hartkorn og ernærede sig af det lille landbrug samt efter værktøjet at dømmes som hjulmager. Af stedets gældsposter fremgår, at husholdet har måttet købe mange af de daglige fornødenheder, som ellers ville kunne skaffes af driften på et almindeligt bondebrug. Således skyldte boet penge rundt omkring, primært i sognet, for dagligdags forbrug som to års leje af ko, korn, rug, tøj til en nattrøje, væveløn, nogle skind og tre læs tørv. Nu kan man indvende, at disse poster kun optræder, fordi det er et fattigt bo, der har måttet sætte sig i gæld, og at sådanne transaktioner også har kunnet forekomme i rigere hushold, uden at det satte sig spor i kilderne. Alligevel er det påfaldende, at gældsposter som ovenstående er yderst sjældne for ikke at sige enestående i materialet.

Selvforsyning kan forstås som selvforsyning inden for det enkelte hushold eller som selvforsyning inden for det enkelte sogn eller nabolag. I den første forstand var Peder Christensens hushold ikke selvforsynende. Derimod indgik han i sognets interne selvforsyning, som indebar en fordeling af daglige fornødenheder inden for et område. Hjulmagerens ydelse var hans arbejde, og ved hjælp af denne serviceydelse handlede han sig til de lokale produkter, husholdet ikke selv kunne frembringe.

Tre byer

Det har været fremført, at jydepotteindustriens hastige tilbagegang i slutningen af 1800-tallet skyldtes den voksende interesse for landbruget, der fremkom ved overgangen fra fæste til selveje, og at grænsen mellem potteområderne og de områder, hvor der ikke lavedes potter, var sammenfaldende med grænsen mellem fæstere og selvejere. »*Selvejerne synes at have for stor en Interesse for deres Ejendom til at de kunde gaa op i Pottetillavningen*«, sagdes det.¹⁵¹

Samtidig var der i selvejerområderne muligheden for at udstykke jord til mindre ejendomme, hvilket gav en mere fleksibel ejendomsstruktur. For at belyse eventuelle forskelle i udviklingen for byer under forskelligt ejerskab er der undersøgt tre byer i Tistrup sogn, som repræsenterer henholdsvis en selvejerby, en fæsteby og en blandet fæste- og selvejerby, dels med hensyn til, om der kan ses en forskel i deres engagement i pottefremstilling, dels med henblik på ejendomsstrukturen.

Tabel 9. Hesselho, Krarup og Snorup i tal 1787 og 1850.

	Gårde		Huse		Personer		Gns. husstandsstr.	
	1787	1850	1787	1850	1787	1850	1787	1850
Hesselho	4	4	2	4	33	58	5,5	7,3
Selvejerby								
Krarup	6	6	2	0	49	60	6,1	10
Fæsteby								
Snorup	5	5	2	0	38	43	5,4	8,6
Fæste- og selvejerby								
Tistrup sogn	50	56	36	29	500	609	5,8	7,1

Kilde: RA, Folketællingerne 1787 og 1850, Tistrup sogn.

De tre byer – selvejerbyen Hesselho, fæstebyen Krarup og den blandede selveje- og fæsteby Snorup – er valgt for det første, fordi de er omtrent lige store, for det andet, fordi de ligger fordelt over sognet, og for det tredje, fordi der både i folketællinger og skifter kan identificeres pottefremstilling eller -handel i dem. I tabel 9 er ejendomsstrukturen og husstandstørrelsen opřdset.

Der kan ikke i de tre byer identificeres nogen markant tendens til, at jydepottefremstillingen foregik på fæstebrug frem for på selvejerbrug. Derimod ses den mere fleksible ejendomsstruktur i selvejerbyen afspejlet i den gennemsnitlige husstandstørrelse.¹⁵² I perioden 1787 til 1850 steg befolkningstallet og den gennemsnitlige husstandstørrelse generelt. Befolkningstallet steg mest i selvejerbyen, som alligevel formåede at holde en gennemsnitlig husstandstørrelse på 7,3 mens fæstebyens husstandstørrelse var på 10. Fæste- og selvejerbyen Snorups gennemsnitlige husstandstørrelser var på 8,6, og her var der ikke nogen markant forskel på husstandstørrelserne hos selvejere og fæster. Den relativt lave gennemsnitlige husstandstørrelse i Hesselho skyldes bl.a., at der i Hesselho oprettedes to husmandsbrug. I de to andre byer nedlagdes derimod alle husmandsbrug i perioden.

Gennemgangen af skiftematerialet fra de tre byer gav lejlighed til at tegne nogle linier med hensyn til kreditorer og debitors mellemværende med beboere i Hesselho, Krarup og Snorup. Det skal understreges, at der ikke er tale om en kvantitativ behandling,

men om det indtryk, som er dannet ud fra gennemgangen af skifterne.

De fleste lån, der optræder i skifterne, ligger fra 100 rdl. og helt ned under 1 rdl. Fæstebrug lånte fortrinsvis til og af fæstebrug, og selvejerbrug lånte til og af selvejerbrug. Ikke en eneste fæstebonde i Tistrup sogn havde lånt penge i eller til selvejerbyen Hesselho, og kun tre selvejere i Tistrup sogn – to bolsmænd i Tistrup og en gårdmand i Gårde – havde mellemværender med fæstebyen Krarup. I fæste- og selvejerbyen Snorup er billedet blandet. Her ses bl.a. at fæstebonden Kjeld Pedersen lånte penge ud til selvejere i Hesselho og Tistrup.

Internt i byerne lånte man af og til hinanden eller af og til sognets hovedby Tistrup. I Krarup var det største antal gældsposter inden for byen, og dertil kommer en del mellemværender med Tistrup. Snorup havde næsten ingen interne mellemværender, men en hel del med Tistrup. Hesselho havde mest interne mellemværender, og slet ingen kontakt med Tistrup.

Der viser sig et billede af en økonomi, som var forholdsvis skarpt opdelt i en fæsteøkonomi og en selvejeøkonomi. Man lånte af og til hinanden internt i områderne, men sjældent fæstere og selvejere imellem. Hvis denne manglende økonomiske kontakt dækker over en generelt manglende kontakt mellem selvejere og fæstere, kan det yderligere have gjort det vanskeligt for befolkningsoverskuddet fra fæsteområderne at manøvrere i selvejerområderne.

Sammenfatning og perspektivering

Siden matriklen 1688 blev ejendommene i de tre kernesogne på Varde-egnen beskattet af potteproduktionen. At dømme ud fra præsteindberetningen i 1760'erne stod de sorte potter for omkring halvdelen af indtjeningen i pottesognene, og omkring 1790 var over 80 % af familierne i Tistrup sogn beskæftiget med jydepottefremstilling.

Fremstillingen af sorte potter var en del af produktionen på et bondebrug, og arbejdet blev udført af kvinder, ofte ansatte pottepiger. Godsejeren så øjensynligt ikke en fordel i at indarbejde denne vareproduktion i godsets økonomi og f.eks. opkræve potter i landgilde eller sætte sig på distributionen af potter. Eneste antydning af en sammenhæng mellem pottøkonomi og godsejerøkonomi

findes i en oplysning om en rådmænd i Fredericia, der i 1710 bortfæstede en gård i Tistrup mod et halvt læs sorte potter i årligt landgilde¹⁵³ – en oplysning, som ikke har kunnet verificeres i kilderne.

Pottearbejdet var sæsonarbejde og blev udført i sommerperioden. På den måde var det vellønnede pottearbejde med til at sikre kvindelig arbejdskraft til spidsbelastningsperioderne i sommertiden, hvor pigerne ellers kunne være fristet til at lade sig fæste i en af de vellønnede pladser sydpå.

Mod slutningen af 1700-tallet bredte potteproduktionen sig til nabosognene, blandt andet ved at piger fra pottesognene blev gift udensojns og fortsatte med at udøve deres færdighed i deres nye hjemsojn. Nabosognene havde en konkurrencemæssig fordel, fordi de ikke blev beskattet af jydepotteproduktionen. Til gengæld havde de nye pottesogne ikke samme adgang til råvarerne som de oprindelige pottesogne, men måtte købe leret. Samtidig med spredningen af produktionen gik pottefremstillingen fra at være en integreret del af gårdbrugets økonomi over til i højere grad at være en beskæftigelse for småfolk og kom derved til at stå for en større del af økonomien i et hushold.

Tistrup sogn, der var et af de gamle pottesogne, lå i Øster Horne herred, som sammenlignet med de øvrige herreder i Ribe amt havde en forholdsvis god landbrugsjord. Efter krigene og krisen midt i 1600-tallet, som efterlod Tistrup sogn med en del ødegårde og mange enestegårde, for nogles vedkommende ejet af fjerntboende ejere, blev bøndergodset i de følgende hundrede år samlet omkring de lokale herregårde Nørholm og Agerkrog, mens det øvrige fæstegods blev solgt til selveje. Resultatet var, at Nørholm i praksis blev den eneste fæstegodsejer af betydning i sognet, og at fæstegårde og selvejergårde lå i hver sit område. Flere af enestegårdene blev med tiden til byer, kirkebyen Tistrup blev mindre, og gårdenes størrelse blev egaliseret, så de fleste var på 2–3 tdr. htk.

Denne struktur eksisterede stadig ved matriklen i 1844, hvor de tidligere lige store brug blev vurderet forskelligt, formodentlig på grund af en varierende grad af hedeopdyrkning og jordforbedring. Kun omkring selvejerbyen Galtho var der sket en parcellering til husmandssteder. Øvrige udstykkede parceller – formentlig i form af eng – var blevet tillagt eksisterende brug.

Befolkningens næringsgrundlag var et traditionelt bondebrug kombineret med pottefremstillingen, der indgik som et uundværligt element. Sammen med de øvrige pottesogne blev Tistrup fast-

Denne gryde skal være lavet af Abelone Jensdatter (1782–1860) i Ølgod sogn, da hun var kommet i knibe og var blevet lovet så meget rug, som hun kunne have i en af sine sorte gryder. Hun gik da hjem og lavede denne potte, som kunne rumme omtrent 4 skæpper byg. Her er et tipoldebarn omkring 1940 fotograferet med potten, som endnu i 1999 var i familiens eje. Efter Frifelt og Kragelund: Os selv – og de fremmede. Esbjerg 1941, s. 44

holdt i den samme position gennem flere hundrede år, dels i kraft af matriklen 1688, der gjorde potteproduktionen til en del af beskatningsgrundlaget, dels i kraft af den konservative godspolitik, der indebar at fæstegodset ikke – som i resten af Vestjylland – blev solgt med deraf følgende mulighed for selveje. Gennem sin godspolitik skabte godsejeren et stabilt bondesamfund med ensartede, små brug og en ligelig fordeling af goderne, omend goderne var meget små. Enhederne bibeholdtes i bæredygtige størrelser gennem fastholdelsen af fæstesystemet, men til gengæld var der heller ikke basis for den store ekspansion, og befolkningsoverskuddet måtte enten flytte fra egnen eller klemme sig sammen i de eksisterende hushold.

Udviklingen i folketallet i Øster Horne herreds sogne viser, at det var de sogne, der ikke traditionelt var pottesogne, der tidligst oplevede en befolkningstilvækst, mens de pottesogne, der holdt længst fast i produktionen – Horne og Torstrup sogne, som også

for en stor dels vedkommende hørte under Nørholm – stod for den laveste befolkningstilvækst.

Tistrup var det eneste af Øster Horne herreds sogne, i hvilket befolkningstallet faldt mellem 1787 og 1801. Befolkningsfald, kombineret med prisfald på potter og problemer med produktionen omkring 1790, synes at have været de faktorer, der betød, at jydepotteproduktionens intensitet faldt i Tistrup sogn og fik indbyggerne til at optage andre næringer tidligere end i de andre pottesogne. De nye næringer – teglbrænding, høleproduktionen, kartoffelmelsproduktion, røde potter m.m. – havde baggrund i egnens ressourcer ler, tørv, klyne og vandkraft, men synes ikke at have haft nogen særlig sammenhæng med pottefremstillingen. Snarere blev de påbegyndt på de gårde, hvor et stort hartkorn gav overskud til at søge nye veje – hvad enten det var fæste eller selvejegårde.

Hvad angår befolkningens økonomiske forhold, gik der i Tistrup sogn et klart skel mellem selvejere og fæstere. Mens indboet i en selvejergård og en fæstegård ikke nødvendigvis adskilte sig særligt fra hinanden, blev resultatet ved opgørelse af fæsteskitter oftest, at der ikke blev nogen arv til de efterladte. Dermed fremtræder selvejerne, når man ser på, hvad der blev i overskud til arv, langt mere velhavende end fæsteegnene. Konsekvensen af den førte politik var, at den næste bruger af gården ikke skulle udrede nogen arv, men det betød også, at ungdommen fra fæsteområderne ikke havde nogen startkapital i form af arv, der kunne lette deres bosætning. Det var en politik, der sikrede godsejeren levedygtige fæstebrug, men som slet ikke tog sig af befolkningsoverskuddet.

På basis af en sammenligning mellem skifteresultaterne for mandlige husstandsoverhoveder synes Tistrup sogn at have været fattigt i forhold til nabohedesognene Grindsted-Vorbasse, hvilket især må tilskrives det forhold, at der var langt flere fæstebønder i Tistrup end i Grindsted-Vorbasse. Selvejerne klarede sig i vid udstrækning igennem uden underskud, mens hvert andet fæsteskitte endte med underskud, selv efter at godsejeren i 1799 ophørte med at pålægge gæld.

Jydepotterne kan ikke – i hvert fald fra midten af 1600-tallet og fremad – tolkes som et tegn på innovative og entreprenante bønder, men på at bønderne fastholdtes af skattesystemet i en bestemt økonomi. Det kan ikke ses, at den eksportrettede produktion gav anledning til større kontakt med omverdenen, hverken i form af ægteskaber, pengetransaktioner eller innovationer. Gælds- og ud-

lånsposter var i meget vid udstrækning lokale. Handelsmæssige kontakter varetoges af nogle få, og kun enkelte arvinger opholdt sig andre steder end i vestjyske landsogne eller den nærliggende købstad Varde. Lidt kontakt var der til Kolding, ligesom lokaliteter »sønderude« optrådte. Horsens og Amsterdam nævnes, men spillede ikke nogen større rolle og endnu mindre rolle spillede lokaliteter øst for Storebælt.

Det billede, der tegner sig, viser en i store træk selvforsynende bondebefolkning, hvis kontante indtjening gik til skatter, landgilde og lignende. Deres økonomi var stabil, men meget beskedent, de købte meget lidt udefra, og transaktionerne foregik inden for de nærmeste landsogne.

Ved gennemgangen af henholdsvis en selvejerby, en fæsteby og en kombineret fæste- og selvejerby kan der ikke identificeres nogen markante forskelle i engagementet i potteproduktion. Derimod afspejledes selvejerbyens mere fleksible ejendomsstruktur sig i, at husstandsstørrelsen her var lavere end i fæstebyen, selv om indbyggertallet steg mere. Fæste- og selvejerområder synes at have haft adskilte økonomier, hvilket kan have vanskeliggjort det for overskudsbefolkningen fra fæsteområderne at søge deres udkomme i selvejerområderne.

Produktionens konsekvenser

I kapitel I blev der peget på nogle faktorer, der kunne anses for at have betydning, når man skal vurdere en rural vareproduktion, herunder ejerforhold, og det blev konstateret, at jydepotteproduktionen, som flere af de vestjyske protoindustrier, ikke var særlig kapitalkrævende, og at producenterne havde en temmelig høj grad af kontrol over færdigheder, råmaterialer og afsætning. Implicit lå der en formodning om, at jo større kontrol producenterne havde over råvarer, produktionsmidler, færdigheder og afsætning, jo større var producenternes selvstændighed, deres udbytte af produktionen og deres mulighed for at erhverve jord eller erhverve andre mere omkostningskrævende produktionsmidler.

Man kunne således have forestillet sig:

At potteproduktionen gav kapital som kunne give mulighed for tidligt køb til selveje eller kunne investeres i landbrugsdriften.

Men området fastholdtes i fæstestrukturen længere end noget andet område i Ribe amt.

At potteproduktionen betød, at befolkningstallet voksede.

Men befolkningstallet blev fastholdt på et lavt niveau, fordi der ikke skete udstykninger, og befolkningsoverskuddet søgte andre steder hen.

At det forhold, at potteproduktionen var et kvindeerhverv, gav kvinderne en mere selvstændig og uafhængig stilling.

Men det ses ikke, at f.eks. en pottet pige kunne danne sit eget hushold på basis af potteproduktionen. En ugift potteproducent måtte indgå i en husstand med et mandligt overhovede, til hvem halvdel af fortjenesten skulle afleveres.

At nogle af bønderne gennem produktionen til et udenlandsk marked også selv færdedes på afsætningsstederne.

Men tilsyneladende færdedes de selv ikke længere end til Hjerting og de markeder, der kunne nås med hestevogn.

At bøndernes økonomi var blevet regional eller international, så de f.eks. lånte penge i Hjerting, Hamborg eller Amsterdam.

Men deres økonomiske interesser strakte sig sjældent længere end til naboerne og en købmand i Varde.

På trods af at bønderne havde stor kontrol over potteproduktionen, befandt særligt fæstebønderne sig i en ufleksibel situation, der varede fra slutningen af 1600-tallet til slutningen af 1800-tallet. Ganske vist producerede de selvstændigt varer og afsatte dem til videre transport, men fæstesystemet kombineret med skatteansættelsen betød, at de praktisk taget ikke havde noget valg. De blev beskattet af potteproduktionen, hvad enten de praktiserede den eller ej. Fæstesystemet vanskeliggjorde bøndernes opsparing og fastholdt bønderne på et lavt økonomisk niveau. På et tidspunkt, hvor det de fleste andre steder var husmænd, der udøvede sådanne produktioner, var det i potteområderne stadig gårdfolkenes beskæftigelse langt op i tiden. Da befolkningstilvæksten gav behov for bierhverv, var det nabosognene, der brugte pottemageriet og kørslen med potter som bierhverv.

De gårde, der var fastholdt i jydepotteproduktionen, skulle først til at omstille sig, da tiden var ved at løbe fra produktionen. P.O. Pedersen fortæller i sine erindringer om den ejendom, hans forældre købte i nabosognet Thorstrup i 1866: *»Naar Ejendommens Tilstand var saa daarlig, hang det sikkert sammen med, at den økonomiske Hovedvægt hidtil havde været lagt paa Fremstillingen af Jydepotter (...) Men denne Hjemmeindustri betalte sig ikke længere.»*¹⁵⁴

IV. Udførsel

I modelbøgerne forud for matriklen 1688 noteredes det, at bønderne i Tistrup kørte de sorte potter til Janderup og solgte dem, og at potterne derfra siden blev udskibet til bl.a. Hamborg.¹ Janderup var et af købstaden Vardes udskibningssteder, men i 1680 blev Hjerting toldsted for udskibning af stude,² og som konsekvens heraf blev hele Varde toldsted i 1692 flyttet til Hjerting.³ Flytningen betød en officiel nedlæggelse af ladestedet i Janderup, og i 1693 blev der direkte givet afslag på en ansøgning om tilladelse til fortsat at udskibe sorte potter fra Janderup.⁴ Stedet fungerede dog uofficielt som lade- og lossested indtil midten af 1800-tallet.⁵ Med Janderups nedlæggelse blev Hjerting det dominerende udskibningssted. I dette kapitel skal der ses nærmere på udskibningen af potter fra Hjerting med henblik på at belyse omfanget af eksporten, hvor potterne eksporteredes til, samt hvem der var aktive i handelen med jydpotter.

Kilder

Til belysning af eksporten fra Hjerting har der først og fremmest været anvendt toldarkivalier fra Varde toldsted ved Hjerting. Toldvæsenet har gennem tiden produceret uhyre mængder af papir, men en hårdhændet kassationspolitik har begrænset materialet væsentligt. Kassationspolitikken gik ifølge Anders Monrad Møller ud på, at man i 1778 og 1785 kasserede 1600-tallets toldregnskaber, i 1813–28 med visse undtagelser lod 1700-tallets følge efter og siden da bare smed væk.⁶ Fra 1700-tallet bevarede man dog som hovedregel toldbøgerne fra året før og året efter indførelsen af toldrullerne 1732, 1762, 1768 og 1797.

Det danske toldvæsen, eller dele af det, har i perioder været forpagtet bort. Således var det samlede danske toldvæsen i en kort årrække i 1690'erne bortforpagtet til en enkelt mand,⁷ mens forpagtningen siden hen kun omfattede dele af tolden. Varde toldsted

var bortforpagtet i en periode i det første årti af 1700-tallet,⁸ og i 1752–62 var tolden i hele Ribe stift bortforpagtet.⁹

En stor del af de bevarede toldarkivalier findes på Rigsarkivet under betegnelsen »Reviderede Regnskaber; Toldregnskaber; Antegnelser og Extracter«.¹⁰ Her er der især tre typer af toldarkivalier af interesse i denne sammenhæng. Det er for det første de bevarede *toldbøger* fra 1700-tallet, som for Varde toldsteds vedkommende er ualmindeligt velbevarede, idet de findes fra årene 1731, 1733, 1761, 1763, 1767, 1769 og 1798. De indeholder først og fremmest to detaljerede opgørelser, én over indgående og én over udgående trafik. Her er opført ekspeditionens dato, skipperens navn og hjemsted, skibets drægtighed, hvor det kommer fra/agter sig hen, en specifikation over ladningen eller en angivelse af, om skibet var i ballast, samt endelig de forskellige told- og afgiftsbeløb. I nærværende sammenhæng er det primært listen over udgående trafik, der er anvendt. Desuden indeholder bøgerne forskellige ekstrakter og registre samt oversigt over skibe hjemmehørende ved toldstedet. Gennem toldbøgerne er det muligt at få et billede af trafikken ved toldstedet, men bøgernes tal skal behandles med forsigtighed, da toldregnskabernes værdi som kvantitativ kilde i almindelighed anses for at være tvivlsom på grund af svindel og smugleri.¹¹ Selv om der som hovedregel ikke skulle betales told af potterne, og incitamentet til smugleri derfor må have været forholdsvis lille, er det alligevel spørgsmålet, hvor stor en del af de udførte potter, der rent faktisk blev registreret ved toldstedet i Hjerding. Besværet ved at fortolde plus de hyre- og lastpenge, man kunne spare – sammenholdt med den ringe indtjening, der lå i det fra myndighedernes side – gør det ikke usandsynligt, at registreringen af potterne var yderst lemfældig. Ikke desto mindre giver de detaljerede regnskaber et indtryk af trafikken, når blot de opgivne tal anses for at være minimumstal, ligesom det ikke altid skal tages for pålydende, når det blev angivet, at et skib sejlede i ballast. En stor del af trafikken ved toldstedet blev besørget med små både, som til forskel fra de store skibe nemt kunne lande ved kysten, så de, der er kommet ind i ballast, kan have haft varer med, som er blevet losset undervejs.

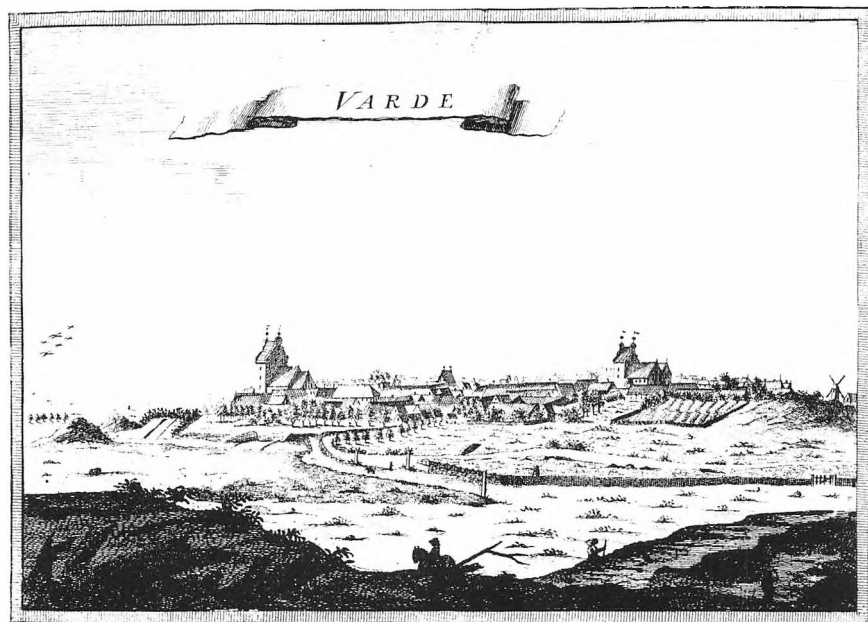
Den anden type toldarkivalier er »*General Extract af Udgaande*«, og lignende årsopgørelser, der findes sporadisk fra perioden 1671–1873. Heri opførtes den årlige eksport fra Hjerding i form af en fortegnelse over de varer, der blev udført fra Varde toldsted i løbet af et år. Varerne opførtes ofte efter mængde og ikke efter værdi,

hvorfor det kan være vanskeligt at sammenligne de enkelte varetypers økonomiske betydning.

En tredje type, hvori der findes mange brugbare oplysninger, er *antegnelserne til toldregnskaberne*, der for Varde toldsted dækker perioden 1662–1837. Antegnelserne har ideelt set følgende form: Når tolderen havde indsendt et regnskab, blev det revideret af renteskriverne på Århus-Ribe stifts kontor. Renteskriverne gjorde *Antegninger* om, hvad der måtte være af uregelmæssigheder i regnskabet, til hvilke toldstedet havde mulighed for at fremsætte *Besvaringer*. Besvaringerne fik en *Vedtegning* af revisionen, og på den baggrund fremsatte centraladministrationen kollegiets *Decision*.¹² Anders Monrad Møller karakteriserer disse antegnelser og deres bilag som havende en »vis administrationshistorisk interesse«. ¹³ Det forekommer dog at være at tilkende dem for lille værdi, da de også rummer oplysninger af kulturhistorisk interesse. Således er antegnelser for store dele af periodens vedkommende en af de få kilder til oplysning om ind- og udgående trafik, herunder skipperens navn og hjemsted, skibets størrelse, hvor det kommer fra/agter sig hen, samt last. Antegnelserne kan ikke bruges i kvantitativt øjemed, men de rummer en række oplysninger om aktive skippere, deres skibe og laster for en periode, hvor andre kilder er kasseret. Hertil kommer, at antegnelserne ofte gav de implicerede parter lejlighed til at forfatte hele små prosastykker, når de skulle forklare over for hinanden, hvorfor de havde gjort, som de havde, hvorved mere eller mindre brugbare oplysninger fremkommer bl.a. om rutiner og fremgangsmåder. Det var tolderne magtpåliggende at argumentere for de gjorde vurderinger, da de hæftede for den for lidt opkrævede told.

På landsarkiverne findes toldstedernes *årsberetninger*, der fra begyndelsen af 1840'erne skulle indsendes til overtoldinspektorerne, og som blandt andet indeholder opgørelser over den årlige eksport.¹⁴ For Hjerting findes årsberetningerne bevaret for årene 1847–1873.¹⁵

Af trykte kilder er der til dette kapitel fortrinsvis anvendt litteratur af oversigtskarakter. Hvad angår skibsfarten fra Varde og Hjerting findes der to artikelserier i årbogen *Fra Ribe Amt*. I bindene fra 1915–1922 udkom »Af Varde og Hjertings Historie« af overretssagfører Arne Sundbo og i 1974–77 bragtes lokalhistorikeren H.K. Kristensens »Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshuk-området i gammel tid«. *Varde Bys Historie* blev skildret af Carl Lindberg Nielsen i bogen af samme navn fra 1942, og Hjertings historie er beskrevet dels i

Varde by omkring 1769. Efter Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas eller Kongeriget Danmark V, 2, København 1769.

Hjerting bys historie fra 1962, der er sammensat af bidrag fra en række beboere i byen, og dels i *Hjerting – et maritimt lokalsamfund midt i verden ca. 1550–1930* af Poul Holm udgivet i anledning af Hjerting Fiskeriforenings 100 års jubilæum.

Et detailstudie omhandlende Fanø-skipperes sejlads gennem Den Slesvig-Holstenske Kanal, herunder trafikken med jydepotter, i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet er udført af Frederik Jan Loomeyer og findes i Fiskeri- og Søfartsmuseets årbog, *Sjæk'len 1994*. Optegnelser af bondeskipperen Søren Rasch (1783–1848) er udgivet af H.K. Kristensen i 1977 og vil blive behandlet senere i dette kapitel.

Trafikken i Vadehavet skildres i N.H. Jacobsens disputats *Skibsfarten i det danske Vadehav* fra 1937 og i flere publikationer af Morten Hahn-Pedersen, bl.a. *Fanø i sejlskibstiden* fra 1989 og artiklen »From Cattle to Containers« fra 1993. Provinssøfarten i almindelighed behandles i Anders Monrad Møllers disputats fra 1981 *Fra galeoth til galease* om 1700-tallet og den efterfølgende *Jagt og skonnert* fra 1988, der omhandler perioden 1814–1864.

1. Fanø. 2. Gabet hvor Indsejlingen er, Graadig Kaldet. 3. Langlebjerge. 4. Skallingen. 5. Haven. 6. Frunkaugeriet
7. Vejen til Varde. 8. Indsejlingen til Fanø Nafte. 9. En Cove som leder ind ad Auctue Bygt. 10. Hærnet hvor Skibene ligger naar
en Væde er en Stor kunde Udtaar. 11. Kirke paa Fanø. 12. Huelandstet. 13. Høvedet. 14. St. Hærnet spjandte Eckerkiste fra Fanø

Hjerding omkring 1769. Efter Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas eller Kongeriget Danmark V, 2, København 1769.

Ligesom det var tilfældet i de foregående kapitler ligger perspektivet på aktørplan, i dette tilfælde hos de skippere, som udskibede potterne. Det betyder, at der ikke er gået nærmere ind på de lovgivningsmæssige rammer, der lå til grund for toldernes forvaltning, først og fremmest i form af den række af toldruller, der udkom i 1700-tallet. Her henvises til de enkelte toldruller og for den bagvedliggende politik til bind II af dansk toldhistorie, som dækker perioden 1660–1814.¹⁶

Varde og Hjerding

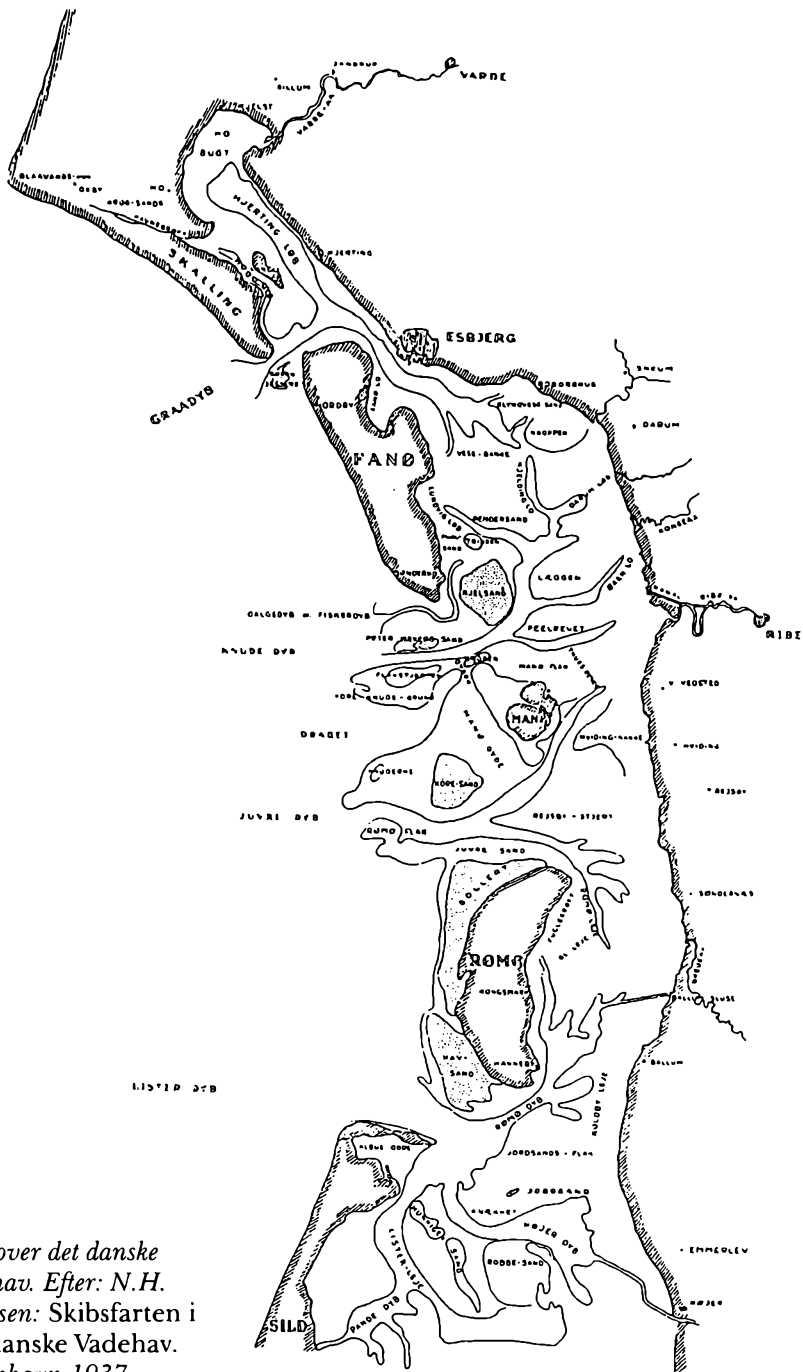
Hjertings vigtigste funktion var at være udskibningshavn for købstaden Varde, der lå i en afstand af to mil over land og fire mil ved sejlads op ad Varde å. Ribe havde indtil 1660'erne været handelscentrum på den jyske vestkyst, men derefter flyttede tyngdepunktet mod nord, og Varde og Hjerding oplevede en storhedstid, som varede ved, indtil Fanø-søfarten i 1770'erne begyndte sin ekspansion.¹⁷

Søfarten fra Hjerting kom dog aldrig op på et niveau svarende til den forudgående Ribe-søfart eller den følgende Fanø-søfart.

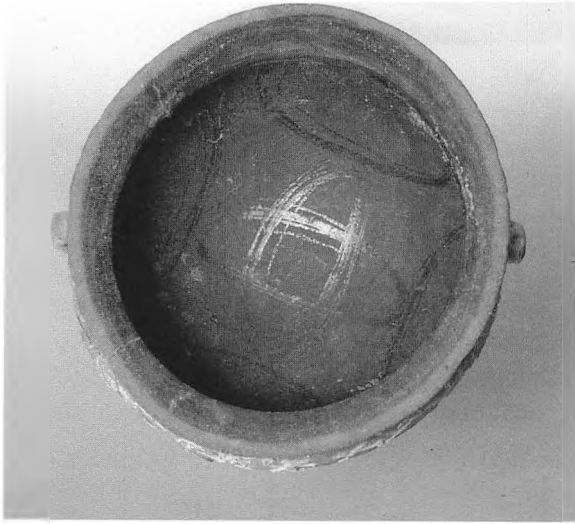
Varde er opstået som vadestedsbebyggelse over Varde å og nævnes første gang år 1100. *Hjerting* omtales første gang i 1291 i »Ribe Oldemoder«,¹⁸ men derefter først i 1554, hvor ladestedet fik en tolder primært med henblik på fortoldning af de stude, der udførtes herfra. I 1591 mistede stedet imidlertid sin ret til udførsel af stude og heste, og eksporten skulle derefter foregå over Ribe toldsted.¹⁹ Dette var starten på en nedgangsperiode, der fortsatte ind i 1600-tallet, indtil Varde ved indførelsen af en ny toldlov 1651 igen fik fulde toldstedsrettigheder.²⁰ Herefter oplevede byen en blomstringsperiode. Mellem 1672 og 1769 havde Varde en befolkningsfremgang på 21% mod et landsgennemsnit på 5%, mens de to andre vestkysthavne, Ribe og Ringkøbing, på samme tid havde en befolknings tilbagegang på henholdsvis 6% og 18%.²¹

Også byens ladested Hjerting voksede. I 1661 var der 13 huse i Hjerting og i 1683 31 huse.²² Baggrunden for væksten i Hjerting var Varde ås tilstand, der kun gjorde den sejlbare med pramme. Losning og lastning måtte foregå andetsteds, bl.a. i Janderup og Ho, men først og fremmest i Hjerting. Selv om Varde toldsted som helhed var flyttet fra Varde til Hjerting i 1692, vedblev tolderen dog at bo i Varde, mens toldopgaverne i Hjerting blev varetaget af en visitør eller toldbetjent.²³ Først i 1729 flyttede tolder Søren Vedel til Hjerting.²⁴ Der var ingen egentlig toldbygning her, så da der i 1696 ansattes en vejer og måler i Hjerting, blev hans hus samtidig toldbod og pakhus. I 1730 opførte tolder Taulow et nyt vejerhus, som 1752 erstattedes af et andet, men først i 1777 byggede staten en toldbod, og der pålagdes pakhusleje.²⁵

I 1685 fik Fanø- og Mandø-boerne bevilling til selv at udføre de fisk, der fiskedes fra Øerne,²⁶ og i 1688 fik skipperne i Ho, Oksby og Hjerting privilegium til at drive fri udenlandsk handel uden om købstaden, idet det blev dem tilladt »med deres smaa Fartøjer deres Fiske og Varer til fremmede steder henvføre og sælge, hvor de bedst ved og kan« mod erlæggelse af behørig told.²⁷ Dermed fik skipperne i området en meget værdifuld mulighed for handel, som ellers var forbeholdt udvalgte byer, og omkring 1700 var Hjerting vokset til den betydeligste udskibningsplads fra Ribe til Limfjorden.²⁸ Hverken Varde eller Hjerting har dog været imponerende. Om Varde hed det i Stiftsrelationerne i 1735: »*Varde Bys Indvaaneres højeste Haandtering bestaar af en ringe Agerdyrkning og Avling, hvoraf den største Del*

Kort over det danske Vadehav. Efter: N.H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav. København 1937.

Jydepotte fundet på vaden ud for Hjerting, sikkert tabt under omlæsning fra vogn til båd. Øverst ses de glittede mønstre i bunden af potten. Tærne er en senere reparation. Privateje. Foto: Brian Kristensen, Fiskeri- og Søfartsmuseet.

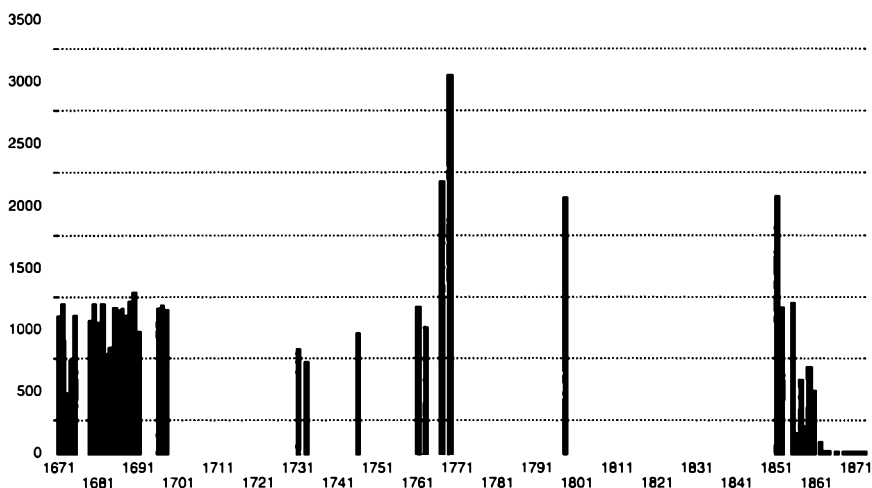

Everten »Ane Cathrine« losses hø. Lastningen af pottes foregik på lignende vis, ved at vognen blev kørt ud til skibet ved ebbetid. »Ane Cathrine«, som kan ses på Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, er på 7 læster og dermed en del større end de typiske potteskibe fra 1700-tallet, der ofte kun var på 1 læst. Oliemaleri af Niels M. Gerald 1901. Originalen på Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg.

lever og sig opholder, undtagen de negocierende, som kun er faa (...), samt nogle faa Løbekræmmere, som gaar ud undertiden med Kramkurven på landet.»²⁹ Etatsråd Tøger R. Teilman (1721–88) til Endrupholm skrev i 1763 om Hjerting til Danske Atlas: »Af Havne er her kun Hjerting, dog kunde Skibene ikke ligge der om Vinteren for Uvejrs og Drivis, siden her er aaben Strand, men ligge under Nørbye paa Fanø, hvor de har Beskytt og fuldkommen Lye under Landet. (...) Fra og til Hjerting fører Købmændene siden deres varer enten til Vogns eller med Baade og Pramme op i Varde Aa. Til Janderup kan paa fuld Vand gaa temmelig store Baade, men siden henimod Varde ikke uden paa 40–50 Tdr. Rug.«³⁰ Principielt kunne en båd på en læst rumme 24 tønder rug,³¹ men i praksis lastede et far-

Eksport af sorte potter over Hjerding

Værdi i rdl. af årlig eksport

Samlet eksport af sorte potter fra Varde toldsted. Kilde: RA, Varde og Hjertings Told, diverse år. Se også bilag 8.

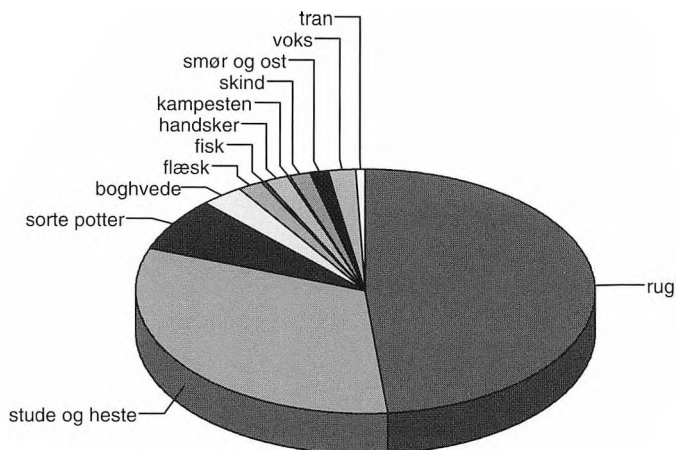
tøj omkring 40 tdr. korn pr. læst,³² så det var kun ganske små både på omkring en læst, der kunne komme op til Varde.

I slutningen af 1700-tallet medførte den såkaldte florissante handelsperiode en opblomstring for dansk søhandel. Virkningen udeblev dog for Hjertings vedkommende, idet Fanø-søfarten samtidig indledte sin storhedstid,³³ og Hjerding meget hurtigt sakkede agterud.³⁴

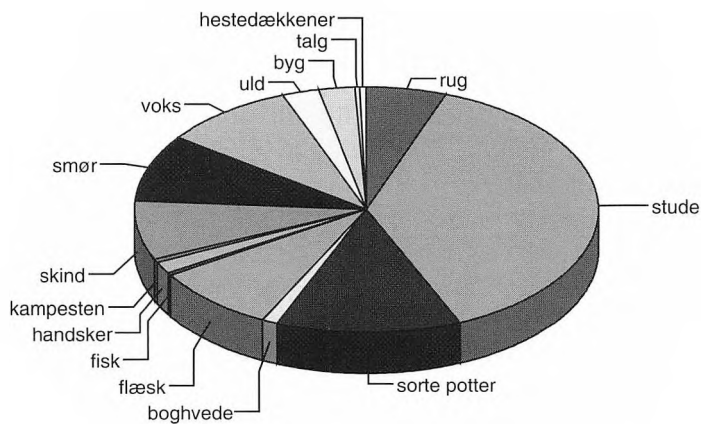
Sejlads med sorte potter

Varde toldsted var ubetinget det førende udskibningssted for jydepotter fra Varde-egnen. Lige fra den første, bevarede årsopgørelse over udførsel af varer ved Varde toldsted i 1671 optræder de sorte potter i listerne, og i 1690'erne måtte lensmanden henstille om ikke at losse ballastsand eller ituskårne potter direkte ud i Hjerding havn, da havnen ellers ville blive fyldt op.³⁵

På baggrund af bevarede årsoversigter over udførsel fra Varde toldsted er det muligt at opstille en oversigt over værdien af eksporten af sorte potter over Hjerding for perioden 1671 til 1873,

*a. Værdi-fordelingen af udgående varer fra Hjerting 1767. 100% = 30.326 rdl.
Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1767.*

*b. Værdi-fordelingen af udgående varer fra Hjerting 1769. 100% = 23.542 rdl.
Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1769*

Tabel 10. Typiske værdier af last bestående udelukkende af sorte potter. Rdl. pr. båd.

	1731	1733	1761	1763	1767	1769	1798
Liden fiskerbåd	2-3	2	4	4	4	4	
½ læst	4	4	6	6	6	6	
1 læst	5-6	5-6	8	8	8	8	8
1½ læst	7	7	12	12	12	12	12
2 læster	8	8-9	14	14	14	14	16
2½ læster			16	16	16	16	20
3 læster			20	18	18	18	24
3½ læster			24			24	28
4 læster			28				32
4½ læster	14	14					

Kilde: RA, Vardes Told. Diverse toldbøger.

dog med store huller. I disse oversigter optræder sorte potter hvert af de bevarede år med udførselsværdier på mellem 469 og 3036 rdl. (bilag 8).³⁶ Et afvigende tal har skabt forvirring, idet Begtrup i 1808 citerede toldinspektøren i Hjerting for, at der af Fanø-skipperne blev eksporteret for 20.000 rdl. potter årligt.³⁷ Dette tal er dog sandsynligvis fremkommet ved, at Begtrup har fået et nul for meget med, eftersom de officielle tal i toldbogen for de tidsmæssigt nærmeste år er hhv. 2048 rdl. i 1798 og 2060 rdl. i 1851, og hans kilde var toldinspektøren selv.

Hvis man skal forsøge at anslå, hvor stor en del af jydepotterne, der blev eksporteret over Hjerting, vil det – taget i betragtning, at årsopgørelsernes tal må anses for at være minimumstal – være rimeligt at tage udgangspunkt i det år, værdien af eksporten var højest, nemlig i 1769, hvor der blev eksporteret for 3036 rdl. I 1759 blev det anslået, at værdien af den samlede eksport af jydepotter fra hele Danmark var 6.000 rdl.,³⁸ hvilket vil sige, at halvdelen af den danske eksport blev registreret i Hjerting. I forhold til Vardeproduktionen var det omkring en tredjedel af den, der blev registreret i Hjerting, hvis man, som tidligere anslået, regner med en samlet årsproduktion til en værdi af omkring 10.000 rdl.

I de årlige ekstrakter over, hvad der blev udført fra Hjerting, optrådte potterne sammen med de øvrige varer, der eksporteredes fra stedet. Desværre er en opgørelse af det værdimæssige forhold

mellem udførslen af sorte potter og andre eksportvarer kun mulig for årene 1767 og 1769, hvor alle varer værdisættes. De øvrige år blev kun de sorte potter og ganske få andre varettyper opgjort i værdi, mens langt størstedelen af varettyperne – som f.eks. stude, korn, flæsk, smør, talg, honning, svinebørster, hønseæg og tomme tønder – blev opgivet i mængde eller vægt. Både i 1767 og i 1769 var jydepotterne værdimæssigt blandt de tre største eksportvarer sammen med rug og stude. Værdien af jydepotteeksporten udgjorde i de år henholdsvis 7 og 13% af værdien af den samlede eksport fra toldstedet. Priserne havde holdt sig konstante fra 1767 til 1769: begge år anførtes en læst potter til 8 rdl., en tønde smør til 18 rdl. og en tønde rug til 3 rdl.³⁹

En af grundene til, at sorte potter blev opgivet i værdi, og ikke i mål som de andre varer, var formentlig, at deres værdi var så lav, at det ikke var umagen værd at begynde at måle, veje og tælle på dem – potterne blev nærmest opfattet som en slags råstof på linie med kampesten, som også blev angivet i værdi. Man satte en fast værdi på en læst potter, og brugte så ikke mere tid på det, ikke engang på at fastlægge et størrelsesforhold. Først i 1798 blev værdien af lasten gjort ligefrem proportional med læstetallet, som det fremgår af tabel 10.

Om udskibningen af potter fra Varde toldsted fortæller Andreas G. Jensen, at skipperen, når det var tid at levere potter, sendte bud ind i landet med »pottekongen« om, at potterne skulle leveres til skibet, og havde man ikke mulighed for at køre sine potter selv, måtte man betale sig fra det.⁴⁰ I Varde foregik omladningen ved skibsbroen – en mand stod om bord og tog mod potterne, prøvede med en kno, om de var hele, og rakte dem til skipperen, der stuede lasten og stoppede dem med den lyng, som sælgeren skulle levere sammen med potterne. I Hjerting kunne man ved ebbetid køre tæt ind til siden af de fladbundede skibe, der lå på vaden.⁴¹ Et øjensvidne berettede fra sommeren 1789: *»Maaden, de bleve indskibede paa, var ellers artig nok at see. Stranden er der paa et Stykke meget flad, og naar Ebbe-Tiden er, ligger Skibene, som ere fladbundede, neppe paa een Fod Vand. Bonden med sit Læs Potter veed da meget vel at affasse Tiden, naar han kan kiøre tæt til Siden af Skibet, og magelig i en Hast blive sit hele Læs Potter Qvit.»*⁴² Omladningen måtte ikke tage for lang tid, for så kunne hjulene synke så dybt i sandet, at man ødelagde vognen, når man skulle køre tilbage. Hvis man ikke tog sig i agt for tidevandet, kunne det tage både vogn og potter.⁴³

Dalgas berettede i 1830 om handelen med potter, at størstepar-
ten af potterne fra Varde-egnen gik over Hjerting. »*Største Delen af
Gryderne afsættes i Hjerting til Skippere fra Fanø, som igjen fare dermed
til Hamborg, eller gjennem Canalen [Den Slesvig-Holstenske Kanal] til
Kjøbenhavn. (...) Til Colding bringes ligeledes mange Læs, som derfra føres
til Kjøbenhavn. Ogsaa en stor Mængde Bønder, gifte og ugifte, kjøre om-
kring i det Slesvigske og østlige Jylland, eller i Fyen, med Gryder.*«⁴⁴ Da
Trap: Danmarks første udgave udkom i 1859, hed det imidlertid, at
eksporten over Hjerting af sorte potter til en værdi af 3.000 rdl.
»vistnok« repræsenterede den mindste del af produktionen, mens
»*Afsætningen ved Omkjørsel i Landet*« måtte antages at være langt
større.⁴⁵

Søtransporten af potterne har utvivlsomt været både den mest
skånsomme over for potterne og den billigste, men forbedrede vej-
forhold har formodentlig gjort transporten over land mere over-
kommelig med tiden og dermed øget den andel af potterne, der
blev handlet over land. Desuden har skipperne ved Hjerting told-
sted også fået mere travlt med den lidt større skibsfart, som ikke
gav sig af med sorte potter. Det danske vejvæsen var kommet i faste
rammer med »*Forordning om Vei-Væsenet i Danmark*« fra 1793, hvori
vejene inddeltes i tre klasser: hovedlandeveje, mindre landeveje el-
ler amtsveje og biveje eller sogneveje. Hovedlandevejen i Sydvest-
jylland kom fra Haderslev og gik over Ribe og Varde mod Lemvig,
mens de mindre landeveje tjente til at forbinde de vigtigste steder
Ribe, Hjerting, Varde og Kolding.⁴⁶ Fra Varde mod potteegnen gik
der desuden efter Videnskabernes Selskabs kort fra 1803 at dømme
en temmelig god vej, som sluttede ved herregården Nørholm og
dermed nær de tre kernesognes produktionsområder.⁴⁷ I 1830 var
der ifølge Dalgas udrettet meget til vejenes forbedring, og der var
blevet anlagt to stykker chaussévej på hver tre til fire mil mellem
Ribe og Kolding. Særligt Øster og Vester Horne herred – og der-
med også potteegnen – udmærkede sig ved gode »*ligeløbende, ind-
grøftede, faste Veie, saakaldte Væser, som sætte næsten ethvert Punkt af den-
ne Egn i Forbindelse med Centralpunktet Varde*«. ⁴⁸ Rigtig gang i vej-
byggeriet kom der imidlertid først i 1860'erne.⁴⁹

På dette udsnit af
prospektet over Hjer-
ting fra Danske Atlas
ses nogle af de fartøjer,
der kan have sejlet med
jydepotter, nemlig i
forgrunden en evert og
i horisonten to fisker-
både fra Fanø. Efter
Den Danske Atlas
eller Kongeriget
Dannemark V, 2,
København 1769.

Hjerting 1763

For at give et indtryk af trafikken på Hjerting i årets løb, som den tegner sig gennem toldbøgerne, er et enkelt år udvalgt, nemlig året 1763.⁵⁰ Det er ikke et år, der udmærker sig specielt i forhold til de andre, det er blot valgt som et af syv mulige for at belyse, hvordan et års trafik på Varde toldsted kunne forme sig i 1700-tallet set gennem toldbogen. Hvad der er blevet indført og udført uden for toldvæsenets bevågenhed, får i denne sammenhæng stå hen.

Årets sejlads fra Varde toldsted begyndte i 1763 den 10. marts, hvor en tjalk fra Ringkøbing, der havde ligget i vinterhavn ved Hjerting, begav sig hjem til Ringkøbing i ballast. Derefter gik der endnu seks dage, før de næste to fartøjer forlod Hjerting. Det var en lille Fanø-båd på ½ læst, der tog afsted med nogle søfarende folk til Rømø, og en stor Hjerting-galeoth på 25½ læster, der skulle til Grønland. Det havde tilsyneladende været en hård vinter, for da galeothen forlod Hjerting, bemærkedes det, at den egentlig havde været på vej til Frankrig efteråret før, men ikke havde kunnet fortsætte rejsen på grund af den »paakommende hastige Vinter og stærke Frost«. Galeothen blev ført af Jess Schaanager af Hjerting, og hans ærinde på Grønland var at fange »Søe-Hunde«, d.v.s. sæler. I 1720 var »Det Hiertingske Grønlandske Rhederi« blevet dannet med det formål at sende skibe til det nordlige Ishav for at fange sæler. Af sælernes spæk blev der kogt tran, der blev brugt til sæbefremstilling, som smørelse og som olie i de primitive tranlamper, der især blandt den

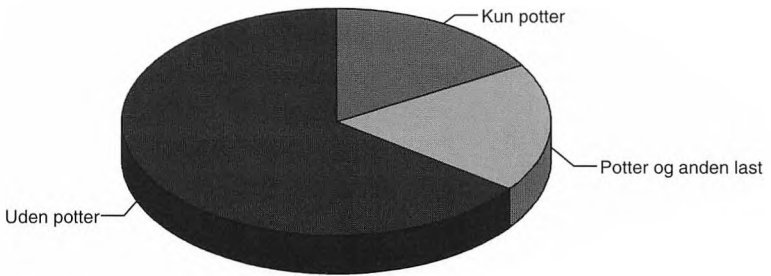
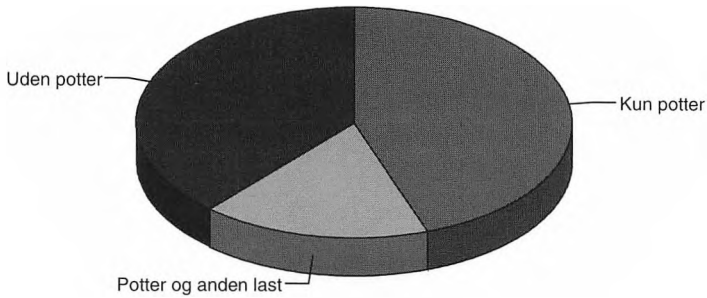
jævne befolkning blev brugt til belysning. Også efter at rederiet var blevet opløst i 1758, var der et trankogeri nord for Hjerting,⁵¹ og det er formodentlig dette trankogeri, Jess Schaanager har leveret til, da han den 6. juli vendte tilbage lastet med »Søe-Hunde Speck«. Sælskindene kunne også bruges, og allerede to dage efter sin hjemkomst sendte han 610 sælskind til Hamborg med Fanø-skipperen Peder Gregersen.

Fra den 17. marts kom der god gang i trafikken først og fremmest med eksporten af landbrugsvarer. Nogle småbåde sejlede rug til Føhr og Husum for de store gårde Hesselmed og Øllufgaard, og en enkelt tog afsted med søfarende folk til Hamborg, hvor de formentlig skulle søge hyre. Tre større skibe tog afsted til Ribe i ballast for at modtage ladning dér.

De absolut dominerende købmænd i eksporten af landbrugsvarer var to Varde-borgere, byskriver Øllgaard og Niels Øllgaard. Den meget velhavende byskriver Rasmus Nielsen Øllgaard (1709–70) var gårdmandssøn fra Ølgod og kom som 13-årig i handelslære hos sin bror, der var købmand i Varde. Siden nedsatte han sig – formentlig i 1733 – selv som købmand i Varde, blev meget snart en anset og formuende mand og fik embede som kirkeværge, hospitalsforstander og byskriver. Foruden en gård i Varde ejede han adskillige andre ejendomme både i byen og i landdistrikterne. I 1760 købte han yderligere studegården Bramming.⁵² Ud af hans mange børn var der en søn, der hed Niels, og det er formodentlig ham, der optræder i toldbogen. 40 gange i løbet af året sendte Rasmus Øllgaard varer afsted, og det betyder, at han havde varer med på én ud af hver fem afgang fra Hjerting. Niels Øllgaard stod for det næststørste antal afsendelser, nemlig 25. Som nummer tre med ni afgang lå Jens Windfeld, også en velhavende Varde-købmand.

Den 24. marts begyndte årets sejlads med sorte potter. På årets første dag med udskibning af sorte potter sejlede fire Fanø-både afsted til Elben med potter. I alt ni både tog afsted med potter i marts måned. Alle kom fra Fanø, og alle agtede sig til Elben. Enkelte af dem havde også lidt flæsk med for byskriver Øllgaard i Varde. Gennem hele sommeren var der en livlig eksport af jydepotter, og langt over halvdelen af alle afgangene fra Hjerting havde jydepotter med. Jydepottesejladsen varede ved indtil 3. november, og da var der eksporteret for godt 1000 rigsdaler sorte potter.

Mens de fleste varer, der blev eksporteret fra Varde, blev udført for købstadsfolk, opkøbte skipperne altid selv potterne og tog dem

Langt de fleste fartøjer havde jydepotter med, når de forlod Hjerting, men målt i læster var udgående tonnage uden potter dominerende.

Øverst: Antal afgang fra Varde toldsted 1763 fordelt på fartøjernes last.

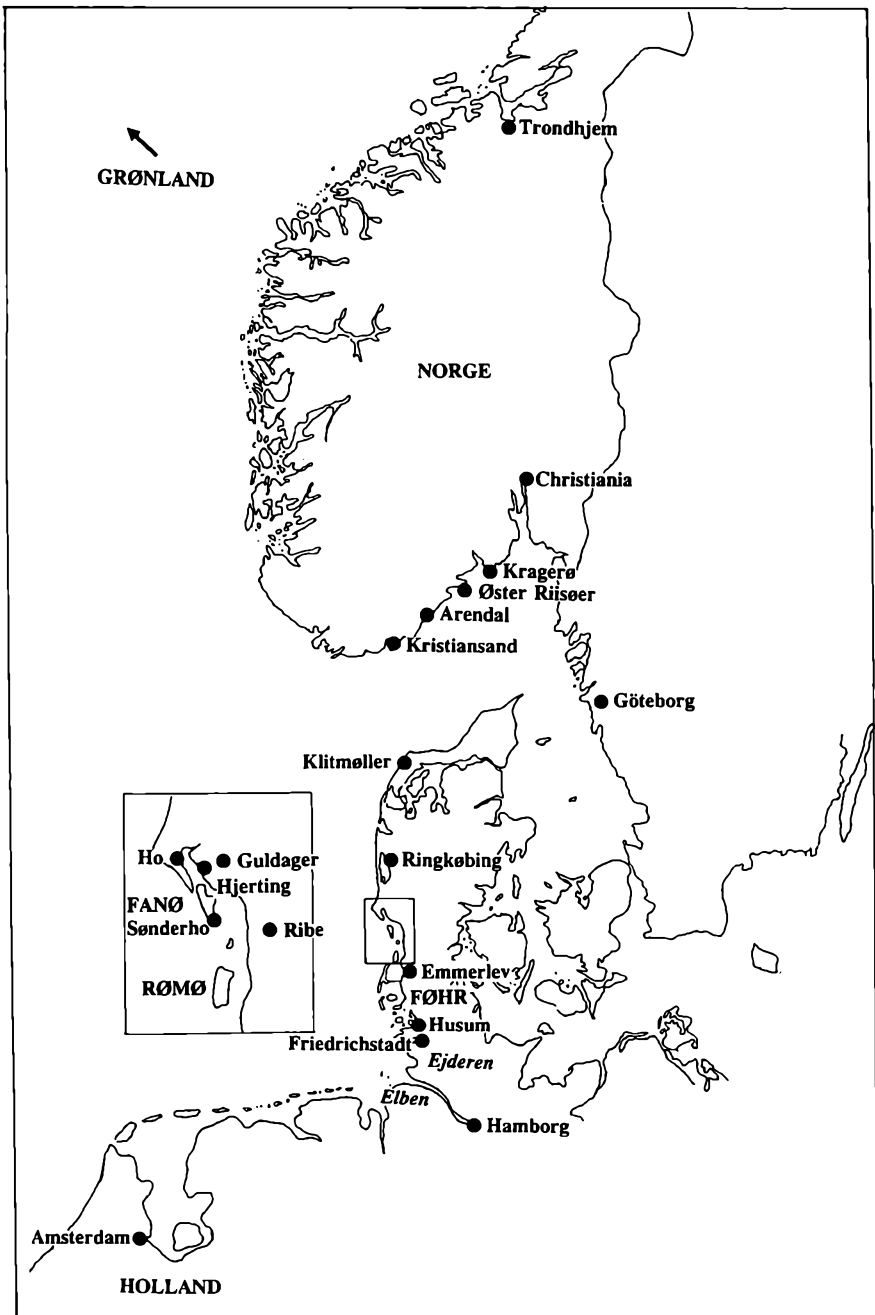
100% = 200 afgang. Nederst: Antal udgående læster fra Varde toldsted 1763 fordelt på fartøjernes last. 100% = 618 læster. Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763.

med for egen regning. En anden varegruppe, som også altid blev udført for skipperen selv, var kampesten,⁵³ formodentlig som en form for ballast, der kunne omsættes på bestemmelsesstedet. Enkelte skippere havde også lidt fisk, lidt landbrugsprodukter eller lidt lærred med for sig selv, men det var snarere undtagelsen end regelen.

Sommeren igennem vekslede småskibenes laster af sorte potter til Elben og Ejderen med de lidt større skibes fragt af varer til og fra Hamborg, Holland og Norge. Kun på få afgangene blev mønstret brudt, men hen på sommeren forekom der i en periode en usædvanlig stor passagertrafik. Når der var folk med ombord fra Hjerting, var det ellers som regel enten om foråret, når sejladsen startede, og søfolkene søgte til de store havne for at få hyre, eller – som tilfældet var i august 1763 – at nogle strandede søfolk skulle hjem. I 1763 optrådte der imidlertid en hel speciel slags passagerer, idet ikke mindre end 85 af de 275 tyske familier, regeringen havde fået til landet i 1759-60 for at kolonisere heden, tog hjem »*kjede af det ufrugtbare og udyrkede land*«. ⁵⁴

Sidst i september var de større skibe ved at komme hjem for vinteren. Den 23. returnerede Hans Jessen af Sønderho fra Holland med varer bl.a. til nogle købmænd i Holstebro. Med sig til Hjerting havde han også nogle »Søfarende Folk med deres Kister«, og da han forlod Hjerting den 4. oktober, var det for at tage »hjem til Winterleir« De mindre både fortsatte sejladsen endnu et stykke tid. Der var seks afgangene i november, alle med små Fanø-både, der sejlede landbrugsvarer for Varde-købmænd til Hamborg og Føhr, og to af dem havde også potter med for sig selv. 18. november afgik det sidste fartøj fra Hjerting, men der blev ved at komme fartøjer ind til Hjerting indtil den 22. december.

I alt var der 200 ekspeditioner af udgående skibe fra Varde toldsted i 1763 og omtrent det samme antal indgående. De travleste måneder var juni og august på henholdsvis 33 og 36 afgangene. Fartøjernes bestemmelsessteder lå, ud over de helt lokale steder, i Hertugdømmerne, Holland og Norge. Kun to afgangene afveg fra dette mønster: Sælhundefangeren fra Hjerting, der tog til Grønland, samt Svend Mathiassen af Hjerting, der i august tog til Göteborg med sin kuf på 20 læster i ballast for at søge fragt. I det store og hele opererede skibene i et område langs kysten, der begrænsedes af Holland i syd og Trondhjem i nord, og de bevægede sig praktisk taget ikke øst for Skagen.

Hjerding-søfartens aktionsradius 1763. Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763.

Tabel 11. *Fartøjer hjemmehørende i Varde 1763.*

Fartøjets type	Læster	Skipper fra	Antal afgang	Til
1 galeoth	25½	Hjerting	1	Grønland til Søhundefangst
1 galease	21½	Hjerting	2	Ribe (i ballast) og Christiania
1 smakke	20½	Hjerting	1	Ribe (i ballast)
1 kuf	20	Hjerting	3	Norge og Göteborg (i ballast)
1 skude	14	Hjerting	2	Ribe (i ballast) og Trondhjem
1 galease	13	Ho	3	Norge
1 smakke	8½	Hjerting	1	Norge
1 smakke*	8	Hjerting	2	Holland
1 smakke	7½	Hjerting	2	Hamborg
1 kuf	6	Hjerting	0	-
1 Snekke	4	Ho	1	Hamborg

Kilde: RA, *Vardes Told. Toldbog 1763.*

*) *Optræder i toldbogen, men ikke i toldbogens liste*

Fartøjer hjemmehørende under Varde toldsted

Af listen over fartøjer hjemmehørende under Varde toldsteds distrikt i 1763 fremgår det, at Varde havde i alt 10 fartøjer med et samlet læstetal på 138, hvilket giver et gennemsnit pr. skib på knap 14 læster. Som tidligere nævnt var det i 1763 kun meget små både, der var i stand til at besejle Varde å, og eftersom det mindste skib på listen var på fire læster, har ingen af dem været i stand til at gå helt op til Varde. De måtte betjenes af småbåde, når varer skulle transporteres til og fra Varde. Otte af Vardes fartøjer var bygget i Altona, de to resterende i hhv. Eckernförde og Holland. Toldstedets største fartøj var også det ældste med sine 35 år. Det yngste skib, en kuf på 6 læster, var 9 år gammelt.

To af skibene hjemmehørende under Varde toldsted udgik slet ikke med varer fra Hjerting i 1763. Det gjaldt kuffen på 6 læster og en smakke på 20½ læster. Til gengæld optrådte der et Varde-skib i toldbogen, som ikke var med i oversigten: en smakke på 8 læster, der førtes af skipper Søren Graversen fra Hjerting, og som havde to afgang til Holland med laster sammensat af varer for mellem fjorten og sytten forskellige købmænd.

De mindre Varde-fartøjer sejlede på Holland og Hamborg med

Tabel 12. Små fiskerbåde ved Varde toldsted 1763.

Bådførers hjemsted	Antal afgange	Til
Ho	1	Rømø med flæsk og en levende gris
Ho	1	Rømø med flæsk, smør og talg
Guldager	6	Ejderen med sorte potter (en gang også rug)
Fanø	6	Føhr for byskriver Øllgaard i Varde med rug
Fanø	2	Føhr for byskriver Øllgaard i Varde med rug
Fanø	1	Føhr for Niels Øllgaard i Varde med rug
Sønderho	1	Føhr for Rygaard til Hesselmed med rug
Sønderho	1	Føhr for Rygaard til Hesselmed med rug

Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763.

bl.a. landbrugsprodukter, skind og sorte potter. Fem af de øvrige Varde-fartøjer sejlede på Norge. De havde landbrugs- og husflidsprodukter med derop og jern og tømmer med hjem. To af dem havde også sorte potter med i lasten, men det blev, i hvert fald i 1700-tallet, aldrig nogen stor salgsvare i Norge.

Små fiskerbåde

Otte små fiskerbåde, der i 1763 sejlede fragt fra Varde tolddistrikt, optræder ikke i listen over fartøjer ved tolddistriktet, og der er ikke i toldbogen opgivet nogen størrelse på bådene. Efter værdien på lasten at dømme, har det været meget små både på under $\frac{1}{2}$ læst. Bådførerne kom fra Ho, Guldager, Fanø og Sønderho, og fem af dem sejlede kun en enkelt tur i årets løb, dels med rug for andre og dels med egne varer: flæsk, smør og talg og en enkelt levende gris. Niels Gregersen fra Guldager var hele sommeren fra april til september beskæftiget med at sejle sorte potter til Ejderen for sig selv – seks ture i alt blev det til – mens Hans Hansen fra Fanø tog seks ture til Føhr, hver gang med rug for Rasmus Øllgaard i Varde. På to ture i august var han ledsaget af en anden lille fiskerbåd med samme last, ført af Niels Hansen, sandsynligvis hans søn.

Tabel 13. Fremmede fartøjer ved Varde toldsted 1763.

Fartøjets type	Læster	Hjemmehørende i	Indkommet fra	Udgået til
1 smakke	33	Amsterdam (skipper fra Wyk)	Norge	Føhr
1 tjalk	18	Ringkøbing	?	Ringkøbing
1 jagt	8	Klitmøller	Arendal	Norge
1 skude	7½	Klitmøller	Kragerø	Norge
1 snekke	4	Rømø	Elben	Rømø

Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763.

Fremmede fartøjer

Ud over listen over de hjemmehørende fartøjer, rummer toldbogen også en *Specification paa de Fartøyer, som ved Wahrde Toldstæd har losset og ladet for Aar 1763*, det vil sige de skibe, som havde besøgt toldstedet, men som ikke var hjemmehørende i distriktet.

Listen omfatter i alt 47 fartøjer, hvoraf fem større skibe kun optrådte en enkelt gang i løbet af året og tre af dem endda ganske ufrivilligt: En tjalk fra Ringkøbing havde, formentlig tvunget af den hårde vinter, ligget i vinterhavn ved Varde tolddistrikt, og den begav sig straks i det tidlige forår hjem til Ringkøbing for at søge fragt. To fartøjer fra Klitmøller strandede ved Lønne forstrand den

Tabel 14. Fartøjer fra Fanø og Sønderho 1763. 3 læster og derover.

Fartøjets type	Læster	Skipper fra	Antal afgange	Til
1 kuf	9	Sønderho	1	Søndre Stæder at søge Fragt
1 tjalk	8½	Sønderho	2	Holland (i ballast)
1 smakke	6	Sønderho	2	Holland (i ballast) og Sønderho (ledig hjem)
1 snekke	5	Fanø	3	Hamborg
1 snekke	4	Fanø	5	Hamborg og Elben
1 jagt	3½	Fanø	5	Hamborg
1 båd	3	Fanø	7	Hamborg og Elben

Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763.

Tabel 15. Fartøjer fra Fanø og Sønderho 1763. Under 3 læster.

7 både	à 2½ læster	heraf 1 fra Sønderho
3 både	à 2 læster	heraf 1 fra Sønderho
2 både	à 1½ læster	alle fra Fanø
8 både	à 1 læst	heraf 1 fra Sønderho
15 både	à ½ læst	heraf 3 fra Sønderho

Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763.

31. juli på vej fra Norge med tømmer, og da tømmeret var blevet udlosset på stranden, og skibene i øvrigt var klar til at sejle videre, udgik begge til Norge i ballast knap en måned senere. Kun to af de fremmede skibe havde last med til Hjerting, henholdsvis humle fra Elben og tømmer og jern fra Norge, men som de øvrige fremmede fartøjer forlod de Hjerting uden last.

Fartøjer fra Fanø og Sønderho

Langt det største antal fartøjer på listen over de fremmede fartøjer, der havde besøgt Hjerting i 1763, kom fra »Fanø og Sønderhoe«, nemlig 42. Når både Fanø og Sønderho nævnes, skyldes det, at man i datidens sprogbrug skelnede mellem Fanø – dvs. Nordby – og Sønderho. Begge lokaliteter hørte under Ribe tolddistrikt, men fannikerne fortoldede hyppigst ved Hjerting, mens sønderhoningerne dominerede ved Ribe.⁵⁵

Det var små fartøjer, der kom fra Fanø og Sønderho. De 42 fartøjer fra øen havde tilsammen kun en tonnage på 81 læster, altså et gennemsnit på knap to læster pr. båd og betragtelig mindre end de 138 læster, der udgjorde tonnagen på de ti skibe hjemmehørende under Varde toldsted. Regner man de små fiskerbåde med, hørte 47 af de i alt 66 fartøjer, der udførte varer fra Varde toldsted i 1763, til Fanø og Sønderho. Langt de fleste kom fra »Fanø«. Kun ni skibe kom fra Sønderho, men til gengæld var de generelt større og udgjorde tilsammen 30½ læster, over en tredjedel af tonnagen af øens fartøjer.

Tabel 16. *Fanø-afgange fra Varde toldsted 1763 excl. Sønderho-afgange.*

Af 3 afgang med 5 læster havde ingen potter med.
Af 5 afgang med 4 læster havde 1 potter med.
Af 5 afgang med 3½ læster havde 1 udelukkende potter med
Af 7 afgang med 3 læster havde 4 udelukkende potter med.
Af 28 afgang med 2½ læster havde 20 potter med, heraf 8 udelukkende potter.
Af 10 afgang med 2 læster havde 7 potter med, heraf 5 udelukkende potter.
Af 9 afgang med 1½ læst havde 8 potter med, heraf 5 udelukkende potter.
Af 30 afgang med 1 læst havde 29 potter med, heraf 22 udelukkende potter.
Af 46 afgang med ½ læst havde 41 potter med, heraf 38 udelukkende potter.

Kilde: RA, *Vardes Told. Toldbog 1763.*

Sønderho-skibe

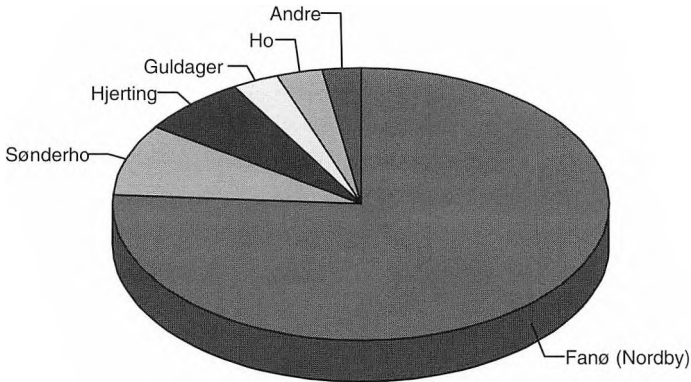
De tre største Sønderho-skibe udgik kun en enkelt gang eller to fra Varde toldsted, og de tog da afsted i ballast, af og til suppleret med lidt skind, lidt boghvede, kampesten og strandede søfolk. To af dem sejlede på Holland, det tredje søgte fragt i de »Søndre Stæder«, formentlig Holsten.

De mindre Sønderho-skipper sejlede med landbrugsvarer: boghvede, flæsk, rug og byg til Hamborg, Frederikstad, Husum og Emmerlev og først og fremmest for Varde-købmænd. De fleste havde kun en enkelt tur i løbet af sommeren, én havde to ture og én anden fire. Alle angav de ved ankomsten, at de kom i ballast fra Elben.

Fanø-både

De tre største Fanø-skibe på henholdsvis 5, 4 og 3½ læster sejlede fortrinsvis på Hamborg, dels med landbrugsvarer for andre, dels med de usædvanligt mange passagerer, der var i 1763. En enkelt afgang var med en last af sorte potter. De udgik tilsammen tretten gange fra Hjerting, og da var de hver gang indkommet i ballast på nær én, der havde humle med fra Hamborg.

Mens en last udelukkende bestående af sorte potter var et særsyn for de større Fanø-fartøjer, var det næsten regelen for de mindre.

Antal afgang fra Varde toldsted 1763 fordelt på fartøjernes hjemhavn. 100%=200 afgang. Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763.

Af i alt 152 afgang med Fanø-skibe havde 83 udelukkende sorte potter med og 28 havde sorte potter sammen med anden last. Kun fem skibe ud over Fanø-bådene sejlede med sorte potter fra Hjeriting.

Sorte potter blev som nævnt altid fragtet for skippers egen regning. Den eneste anden vare, Fanø-skipperne transportererede for sig selv, var fisk. To gange sejlede Fanø-både på ½ læst med egne fisk: En gang i maj med flynder og hvilling samt en gang i juni kun med flynder. De gik begge til Ejderen og havde tillige sorte potter med. Den øvrige last for Fanø-skipperne bestod først og fremmest af landbrugsprodukter, der blev udført for Varde-købmænd: rug, boghvede, smør, flæsk, talg og voks. Derudover var der enkelte andre laster, som regel skind- og lædervarer for bl.a. købmænd i Viborg, Horsens og Holstebro. Ikke sjældent var lasten sammensat af varer for flere forskellige købmænd.

Tabel 17. »Alfabet Register over alle udgaaende Vahrer ved Varde Toldstæd pro Anno 1763«

Aal salted	14 Lpd.	Kampestene Wærdie	21 Rdl.
Boghvede	974 Tønder	Kiød, Oxekiød	6 Tønder
Byg	250 Tønder	Lærret hiemmegiort	22 Stk.
Dækkener, Heste Dækkener	51 Dusin	Potter, sorte Potter Wærdie	1004 Rdl.
Flesk røget	8 Skpd.	Rug	3562 Tønder
dito grønsaltet	77 Skpd.	Skind, bered Faare	
Flynder tørre	1040 Stk.	og Lammeskind	1219 Degger
Gris levendes	1 Stk.	dito Kalveskind	14 Degger
Handsker barkede	370 Dusin	Smør	17 Tønder 13 Lpd.
Haure	32 Tønder	Talg	12 Tønder 8 Pd.
Humle	27 Lpd.	Tørklæder blae og hviid	140 Stk.
Hvilling	100 ?	Tøy ulden og linnen	1 Stk.
Ister	1½ Tønde	Wox	14 Skpd, 12 Lpd. 12 Pd.

Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763, p. 108

Lpd: Lispund = 16 pund, Skpd: Skippund = 20 Lispund, Degger: Antal af ti huder eller skind.

Udgående varer

De varer, der blev eksporteret fra Hjerting, var først og fremmest råvarer og groft forarbejdede varer. Af landbrugsprodukter var det fortrinsvis rug: 3.562 tønder, hvoraf omkring halvdelen gik til Norge, langt mindre boghvede (974 tdr.), byg (250 tdr.) og havre (32 tdr.). Dernæst smør, i alt godt 17 tønder, hvoraf de 14 gik til Norge, samt flæsk og talg. Skind og læder blev eksporteret for købmænd i både Holstebro, Viborg, Horsens og Varde, tillige med voks. Af mere forarbejdede produkter fra egnen var de sorte potter dominerende, men også hjemmefremstillet lærred og andre stoffer samt hestedækkener blev eksporteret.

Fisk optræder kun fire gange i toldbogen og da i ganske små mængder i skarp kontrast til den store fiskeeksport, der tidligere havde været fra Hjerting. Stude, som også tidligere havde været en stor eksportartikel fra Hjerting, var der slet ingen af i 1763.

For Viborg-købmænd blev der eksporteret i alt 370 dusin handsker. Handskefabrikation var en meget vigtig eksportindustri i den periode, og Viborg var den førende handskeby i Jylland med en anslået årlig produktion på 4.500 dusin. Det var altså under 10% af produktionen, der gik over Hjerting. Langt den største del af handskerne blev aftaget af hosekræmmere i København.⁵⁶

Nogle varegrupper optræder kun en enkelt gang i toldbogen, således ister, det vil sige fedt, og oksekød til Hamborg, en levende gris til Rømø, samt importeret humle, der blev fragtet videre til Norge. Endelig havde fire skippere kampesten med sydpå.

Indgående varer

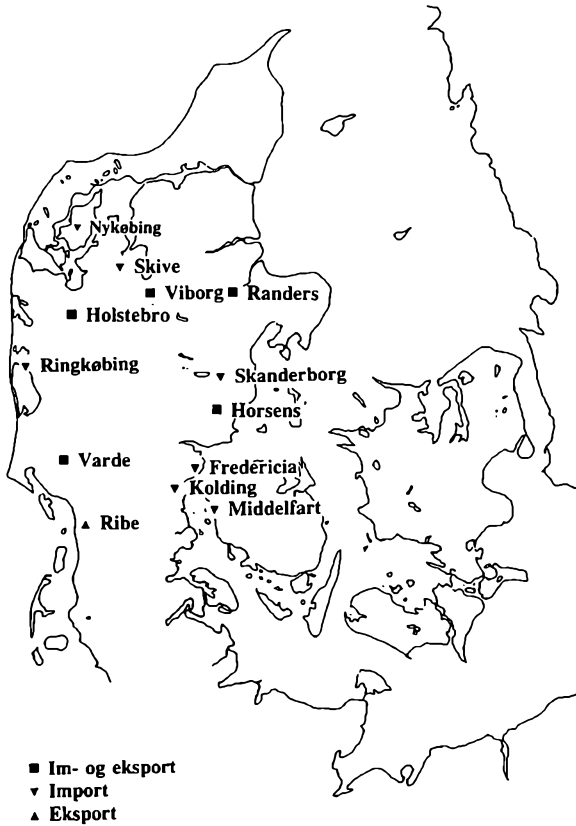
Mens listen over eksportvarer fra Varde toldsted omfatter en begrænset mængde varegrupper, omkring 20, udviser listen over indgående varer op mod 200 forskellige varettyper, som først og fremmest blev hentet i Holland og Hamborg. Der er et mylder af ting på listen: møllestén, tagsten og vinduesglas, uldkarter og fingerbøl, knappenåle og synåle, apotekervarer og farvestoffer, bøger, briller og billeder, kaffebønner og tobakspiber, figner, rosiner, citroner og en mangfoldighed af krydderier og andre kolonialvarer for blot at nævne nogle. Blandt de i dag knap så kendte varettyper nævnes *Semen Amomi*, en umoden frugt af myrtefamilien, der bl.a. blev brugt i parfume- og sæbeproduktion samt *Poppentøy* og *ald anden Nürnberger Kram*, det vil sige billige massefremstillede produkter fra Nürnberg, især legetøj og galanterivarer.

Eksportører og importører

De fleste fartøjer, der udgik fra Varde, havde samme lasttype og samme bestemmelsessted for alle årets ture. Nogle sejlede til steder i det nuværende Tyskland, andre til Norge og atter andre Holland. Ofte sejlede de den ene vej i ballast og var således enten eksportører eller importører.

Småbådene fra Fanø, der udførte sorte potter og andre varer fra Hjerting, var udprægede eksportører. For de mindste bådes vedkommende var det typiske mønster: afsted til Elben, retur i ballast, mellem en og syv gange i sommerens løb. For de lidt større både var destinationen ofte Hamborg. Man sejlede enten hele sæsonen med sorte potter for sig selv eller hele sæsonen med varer for købmænd. Kun nogle få havde et lidt mere varieret mønster, som f.eks. Niels Hansen Jessen fra Fanø. Han indkom fra fiskeri den 17. marts og tog den 18. afsted til Hamborg i sin båd på en halv læst lastet med boghvede og flæsk for Niels Øllgaard. Fra denne tur kom han tilbage 14. april og sejlede dagen efter igen for Niels Øllgaard, denne gang til Elben med byg og flæsk. Derefter tog han tre potteture til

Købstæder, hvis borgere fik varer ekspederet over Varde toldsted 1763. Kilde: RA, Vardes Told. Toldbog 1763.

Elben for sig selv, og på en af dem havde han årets eneste returlast: hør, blå og risengryn fra »Christian Albrechts Koeg i Tønder Amt« til Hans Borch i Varde. Årets sidste tur gik til Føhr med rug for Niels Øllgaard. En sådan variationsbredde var imidlertid en undtagelse. Som hovedregel holdt hver båd sig til en lasttype og en destination og vendte hjem i ballast.

Udførslen til Norge blev varetaget af fem af Varde toldsteds største fartøjer, som i 1763 havde tilsammen otte afgangene dertil. En del af lasten var kongeligt magasin-korn, altså skattekorn, der opbevarede i statens kornmagasiner. Det blev hentet hos »Hr. Krigs Raad og Amts Forvalter Christensen i Riibe«, så når en del af de store Varde-skibe tog til Ribe i ballast, betød det sikkert, at de skulle hente korn, som skulle videre til Norge. Norges-bådene var både eksportører og importører. Typisk havde de korn og smør med op samt

tømmer og jern med hjem. Desuden havde nogle skippere varer med for sig selv. Således medbragte Thonnes Nielsen på sin galease på 21½ læst foruden 812 tønder rug fra det kongelige magasin i Ribe også en tønde med saltet ål, nogle sorte potter og forskellige slags hjemmelavet lærred og hvergarn for egen regning.

Tre skibe sejlede på Holland med tilsammen fem afgang: to Sønderho-skibe og et af de mindre Varde-skibe. Sønderho-skibene var primært importører og sejlede afsted i ballast, mens Varde-skibet to gange gik fuldlastet til Holland, og således praktisk taget stod for hele udførslen fra Hjerting til Holland det år. Lasten bestod af hestedækkener, voks og forskellige former for skind for folk i Holstebro, Viborg, Horsens og Varde. Den ene gang havde skipperen også for 8 rigsdaler potter med for sig selv, og det var de eneste potter, der kom til Holland det år. Fra Holland medbragte skipperen varer for 19 forskellige købstadsfolk.

Købmændene, der handlede over Varde, kom fra store dele af Jylland. Købstadsfolk fra først og fremmest Varde, men også Holstebro, Horsens, Randers, og Viborg brugte Hjerting til såvel udførsel som indførsel af varer. Borgere i andre byer anvendte ifølge toldbogen udelukkende Hjerting som importhavn for varer fra Hamborg og Holland. Det gjaldt Fredericia, Kolding, Middelfart, Nykøbing Mors, Ringkøbing, Skanderborg og Skive. Kun Ribe brugte Hjerting udelukkende som eksporttoldsted til udførsel af magasin-korn.

Når skipperen havde varer med for en købmand, var det ikke usædvanligt, at skipperen selv skulle stå for handelen med varerne. I større byer var der kommissionærer, der påtog sig at formidle forbindelsen til en køber, og som også kunne være skipperen behjælpelig ved indkøbet af returladningen eller med at skaffe ham fragt for andre købmænd.⁵⁷ En anden praksis var, at købmanden selv tog med for at sælge sine varer og foretage opkøb inden hjemrejsen. Denne trafik fremgår ikke af toldbøgerne, men købmand Rasmus Tøxen (1716–86) fra Horsens har i sine optegnelser beskrevet, hvordan han fik skibslejlighed på fartøjer fra Hjerting, der skulle til Amsterdam.⁵⁸ Således tog han i sommeren 1737 på sin første rejse fra Hjerting til Amsterdam med en smakke, der tilhørte Knud Risbøls enke.⁵⁹ Turen tog tre uger, og da de var fremme i Amsterdam, hjalp skipperen Tøxen med at finde en kommissionær, som skaffede ham af med hans varer, der bestod af skind og læder. Derefter tog Tøxen en tur gennem Leiden og Harlem til Haag. Til-

bage i Amsterdam havde han tid til at se sig om i den store by samt købe silke med hjem for de penge, han havde fået for sine skind. Skibet blev liggende i Amsterdam i fire uger, inden det begav sig ud på hjemturen, der ligesom udturen tog tre uger.

Med sine tyve varegrupper til eksport, hvoraf rug og sorte potter var de væsentligste, giver Hjerting anno 1763 ikke indtryk af at være udskibningssted for en blomstrende egn. Fiske- og studeeksporten var stort set forsvundet, mængden af de øvrige husflidsprodukter var ikke imponerende og en eksport på 17 tdr. smør var til at overskue. Det var lokale fartøjer, heraf mange små fiskerbåde, der klarede hele eksporten fra Hjerting, ofte med hver deres faste bestemmelsessted. Hvis et fremmed skib ved et tilfælde eller af rent uheld løb an i Hjerting, forsvandt det snarest muligt i ballast; der var ikke meget at hente for fremmede skibe.

Af listen over de varer, der blev indført til Hjerting, deriblandt en del luksusvarer, kunne man få det indtryk, at der trods alt var nogen købekraft i Vestjylland. Ser man imidlertid på, for hvem varerne importeredes, viser det sig at de fleste luksusvarer gik forbi Varde-købmændene. Købstadsfolk i en fynsk og elleve jyske byer, så langt væk som Nykøbing Mors, fik varer fra Holland og Hamborg over Hjerting toldsted.

Trafikken med sorte potter

Efter at have set på den samlede trafik fra Hjerting i et enkelt år i 1700-tallet skal der nu ses nærmere på potteskipperne gennem tre århundreder, sådan som de tegner sig gennem toldmaterialet.

Fastlandsskipperne i 1600-tallet

Når det gælder 1600-tallet, findes der i toldarkiverne, ud over de årlige opgørelser over udførslen af sorte potter fra Hjerting, få spredte antegnelser, der kan belyse pottefarten i 1600-tallet. Således ses, at skipper Tommis Bundesen fra Ho i 1671 udførte sorte potter for 8 rdl.,⁶⁰ at skipper Christen Adersen af Varde i 1676 tog til Elben med sorte potter for 8 rdl.,⁶¹ og at Jens Frandtzen fra Hjerting i 1682 tog til Hamborg med sorte potter for 3 eller 4 rdl.⁶² – tvivlen om beløbet er grunden til, at antegnelsen blev gjort, og dermed at skipperens navn blev bevaret for eftertiden.

Tabel 18. Destination for udførsel af sorte pottes over Varde toldsted 1690-1798. Værdi af årlig eksport i rigsdaler.

	Danmark	Norge	Fremmede/ udenrigs steder	Heraf til Holland*	Total sum i rdl.
1690	-	-	1288		1288
1731	-	-	828		828
1733	-	-	721		721
1761	-	**	1168		1168
1763	-	13	991	8	1004
1767	-	-	2176	248	2176
1769	-	-	2452	584	3036
1798	-	-	2048		2048

Kilde: RA, Vardes Told. Extract af Udgaende, diverse år.

* Dette tal opgøres kun for årene 1763, 1767 og 1769.

** i 1761 eksporteredes 30 sætter (mælkefade) til Norge.

Der er på dette spinkle materiale ikke grundlag for store konklusioner om pottetrafikken i 1600-tallet. Dog er det bemærkelsesværdigt, at ingen af de tre potteskipperne kom fra Fanø, sådan som potteskipperne altovervejende gjorde 50 år senere. Fanø var i 1600-tallet endnu ikke begyndt at gøre sig gældende ved Varde toldsted, og på en liste over indkomne både til Hjerting i 1670 kom alle skipperne fra fastlandet, de fleste fra Ho og Hjerting, enkelte fra Vejrs, Sjelborg og Ringkøbing. Ikke en eneste Fanø-skipper forekom.⁶³

Fanø-skipperne i 1700-tallet

Til belysning af sejladsen med jydepotter i 1700-tallet findes der et mere fyldigt kildemateriale, idet der er bevaret både toldbøger, antegnelser og ekstrakter af udgående varer. Dermed er det for denne periode, det bedste billede af potteskipperne i Hjerting kan gives.

Tabel 18 viser bestemmelsesstederne for jydepotter udskibet i Hjerting. Tabellen er udarbejdet på basis af de tal, der figurerer i de årlige ekstrakter af årets udførsel i tilknytning til toldregnskabet. Tallene skal som altid tages med forbehold, for sammenlægger man tallene fra de enkelte poster i toldregnskaberne, finder man kun undtagelsesvis, at resultatet stemmer overens med toldbogens egne

sammenlægninger, og en udførsel af sorte potter til en værdi af 290 rdl. til København i 1798 er slet ikke medtaget i ekstraktet. Ikke desto mindre viser opgørelsen, at det dominerende marked lå i »udlandet«, dvs. Nordsøkysten med hertugdømmerne og Holland, mens det danske og norske marked var uden særlig betydning.

Omfangsmæssigt lå eksporten af jydepotter nogenlunde konstant gennem 1700-tallet, dog med let faldende tendens. Set i forhold til den øvrige udførsel fra Hjerting blev dens relative betydning mindre gennem århundredet.

Rent talmæssigt dominerede Fanø-skipperne ved Hjerting, og deres antal voksede gennem 1700-tallet. I 1731 udgjorde Fanø-skipperne knap halvdelen af de aktive skipperne ved toldstedet, mens de allerede fra 1761 og resten af århundredet udgjorde over 80%. I begyndelsen af århundredet var det Fanø-skipperne, der havde de små både – indtil 1761 var der ingen Fanø-skipperne ved Varde toldsted, som sejlede fartøjer på over 5 læster. I 1798 derimod var 20 ud af de 23 fartøjer over 5 læster Fanø-fartøjer (se tabel 19).

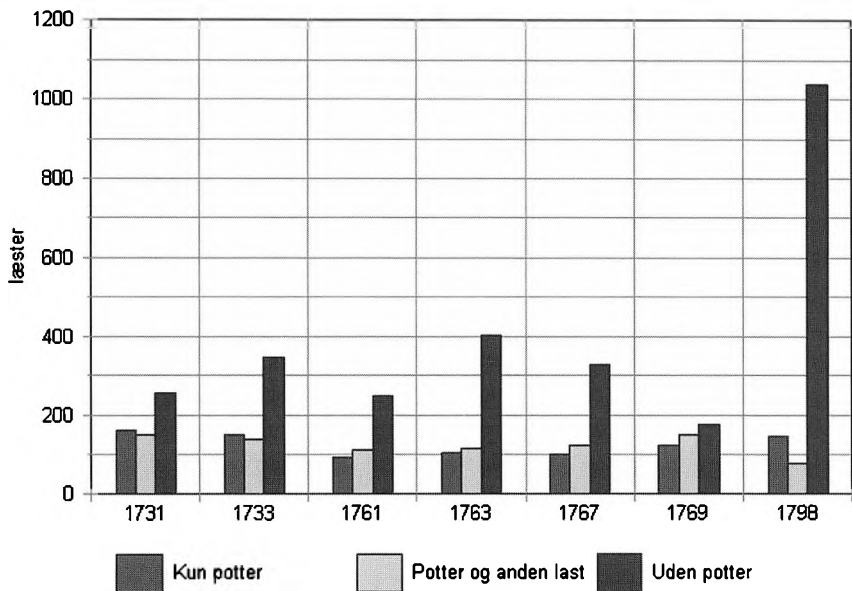
Gennem toldregnskabernes lister over den udgående trafik fra Hjerting med deres detaljerede oplysninger om skipperen, skibet, dets last og dets rute, tegner der sig i relation til pottehandelen tre typer af skipperne, med hver deres mønster for sejlads, i det følgende gennemgået med taleksempler fra 1731.

Første type var skipperne, hvis hele sejlads gik ud på at handle med potter. De førte små både, om hvis ladning det i toldbogen hed »...indehaver for sig selv sorte potter«. Skipperne på disse både brugte enten hele sommeren på at handle med sorte potter, eller

Tabel 19. Antal aktive skibe ved Varde toldsted.

	Under 5 læster	Over 5 læster	Skibe i alt	Heraf Fanø-skibe	% Fanø-skibe
1731	37	18	55	26	47
1733	38	17	55	28	51
1761	42	10	52	39	75
1763	53	16	69	51	85
1767	51	11	62	51	82
1769	53	13	66	54	81
1798	65	23	88	76	86

Kilde: RA, Vardes Told. Toldbøger, diverse år.

Udgående tonnage fra Hjerding i 1700-tallet. Jydepottehandelen var næsten konstant gennem perioden, mens andre lasttyper voksede i omfang. Kilde: RA, Vardes Told. Diverse toldbøger.

de var fiskere, der ind imellem tog en tur eller to med potter. Typisk kom disse småskibe fra Fanø og sejlede til Elben, hvorfra de returnerede i ballast.

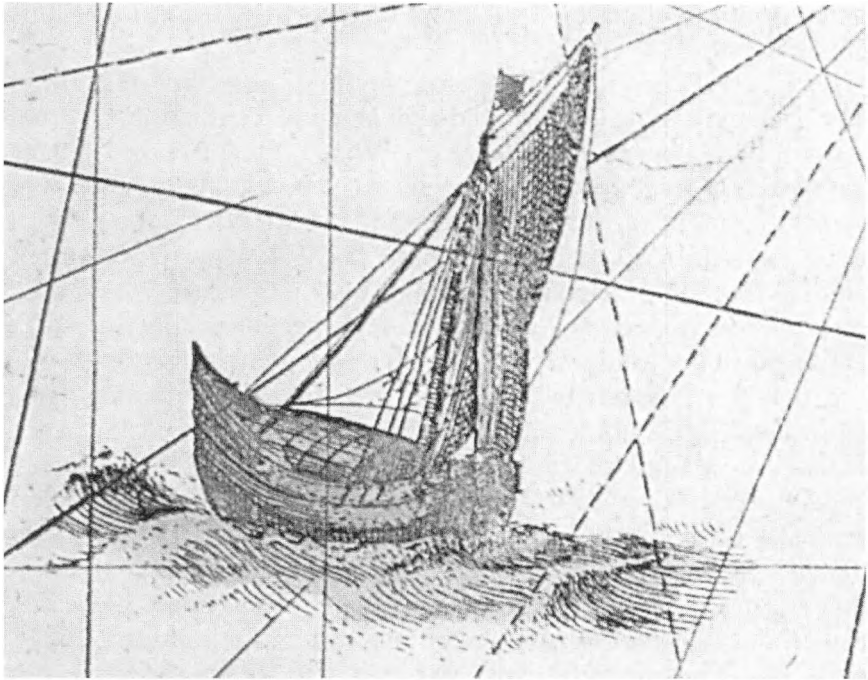
Den anden type var skippere, der sejlede med varer for købmænd, og som havde potterne med som supplerende vare. Det var mellemstore skibe, som gerne havde en lang række forskellige varettyper med, og hvor listen over varer i toldbogen endte med »...samt skipperen for sig selv sorte potter«. Det var fartøjer med søfolk, der sommeren igennem levede af at transportere varer for andre, men som havde en ekstrafortjeneste ved at handle lidt potter for sig selv. Skipperne kom oftest fra Ho (op til 7 læster) og Hjerding (op til 13 læster) og sejlede bl.a. til Hamborg og Holland.

Tredje type var skippere, der kun undtagelsesvis sejlede med potter. Det var toldstedets største skibe på mellem 10 og 25 læster. Hvis de endelig havde potter med, var det i en forsvindende lille mængde. Typisk kom fartøjerne fra Hjerding og sejlede til Holland og Norge.

Ifølge toldregnskaberne var det næsten udelukkende lokale fartøjer, dvs. fra Ho bugt og Fanø, der opererede fra toldstedet i Hjerting, og der er i toldregnskaberne for 1700-tallet ingen eksempler på, at udenlandske fartøjer hentede jydepotter i Hjerting.⁶⁴ Gennem 1700-tallet blev det mere og mere udpræget, at det var de små skibe, der sejlede med potter. I 1731 blev 68% af potteudførslen foretaget af både på 0–5 læster, mens 99% af alle potter i 1798 blev eksporteret på både fra 0–5 læster.

Den typiske potteskipper i perioden fra 1730'erne til 1760'erne sejlede i en båd på ½–2 læster. Det var et fartøj, der kunne betjenes af en skipper med hjælp af en dreng, mens større fartøjer måtte have både skipper, styrmand og dreng.⁶⁵ Som regel sejlede de små både »indenlands«, dvs. inden for øerne og søgte havn hver aften,⁶⁶ og de sejlede ikke – og kunne ikke sejle – på længere distancer.⁶⁷ »Haaber altsaa underdanigst, det høye Collegie frifinder mig, da ieg ikke kand gaae udenrigsk med saadan en usel 1½ læsters dr. Baad«, skrev Søren Hansen Farup, som svar på mistanken om, at han havde sejlet på udlandet og ikke kun på Holsten, sådan som han fastholdt.⁶⁸ Da en båd på en læst kunne laste godt og vel det, der kunne rummes på en bondevogn, skal man formodentlig se disse helt små fartøjer som kystbefolkningens pendant til de bondevogne, der kørte potter til Hjerting – et dagligdags transportmiddel. Der har tilsyneladende ikke forekommet emballage til potterne, som synes at være stuvet direkte ned i lasten, evt. med lyng imellem til at tage af for de værste stød. Fartøjerne var forsynet med »fast Hus«, fordi de sorte potter ikke tålte vand.⁶⁹ Det betød, at lasten kunne forsegles, og derfor var det tilladt disse fartøjer at indføre varer fra fremmede steder, hvilket ellers var forbudt for små åbne fartøjer.⁷⁰ Formentlig var fartøjerne af samme type, som dem der i 1600- og 1700-tallet brugtes til at transportere tørfisk, der heller ikke tålte vand.

Nogle af potteskipperne var beskæftiget hele sommeren med at sejle potter, mens andre kun tog en enkelt eller to ture i løbet af året. Det maksimale antal afgang for en skipper i løbet af et år var otte. Så mange ture sejlede f.eks. skipper Jens Hansen fra Fanø, der førte en båd på 1 læst, i 1731. Han indledte pottefarten den 10. marts som det fjerde fartøj, der udgik fra Hjerting det år. 19. april var han tilbage fra Elben og havde to dage hjemme, inden han igen afsejlede 21. april, og således fortsatte året: Mellem 10. marts og 20. oktober var han hjemme højst tre dage ad gangen, og en enkelt gang tog han afsted samme dag, som han var kommet ind. Den

Det fremgår af toldregnskaberne, at de sorte potter ikke tålte vand og derfor blev transporteret i fartøjer forsynet med "fast Hus". Det kunne være fartøjer af denne type, som her er taget fra et nederlandsk søkort over Vadehavet formentlig fra 1600-tallet. Typen kan svare til den, fiskerbefolkningen i 1600- og 1700-tallet brugte i fiskehandelen, og som Mads Pedersen Rostoch i 1680'erne omtaler som "Det flittig Fiskends folk med fjæle-hualdte baade" (se: Thyge Jensen: Omkring et søkort. Sjak'len 1997. Fiskeri- og Søfartsmuseet 1998, 9-16 samt Mads Pedersen Rostoch: Dend gamle og navn-kundig Kiøbstæd Ribe ved Mogens Bencard. Historisk samfund for Ribe amt 1967, 37).

korteste periode, han var væk, var 11 dage omkring midsommer, fra 22. juni til 3. juli, og den længste periode var en måned og 24 dage sidst på sæsonen, fra 27. august til 20. oktober. Disse tider kan tages som typiske for i hvert fald perioden 1731–1769, hvor en kort tur lå på knap fjorten dage og en lang op mod to måneder, alt afhængig af vind og vejr samt markedets beskaffenhed. Jens Hansen havde altså i sommerens løb transporteret 8 læster til en værdi på udskibningsstedet på 40–48 rdl. til Elben. Hvis der kunne opnås den femdobbelte pris, som antaget i nøgletallene, kunne han altså

på en sommer indtjene 200–240 rdl., hvorfra skal trækkes hans omkostninger.

Ofte var pottebådene nogle af de første til at forlade Hjerting i marts, mens de store skibe ventede lidt længere. Gennem 1760'erne, hvorfra der er bevaret toldbøger fra 1761, 1763, 1767 og 1769, er det muligt at følge tolv skipperne, der var aktive i alle fire år. Ud af de tolv skipperne var de syv fra Fanø, de fire fra Hjerting og en fra Ho. Fanø-skipperne sejlede små både fra $\frac{1}{2}$ læst op til $3\frac{1}{2}$ læster, mens skipperne fra fastlandet førte fartøjer på mellem $7\frac{1}{2}$ og $20\frac{1}{2}$ læster. Alle skipperne sejlede med potter på et eller andet tidspunkt i løbet af de fire år, de små fartøjer hyppigere end de store.

Fanø-skipperne havde helt tydeligt deres faste årsrytme og deres faste marked, de holdt sig til. De fire mindste både på $\frac{1}{2}$ -1 læst, sejlede således udelukkende på Elben, bortset fra én af skipperne, Niels Pedersen, som hvert forår i maj tog en enkelt tur til Ejderen i stedet med en sådan regelmæssighed, at det kunne tyde på, at han havde faste kunder, der ventede jydepottemanden i maj.⁷¹ En anden af Fanø-skipperne, Hans Nielsen, havde øjensynligt andre næringer, der skulle passes, for hvert år påbegyndte han først sejladsen i juli, mens de andre havde været i gang fra marts. Alle Fanøbådene sejlede på Elben, Ejderen eller Hamborg.

Jo større fartøjerne var, jo mindre fast blev deres fartplan, og nogle af de større fartøjer udklarerede kun fra toldstedet på deres første forårsafgang for derefter at søge fragt andetsteds. Desuden sejlede skipperne på de store skibe ikke alle samme fartøj gennem årene. Således førte Jacob Bouberg af Hjerting i løbet af 1760'erne en skude på 10 læster, en skude på 14 læster samt en snække på 11 læster, og Jes Nielsen af Hjerting sejlede en smakke på $20\frac{1}{2}$ læster og én på 18. Det sidste var dog ikke nødvendigvis et andet fartøj, da forskellen i læstetal kan bero på, at smakken i mellemtiden var blevet målt om efter sjettedelsmoderationen.⁷²

Potteskipperne og toldvæsenet

En del af korrespondancen i antegnelserne til toldregnskaberne gik med at udrede, hvordan jydepottehandel skulle klassificeres i forhold til den handel, som købstædernes købmænd drev. Revisionen stod ofte fاملende over for, hvordan de skulle behandle den lidt usædvanlige handelsvare – om det var en købmandsvare eller en

bondevare – og demonstrerede dermed tydeligt, at også samtiden havde svært ved at tackle næringskombinationer og klassificere protoindustrielle produkter.

Da det i 1732 blev påtalt, at tolderen havde brugt 2 skillings stempel-papir og ikke 6-skillings ved 27 skipperes i alt 73 udklaringer med potter, forklarede tolderen, at eftersom potterne ikke udførtes af nogen købstadsmand, men blev solgt af bønderne direkte til »*disse Baadførere og Fiiskere*« ved toldstedet, sluttede han, at der ikke var tale om købmandsvarer, og derfor kunne 2 skillings-papiret bruges.⁷³ I 1738 fandt revisionen, at der betaltes for meget af de til »*Uden-Rigs Stæder udførte Sorte Potter*«. Tolderen svarede, at sådan havde både han og hans forgænger altid gjort, og kollegiets afgørelse blev, at siden ingen havde gjort ophævelser, kunne man lige så godt blive ved med at opkræve den høje afgift.⁷⁴ I 1739 kommenteredes det imidlertid atter, og kollegiet havde tilsyneladende glemt sin afgørelse fra året før og pålagde tolderen at opkræve den lave afgift, hvilket han allerunderdanigst lovede.⁷⁵

1749 var der påny usikkerhed om afgifterne. Tolderen havde ikke opkrævet forhøjede lastpenge af 21 potteskipper, selv om det udtrykkelig befaledes i forordningen af 21. august 1747, at de skulle beregnes af skibe, »*som gaae til de uden for Schagen beliggende fremmede Stæder*«. Tolderen svarede usædvanligt skarpt og sarkastisk: »*At Elven ligger iche uden for Schagen er dend hele Verden Bekiendt. Saa at Schagen er herfra over 36 Miile Nør på, og Elven 17 á 18 Miile Sønder paa til med ligger til Elven alle hans Mayts. Kiøbstæder, som disse Faninger tilbringer Landets Producter, som dog mest bestaar af Sorte Potter der førtes til Meldorff, Brunsbüttel, Ütersen, Wefersfleth, Wilster, Crempe, Itzehoe, Glückstadt, Brocstorf, Elmshorn, Wedel, Altona og deslige.*« Men da skibe til Elben skulle behandles som udenrigs, når det ikke kunne attesteres, hvor de blev udloset, måtte tolderen pænt lægge ud for de manglende afgifter.⁷⁶

Samme år bad revisionen om en forklaring på, hvorfor tolderen havde krævet told af sorte potter og hestedækkener, når indenrigs fremstillede varer skulle være fritagne for told. Tolderen svarede, at det ifølge plakaten var *håndværksarbejde*, der var fritaget for told, og da potterne og hestedækkenerne fremstilledes af bønderne i Jylland, kunne det jo ikke anses for at være håndværk. Han fik dog ikke medhold: hvad enten varerne var fremstillet på landet af bønder eller i købstaden af håndværkere, skulle de være fri for told.⁷⁷ I 1748 kom tolderen alligevel til at tage told af sorte potter, og da

han nu engang havde opkrævet den, fandt revisionen ikke, at der var grund til at gøre noget ved det konkrete tilfælde.⁷⁸

I 1758 ville revisionen gerne separat have anført de varer, som skipperne udførte for sig selv, nemlig sorte potter og kampesten.⁷⁹ Tolderen bad revisionen overveje konsekvenserne: Så skulle man også have separate toldsedler, og derfor ville skipperne komme til at betale mere til stempelpapir. Skipperne, som for flertallets vedkommende ikke kunne skrive, måtte også betale andre for at skrive deres angivelser og »*saa blev Udgiften saa meget des større for dem, som des uden til deels ere fattige og u-formuende Folk, og mange gange har ikkun gandske liden Fortieneste paa deslige for dem selv medførende Wahre*«. Den endelige afgørelse lød dog på, at varerne skulle anføres separat.⁸⁰ Tolderne henviste ofte i deres forsvarsskrivelser til, hvor fattige disse Fanø-skipperne var, som f.eks. i 1777, hvor det forklaredes, at det var det eneste »*disse usle Fiskere har at ernære sig af, at de kand sælge deres Fisk nogenledes*«, da det var blevet påpeget, at toldereren ikke havde opkrævet den rette told for potter og fisk.⁸¹

En del korrespondance gik på, om man nu virkelig kunne stole på, at Fanø-skipperne havde været på fiskeri, når de sagde, de havde været det, og ikke i stedet havde drevet ulovlig handel. I 1764 mang- lede revisionen dokumentation for, at to Fanø-fiskere, Anders Jørgensen og Hans Nielsen, som påstået kom ind fra fiskeri med hver deres ½ læsters båd. Hvis en sådan dokumentation ikke fremskaffedes, skulle der betales udenrigs og ikke mellemrigs lastepenge. Tolderen svarede, at han ikke havde vidst, at en sådan dokumentation krævedes: »*Efterdi det har været mig ubekiendt, at Fanningerne som kom fra Fiskerie skulde medbringe Beviis derfor samt hvem samme skulde gjøre, saa har ieg ei heller æsket samme. Mig er det dog virkelig bekiendt at de kom fra Fiskeriet for at gjøre en Reise med sorte Potter til Hielp for de fattige Folk, som ellers indtet kand fortiene naar Fiskeriet holder op. Har derfor ei heller beregnet andet end inden Rigs Lastepenge, hvormed underdanigst forhaabes det høil. Commers-Collegio af Naade lader det forblive.*« Og det gjorde kollegiet denne gang.⁸²

I 1769 kom spørgsmålet om fiskernes mulige handel i det fremmede op igen. Grunden var, at der var gået omkring et halvt år mellem, at nogle skipperne havde forladt deres forrige havn og var kommet til Varde toldsted. Eftersom der var gået så lang tid, formodede revisionen, at de havde været udenrigs i mellemtiden. Tolderen forklarede, at de to fiskere Søren Gregersen og Hans Hansen, ligesom andre fanniker, havde ernæret sig ved fiskeri, siden de var

kommet hjem, men at de nu havde forladt fiskeriet for at sejle med potter. Det lod revisionen sig imidlertid ikke nøjes med: »*Det kand gierne forholde sig som Erklæringen melde. Men det kunde og være at Baaden i den lange Tid kunde have været Uden-Rigs, og ei melt sig ved noget Toldsted.*« Collegiet gav revisionen medhold og pålagde, at differencen blev beregnet og betalt.⁸³

Samme problem dukkede op året efter, hvor tolderen med lidt bedre held forklarede, hvordan det hang sammen: at skipperne fra Fanø, når de om efteråret vendte hjem uden varer, og derfor ikke havde noget at fortolde, tog direkte i vinterhavn uden først at komme til et toldsted. Det meste af vinteren havde de ikke mulighed for at komme til et toldsted på grund af storm og is, og derfor afleverede de først deres toldseddel, der hvor de tog fragt ind det følgende forår. Tolderen bad om, at denne praksis kunne fortsætte, hvis han »*forsikrer at forskaffe disse vedkommendes ærdelige Attester, at de ei har gjort nogen Uden Rigs Reise fra deres Toldseddels dato og indtil den dato de er anført i Toldbogen*«, og det fik han lov til.⁸⁴ I 1775 ville revisionen vide, hvordan det kunne gå til, at Niels Pedersen af Fanø den 6. marts var gået fra Føhr med sin båd på 1 læst indeholdende 30 nye tomme fustager, men kom til Varde toldsted uden last. Tolderen forklarede, at Niels Pedersen på vejen til Hjerting havde sat de 30 tomme tønder af hjemme på Fanø, hvor de skulle bruges til fisk, og den eventuelle fortolding af dem måtte være Ribe toldsteds anliggende.⁸⁵

Et nyt marked gennem Den Slesvig-Holstenske Kanal

I 1784 blev Den Slesvig-Holstenske Kanal – i 1853 omdøbt til Ejderkanalen – fra Rendsborg ved Eideren til Holtenau ved Kielerfjorden færdiggjort, og i 1785 blev den åbnet for international trafik med skibe på under 50-60 læster. Dermed var Nordsøen og Østersøen blevet forbundet, og mulighederne for skibsforbindelse mellem Vestkysten og Østdanmark stærkt forbedret. Det indebar også, at de vestjyske potteskipper fik mulighed for at nå det københavnske marked.

J.F. Loomeyer har gennemgået de kanalregnskaber, der er bevarer for perioden 1784–89 og 1823–40,⁸⁶ med særligt henblik på skipperne fra Fanø, blandt disse også potteskipperne. Af kanalregnskaberne fremgår det, at Fanø-skipperne, efter at kanalen var blevet åbnet, prøvede at finde et nyt marked for deres potter i nærheden af dens

østlige ende, men med vekslende held: ud af de 14 gange, der i perioden 1784–89 sejlede skibe gennem kanalen med potter lastet i Varde, var der kun fire skibe, der vendte tilbage uden potter, resten havde dem med tilbage igen gennem kanalen. De sidste to år, 1788–89, var der kun et enkelt fartøj, der gik gennem kanalen med potter.

I perioden 1823–40 var pottehandelen på København tilsyneladende blevet organiseret og overtaget af kaptajner med skibe på mellem 8½ og 12½ læster. Der opererede to kaptajner ad gangen, som lå i fast rutefart og fik returfragt fra København – i reglen stykgods til en af havnene ved Elben eller til Fanø, men også last til England sås. Desuden forsøgte enkelte mindre både sig med pottehandel, men uden større held.

Den gennemsnitlige værdi på en last jydepotter til København lå på ca. 400 rdl., hvilket var en usædvanlig lav pris på en last, sammenlignet med de øvrige skibe, der kom gennem kanalen.⁸⁷ Ikke desto mindre repræsenterede den omkring en femdobling af værdien i forhold til afskibningsstedet.

Der er kun bevaret én toldbog fra Varde toldsted fra tiden efter Den Slesvig-Holstenske Kanal var åbnet, nemlig toldbogen fra 1798. I dette år var der 3 skipper, som sejlede på København: Hans Jepsen af Fanø var i København tre gange i årets løb med en 5 læsters evert. Han medbragte hver gang sorte potter for mellem 50 og 60 rigsdaler, men med på den anden tur havde han også boghvede og på den tredje tur smør og islandske varer – uld og klipfisk. Med tilbage havde han på første tur spansk salt til nedsaltning af fisk og på anden tur blå og tomme smør-beholdere. Hans Pedersen Hansen af Fanø tog til København to gange med sin evert *De Tvende Brødre* på 4½ læster. Skibet havde begge gange en last af potter til en værdi på 50 rdl., samt en mindre last af landbrugsvarer. Fra København tog everten turen rundt om Tønder og Føhr på vej tilbage til Fanø. Endelig kom Søren Jepsen af Fanø til Hjerting den 17. september med sin evert *Anna Catharina* på 4 læster lastet med blandt andet jerngryder og »ordinært pottetøj« – dvs. røde potter – fra pottebyen Uetersen. Det »ordinære pottetøj« til en værdi af 100 rdl. blev liggende i fartøjet, og i Hjerting tog han yderligere for 20 rdl. sorte potter ind og sejlede videre til København, hvor hans handel formodentlig nød godt af det brede udvalg af køkkengrej: jerngryder, sorte potter og røde potter, der hver især opfyldte deres funktion i et køkken.

Når det erindres, at en last potter på 4½ læster havde en værdi på 50 rdl., og Søren Jepsen på et fire læsters skib kunne have for 100 rdl. røde potter oveni for 20 rdl. sorte potter, er der tilsyneladende tale om en stor prisforskel på røde og sorte potter. Røde potter var da også generelt dyrere end sorte potter, men en af grunde til prisforskellen må også søges i, at de røde potter allerede – ved at blive transporteret fra Uetersen til Hjerting – var steget i værdi, sådan som også de sorte potter var dyrere på bestemmelsesstedet end på afskibningsstedet.

Søren Jepsen var ikke den eneste Fanø-skipper, der i 1798 havde specialiseret sig i handel med flere slags potter. Hans Nielsen Hansen benyttede sig af det forhold, at der praktisk taget ikke var nogen produktion af røde potter i Ribe amt. Et par gange i løbet af 1798 hentede han i sin 4 læsters evert »ordinært pottetøj« i Uetersen til Hjerting og den anden vej havde han sorte potter med til Altona. Niels Andersen Jegum og Hans Nielsen Svarer hjembragte i hver deres 1 læsters evert røde potter fra Uetersen og tog sorte potter med til Holsten, og Jess Matthisen fra Fanø hentede i sin fire-læsters evert røde potter i Uetersen. Samme år ses der for første gang i toldbøgerne tegn på afsætningsvanskeligheder for de sorte potter, idet en Guldager-skipper vendte hjem fra Føhr og stadig medbragte for 1 rdl. af de sorte potter, han havde udført.

Importen af røde potter til Hjerting synes at have været et fænomen, der faldt sammen med Den Slesvig-Holstenske Kanals åbning i 1784. Ingen af toldbøgerne fra før kanalens åbning omtaler røde potter, men i antegnelserne finder man fra 1787 og fremefter spredte bemærkninger om import af rødt pottemagerarbejde.⁸⁸

Pottehandelen i 1800-tallet

Med toldrullen 1797 blev der indført en såkaldt Rückattest eller losseattest, der skulle udstedes, der hvor varerne blev losset, som bevis på, at de virkelig var blevet udlosset der, hvor det var blevet angivet, de skulle hen. Fra da af udgjorde problemet med manglende losseattester en stor del af korrespondancen i antegnelserne, ikke mindst når det gjaldt sorte potter. Skipperne har sandsynligvis solgt deres potter, hvor de lagde til undervejs og altså ikke udlosset potterne på et »autoriseret« sted, hvor de kunne få en losseattest. Potteskipperne kunne heller ikke på forhånd sige, hvor de ville losse potterne,⁸⁹ hvorfor de opgav den lidt ubestemte destination Elben.

Tabel 20. Eksporten af sorte pottes over Hjerting – det sidste tiår.

År	Antal læs	Værdi i rdl.	Heraf til Altona
1851	–	2060	855 rdl.
1852	124	1163	438 rdl.
1853			
1854	52	–	52 læs
1855	60	1200	60 læs
1856	7 $\frac{1}{5}$	144	7 $\frac{1}{5}$ læs
1857	32	576	32 læs
1858	14	200	14 læs
1859	52	697	13 læs
1860	37	487	11 læs
1861	0	0	0
1862	6	77	6 læs

Kilde: LAN, Hjerting Toldarkiv, årsberetninger 1847–73. Årstallene 1853, 1862, 1865 og 1867 mangler i materialet. Der ses ingen eksport af sorte pottes efter 1862.

Det er formodentlig bestemmelsen om losseattesten, der har betydet, at den destination, skipperne efter 1797 angav, når de udklarede sorte pottes, blev mere præcis, end den havde været tidligere. I hvert fald kan det konstateres, at hvor destinationen for potteskibene i 1700-tallet oftest var »Elben«, optrådte der i 1800-tallets antegnelser en lang række byer langs Elben som bestemmelsessted. Dermed får vi også et billede af, hvad det var for nogle lokaliteter, begrebet Elben – i hvert fald officielt – dækkede over, nemlig Wewelsfleth, Husum, Rendsborg, Blankenese, Føhr, Tønning, Glückstadt, Büsum, Itzehoe, Uetersen, Elmshorn, St. Margrethener og Altona, alle lokaliteter, der lå på nordbredden af Elben og dermed i Holsten, der var en del af det danske rige.

Fordi så mange potteskipperne opregnedes for manglende losseattest er det muligt at stifte bekendskab med godt 50 potteskib i perioden 1799–1836. Der var stadig små en-læsters potteskibe i fart, men efterhånden kom også større fartøjer – helt op til 11 læster i 1836. Potteskipperne kom i 1800-tallet stadig altovervejende fra Fanø, men i 1809 hentede også skipperne fra Blankenese og Wilster ved Elben pottes i Hjerting.

Af 1800-tallets antegnelser fremgår det, at trafikken i Hjerting

var blevet travlere. Mens der i de bevarede toldregnskaber fra 1700-tallet blev foretaget mellem 146 og 217 udgående ekspeditioner, var tallet i 1809 oppe på mindst 468,⁹⁰ og i 1836 ikke under 536 udgående ekspeditioner.⁹¹

For perioden 1851 til 1862 kan man gennem årsberetningerne fra Hjerting toldsted følge det sidste årti af potteeksporten fra Hjerting. Langt den største eksport gik til Altona i perioden 1851–1862, en mindre del til Slesvig og »danske steder«. Priserne på potterne var steget. Et læs potter havde i slutningen af 1700-tallet kostet omkring 5 rdl., og her i det sidste ti-år svingede prisen mellem godt 9 rdl. og 20 rdl. pr. læs. Mængden af potter, der ifølge årsberetningerne blev udført over Hjerting i 1850'erne, faldt brat fra 124 læs i 1852 til 6 læs i 1862. 1862 var det sidste år, der ifølge årsberetningerne eksporteredes sorte potter fra Hjerting, og med afståelsen af hertugdømmerne i 1864 var de vante markeder – nordbredden af Elben – ikke længere en del af det danske rige.

En 1800-tals potteskipper

Et enestående indblik i en bondeskippers aktiviteter et helt liv igennem får vi gennem de optegnelser, Søren N. Rasch (1783–1848) skrev i første halvdel af 1800-tallet, og som er udgivet i H.K. Kristensens redaktion.⁹² År for år optegnede Rasch, hvordan året var gået, hvad han havde lavet, samt hvad der skete i familien. Det giver mulighed for at følge, hvordan en konkret kystbondes økonomi var sammensat af forskellige næringer, som havde forskellig vægt, alt efter hvor i livsforløbet, han befandt sig. Det er et meget facetteret og levende billede, der tegnes gennem Raschs optegnelser, omend Rasch næppe kan antages at være en typisk 1800-tals skipper, alene af den grund, at han skrev disse optegnelser over sit liv.

Søren Rasch blev født i Ho i 1783 i en børneflok på 11. Faderen var tømrer og arbejdsmand og havde en lille landejendom. Som barn fik Søren Rasch lidt skoleundervisning, der dog ikke gives den bedste omtale. I en alder af otte år kom han ud at tjene, først et år i Oksby og derefter i nogle år i Vejers, hvor han lærte »landarbejde«.

Som 14-årig lod han sig i 1798 forhyre til sildefangst fra Altona med huggerten *Union* ført af en skipper fra Sild, og vinteren efter blev han konfirmeret. Derefter begyndte han at sejle med fragtskibe, fortrinsvis fra Sønderho, til bl.a. England, Holland, Tyskland og Baltikum. Sideløbende læste han navigation, når han var hjemme

om vinteren, og han begyndte også selv at holde styrmandsskole. I 1808 fik han sin styrmandseksamen. Da krigen med England var brudt ud i 1807, sejlede han korn til Norge og Færøerne gennem den engelske blokade, men 1810 blev denne sejlads opgivet, og Søren Rasch havde en sommer derhjemme, hvor han købte sin egen sejl-båd og sejlede til Hjerting, Fanø og andre lokale steder. 1811 blev han udkommanderet til tjeneste på kanonbådene i Fladstrand, det senere Frederikshavn.

Ved sine forskellige aktiviteter havde Søren Rasch fået sparet omkring 800 rdl. sammen,⁹³ og i foråret 1812 giftede han sig med Anna Gundesdatter. Ved den lejlighed overtog han sin kones plejeforældres sted, en lille ejendom i Ho på en tønne hartkorn og en besætning på en ko og to får. Plejeforældrene skulle blive boende på ejendommen på aftægt hos det nygifte par, og Søren Rasch skulle forsørge husstanden.

Nu begyndte Søren Rasch' næringskombination for alvor. Egentlig var det meningen, at han ved giftermålet skulle have ophørt med skibsfarten og drevet landbrug i stedet, et arbejde, han havde stiftet bekendtskab med som tjenestedreng. Snart måtte han imidlertid indse, at ejendommen var for lille til at ernære en familie, så samme år som han blev gift, solgte han sin båd og købte en større, med hvilken han gjorde 36 rejser rundt omkring i Ho bugt og drev handel. Desuden anlagde han en »*liden detail hushandel (...) da jeg alt i flere år ved min søfart havde drevet negotie [handel], hvortil jeg har haft det bedste held samt lyst og indsigt, og det har i mange år (...) været mig en binæringsgren*«. ⁹⁴ Med årene fik han tillige et helt lille gæstgiveri.

I 1813 handlede han båd igen, sådan at han havde to fartøjer som sejlede i Ho bugt mellem Fanø, Sønderho, Hjerting, Kjelst og Janderup, og i 1814 erhvervede han yderligere halvpart i et indstrandet fiskerfartøj. Sideløbende forbedrede han bygninger og besætning på sin landejendom.

I 1815 tog Rasch borgerskab som skipper i Varde, fik sin jagt *Anna Kjerstina* på to læster efterset og sat i sejlbar stand og var klar til en ny livsfase som skipper. I april skrev han således: »*D. 10. april var vi tillastede med egne varer og nogle potter, hvormed vi agtede at sejle til Altona. Således begyndte atter min næring ved søen med den forskel, at jeg, (så lidet det endskønt er) farer med egen rådighed som skipper*«. ⁹⁵ Mens landbruget derhjemme blev drevet delvis med fremmed hjælp, sejlede Rasch flere gange om året ud med potter og andre varer i

lasten, som regel med Altona som bestemmelsessted. Desværre beretter han ikke noget om, hvordan handelen med potterne foregik i Altona.

Søren Rasch havde som nævnt en lille »detailhushandel«, til hvilken han hentede varer hjem på sine togter, længe før næringsloven gav ham lov til det. Han søgte flere gange om at få sin butik lovliggjort, men fik hver gang afslag, uden at det tilsyneladende fik ham til at nedlægge den. Først i 1847, året før hans død, hedder det i optegnelserne: *»Jeg må også opgive mit ubetydelige høkeri for ikke at overfaldes af øvrigheden. En ansøgning om høkeri og beværtning blev ikke bevilget.«*⁹⁶ Heller ikke når »øvrigheden« optrådte i skikkelse af toldere, omfattede Søren Rasch den med varme følelser. Flere gange udtrykte han sin store ærgrelse, når tolderne forårsagede forsinkelser eller skader på skib og last – bl.a. på de skrøbelige jydepotter – under eftersøgningen efter smuglervarer.⁹⁷ *»Min handel er liden, min toldudgift stor – men rigtig«,* klagede han i 1826, *»og dog kan man næppe have i kahytten et par bouteiller vin og andet proviant, såsom 12 pd. sukker, 10 pd. sirup, 14 pd. kaffe, 17 pd. hvedebrød og flere andre bagateller uden for forsejling og told, men overfuses og anholdes af toldvæsenet, som om det lignede de halve ladninger købmandsgods, der ingenlunde får toldstedet at se eller beklippes med disses nærgående saks. Men smage og vrage er dem egen.«*⁹⁸

Søren Rasch klarede sig rigtig godt i skibsfarten, og i 1831 fik han bygget et helt nyt fartøj, galeasen *Anna Marie* på 20½ læster, som han snart efter overlod føringen af til sin styrmand og senere sin søn, mens han selv helligede sig sin høkerhandel og småhandel med et par mindre både.⁹⁹ *Anna Marie* sejlede bl.a. på England, Frankrig og Tyskland. Lasten hører vi ikke meget om, men sorte potter synes ikke at have været blandt det, galeasen sejlede med.

Galeasen forliste i 1834, og Rasch mistede dermed ikke alene en stor del af sin sammensparede formue, men også sit eneste levende barn, sønnen Niels på 20 år. Herefter forlod Rasch sig mere på jordbruget, som han havde udvidet gennem årene. Han besluttede *»at sætte det lidet, jeg har til overs, i landejendom til større betryggelse for vore gamle dage«*¹⁰⁰ og blev i sin alderdom mest landbruger, selv om han stadig havde et par mindre skibe. De sidste år han levede, havde Rasch overladt sin ejendom til en plejedatter og hendes mand, mens han selv boede på aftægt på stedet.

Gennem Raschs optegnelser illustreres tydeligt, hvordan kombinationen af næringer kunne ændres gennem et helt liv. Rasch var –

i skiftende kombinationer – karl på en gård, fisker, skibsdreng, landbruger, handelsmand, høker, skipper, gæstgiver og skibsreder. I perioder var en af aktiviteterne dominerende, i andre spillede han på et større register. Samtidig demonstrerer hans optegnelser, hvordan man ved at tage plejebørn – sådan som både hans svigerforældre og han selv gjorde – opretholdt et hushold med flere generationer, selv om ens egne børn var døde, og således sikrede sin aftægt og videreførelsen af ejendommen.

Rasch selv var ikke entydig, når han skulle beskrive sit eget virke. I forbindelse med omtalen af sin barndoms arbejde på gårdene skrev han, at *»skønt søen var min nærings vigtigste erhverv, var dog landarbejde mit yndlingsværk«*.¹⁰¹ Men senere, da han på sine ældre dage mere eller mindre havde helliget sig landbruget, lød det lige modsat: *»Jeg glæder mig nu mere over min bondegårds bedrift end over søfarten, skønt den var min yndlings bedrift og min lykkes lod, men mit helbreds tab.«*¹⁰²

Rasch var en meget aktiv kystbonde, der hele tiden arbejdede på at forøge sine midler i form af jord, bygninger, besætning, skibe og forretninger. Det er karakteristisk, at lasten og aktionsradiusen ændrede sig med fartøjernes størrelse. Med de helt små fartøjer sejlede der småture med lokale landbrugsvarer i Ho bugt. Med fartøjet på to læster blev han en af de potteskipperne, der sejlede til Elben med en blandet last af købmandsvarer og jydepotter, og med galeasen på 20½ læster blev destinationerne fjernere – England, Frankrig, Tyskland – og lasten blev til stykgods for en befragter. Det svarer i store træk til de tre typer af sejlmønstre, der fandtes i 1700-tallets toldbøger.

Østvendte udskibningssteder

Hjerting var det eneste vestvendte udskibningssted med regelmæssig eksport af jydepotter. Hverken Ringkøbing eller Ribe havde nogen betydning for jydepotteeksporten.¹⁰³ Derimod fandt der udskibning af jydepotter sted østpå, og i det følgende skal disse toldsteder kort behandles dels ud fra publiceret materiale, dels ud fra en gennemgang af de årlige »ekstrakter af udgående« i toldregnskaberne for 1731 og 1733, de steder, hvor de er bevaret.¹⁰⁴

Kolding var nok det betydeligste østvendte udskibningssted, når det gjaldt Varde-potterne. Af en retssag fra 1637 fremgår det, at et fartøj lastet med jydepotter var sejlet ud fra Kolding i 1634,¹⁰⁵ og i

stiftsrelationerne 1735 omtales jagten *Den ringende Jacob* på 7 læster, der sejlede på Lübeck og Flensborg, og undertiden udførte jydepotter. Desuden udførtes der fra byen også små partier jydepotter til Holsten over land.¹⁰⁶ Desværre er toldbøgerne for toldstedet ikke bevaret, og kun gennem toldstedets dagbog fra 1796 kan man få et billede af trafikken ved toldstedet.¹⁰⁷ Gennem dagbogen kan man følge omkring 40 afgangse med jydepotter i 1796 til destinationer i det sydøstlige Danmark samt enkelte afgangse til tyske Østersø-byer. Langt de fleste fartøjer var på tre læster eller derunder, men enkelte var op til 15 læster. Skipperne kom både fra Kolding og fra potternes bestemmelsessted. Der noteredes ikke nogen værdi på potterne i dagbogen.

Mens der ikke ses at have været købmænd involveret i den vestvendte handel, synes der at have været det i den østvendte handel med jydepotter. Købmand J.S. Borch, der ejede en stor købmandsgård i Kolding i perioden 1829–1879, sendte før midten af 1800-tallet årligt 10–20 ladninger jydepotter til Lübeck, aftalt i »store« og »små« snese. »Helt ovre fra Vardeegnen kom Pottemændene, der jo ogsaa skulde have solgt, mest til Købmændene. Det andet gav for lidt«, skriver Eliassen.¹⁰⁸ »Det andet« må antages at være markedshandelen. Sehested mente at vide, at købmændene i Kolding havde store pakhuse til jydepotter,¹⁰⁹ men det er næppe sandsynligt, at de har været til jydepotter alene.

Fra *Vejle* ved man knap så meget om udskibning af sorte potter, men der er dog tydelige tegn på, at den har fundet sted. I Vejle rådstuearkiv findes der fra 1634 omtale af tre fartøjer på henholdsvis to, tre og fire læster, som ejerne brugte til at sejle med sorte potter i langs kysten.¹¹⁰ Johan Hvidtfeldt har i Vejles toldregnskaber fundet mindre poster af eksporterede sorte og røde potter fra Vejle i 1654 og i 1680'erne.¹¹¹ Ifølge toldbøgerne 1731 og 1733 var udførselen dog minimal: 26 skokke jyske lerkar til København i 1731 og ingen udførsel i 1733.¹¹² Transporten på de 26 skokke genfinder vi i accisebogen for København, hvor skipper Søren Schmidt fra København i oktober indkom med sin jagt på 6 læster fra Vejle med de 26 skokke til en værdi af 40 rdl.¹¹³ Endnu efter 1870 leverede pottekonen Marie Haugstrup fra Stilbjerg dog potter til Vejle, hvorfra de blev sejlet til Lolland.¹¹⁴

Horsens var ligeledes udskibningshavn for sorte potter, men den produktion, der udgik herfra, kan ligeså vel have stammet fra Fjendsproduktionen som fra Varde-produktionen. Potterne udførtes ifølge

Fabricius i 1700-tallet til København, til Lübeck, til Østersøbyerne og til Norge.¹¹⁵ Toldbøgerne fra Horsens 1731 og 1733 bekræfter dette og viser, at København var langt den hyppigste destination.¹¹⁶ I 1731 indgik der ifølge accisebogen for København 31 fartøjer fra Horsens med sorte potter.¹¹⁷ Der er ikke noget ekstrakt af udgående i de to toldbøger fra Horsens, men ved gennemgang af de enkelte poster fremkommer der værdier på eksporten af sorte potter på 158 rdl. i 1731 og 284 i 1733, langt under halvdelen af Hjertings eksport.¹¹⁸

Fredericia nævnes som udskibningshavn af Begtrup, som refererer havneafgiften for jydepotter.¹¹⁹ I byens toldbøger 1731 og 1733 optræder der imidlertid ikke sorte potter, og i årrækken 1729 til 1734, hvorfra toldbøgerne er bevaret, optræder udførsel af potter kun i 1729 med en samlet værdi på 11 rdl.¹²⁰ For Vorup-produktionens vedkommende var *Randers* formentlig den største udskibningshavn, men også her melder toldbøgerne kun om små mængder: 155 skokke sorte potter til Danmark og Norge i 1731 og ingen i 1733.¹²¹

Eutropii Philadelphi 1759 omtaler yderligere *Slesvig, Flensborg* og *Aabenraa* som havne, hvorfra jydepotter udskibedes til Østersøen,¹²² og for Fjends-produktionens vedkommende var *Kvols* ved Limfjorden et vigtigt udskibningssted, men herfra kendes ingen tal.

Sammenfatning og perspektivering

Hjerting, som var Danmarks største havn for udskibning af jydepotter, var fra sidste halvdel af 1600-tallet og til slutningen af 1700-tallet den mest betydningsfulde havn i Sydvestjylland. Herfra eksporteredes landbrugsvarer og andre »bondevarer« – såsom lærred, hestedækkener og jydepotter – til Tyskland, Holland og Norge og hertil importeredes tømmer fra Norge og luksus- og kolonialvarer fra Holland og Tyskland. I 1600-tallet var det skippere fra fastlandet, der dominerede ved toldstedet, men gennem 1700-tallet, hvor grunden lagdes til sejskibenes storhedstid på Fanø, fik Fanø-skipperne større og større betydning. Hjerting-skibsfartens operationsområde var den vestvendte Nordsøkyst fra Holland i syd til Trondhjem i nord, samme aktionsradius som også den ekspanderende Fanø-søfart havde indtil hen mod midten af 1800-tallet.¹²³

Det var tre typer skippere, der i 1700-tallet opererede fra Hjer-

ting. Den ene type var skippere fra Fanø på helt små skibe, som fortrinsvis sejlede med jydepotter for egen regning til Elben og returnerede i ballast, den anden var skippere fra Ho og Hjerting på mellemstore skibe, der sejlede for købmænd på bl.a. Hamborg og Holland, og som af og til havde varer med for egen regning, og den tredje var skippere fra Hjerting på de store skibe, som sejlede på Norge og Holland for købmænd, og som sjældent havde egne varer med.

Den første type var bønder, hvis næring af søen var sammensat af søfart, handel og fiskeri. I denne nærings sammensætning var bådene et afgørende aktiv, og ved at kombinere de forskellige måder at udnytte fartøjerne på – dels som transportmiddel, dels i forbindelse med fiskeriet – opbyggede de en fleksibel årscyklus, som dog formodentlig ikke gav basis for nogen overdådig livsførelse. Som transportmiddel kan bådene ses som en forlængelse af bondevognene. En lille båd kunne laste det samme som en bondevogn, og skipperen, der tog til Elben med jydepotter, var at sammenligne med den pottekører, der med hest og vogn drog rundt i landet og solgte jydepotter direkte til husholdene, ofte formodentlig efter en fast rute. Den juridiske baggrund for deres trafik var privilegierne fra 1685 og 1688, der gav skipperne lov at drive udenlandshandel med egne varer og dermed frihed til at operere med deres små fartøjer. De to andre typer skippere var fra fastlandet og førte større fartøjer med købmandsvarer. De sejlede derhen, hvor købmanden ønskede sine varer leveret, og de kunne veksle mellem forskellige fartøjer gennem årtiet. Deres næring var søfart frem for handel, de var snarere skippere end bønder, og købstaden Varde kæmpede for at få dem til at tage borgerskab i byen.

Sejladsen med sorte potter var ikke en ekspansiv næring. De skipperne, der kan følges gennem en årrække i 1760'erne, beholdt det samme lille fartøj og det samme marked årtiet igennem. Pottehandelens konstante størrelse ses af det udgående læstetal, hvor det var trafikken med andre varer, der stod for ekspansionen, mens pottehandelen forblev på næsten samme niveau hele perioden igennem. Stadig i 1800-tallet – hvor skibsfarten på Fanø for alvor tog fart – var det de små både, der sejlede med potter.

En af grundene til, at potterne kunne holde den forholdsvist lave pris, var formodentlig, at pottehandelen forblev i skippernes hænder, og at der som regel ikke var mellemmand i form af købmænd, der skulle have del i fortjenesten. Omvendt betød den lave pris sik-

kert også, at købmænd ikke fandt det attraktivt at involvere sig i handelen. Havde der været købmænd involveret, ville de måske have investeret i at udvikle produktionen og gøre den tidssvarende,¹²⁴ men det ringe overskud og den decentrale fordeling af overskuddet betød, at der ikke var noget at investere.

Jydepotteeksporten faldt i store træk sammen med Hjertings storhedstid – som for sin del faldt i en nedgangsperiode for Sydvestjylland mellem den dalende fiske- og studeeksport og den begyndende Fanø-søfart.

V. Markeder

Som tidligere omtalt udmaledes der i Danske Atlas et storslået marked for jydepotter, som skulle være blevet udført ikke alene i stor kvantitet til København og provinserne, men i endnu større mængde til Tyskland, Holland og Østersøen, herunder Livland,¹ og Hugo Mattiessen supplerede med at tale om en rivende afsætning over store dele af Nord- og Mellemeuropa.² I det følgende skal det forsøges at eftervise, hvor stort markedet egentlig var.

Kapitlet bygger fortrinsvis på trykte kilder om de steder, hvortil jydepotterne blev eksporteret. I enkelte tilfælde er der foretaget stikprøveundersøgelser i arkivalier fra inden- og udenlandske afsætningssteder, ligesom der er søgt oplysninger i Holland, Estland og Letland.

Markeder i Danmark

Jylland

Der er uden tvivl blevet solgt jydepotter på så godt som alle jyske markeder, og det vil ikke tjene noget formål at remse dem alle op her. Blot skal her nævnes nogle enkelte træk, der kan tjene til at skitsere markederne og jydepotternes forhold til andre varer.

Som en billig, daglig forbrugsgenstand hørte potterne ikke til de mest værdsatte varer på markederne i Jylland. Dertil kom, at det tilsyneladende heller ikke altid var den bedste kvalitet, der endte på de lokale markeder; i hvert fald skriver A.G. Jensen, at det var her, man solgte »vrag« potter, dvs. skæve og fejlbrændte potter.³ I Ribe beklagede man i stiftsrelationerne 1735, at jydepotter havde erstattet de finere handelsvarer, man havde kendt i byens storhedstid: »*Formuende Kiøbmænd og Kræmere vare her tilforn, men nu, da Negotien [handelen] er mesten nederlagt, handles i Stæden for Fløyl og Silke med Vadmæl og hiem giordt Læret, i Stæden for Porcelain med sorte Jydepotter, Grebe og Skovle.*«⁴ I løbet af 1700-tallet ændrede Gråbrødre-gade i Ribe oven i købet navn til Grydergade, fordi den under de

Torvedag i Horsens i 1860'erne. I baggrunden til højre er jydepotterne opstillet. Byarkivet Horsens.

store markeder beslaglagdes af pottemændene med deres sorte gryder og kar.⁵

I Vejle ville man også gerne gemme potterne lidt af vejen, og i en forordning vedrørende markeder i byen fra 1797 hed det bl.a.:

»1. Alle saakaldte Grydemænd skal falholde deres Varer paa den gamle Raadstueplads bag nærværende Raadhus.

2. Alle egentlige Pottmagere med fine Lerkar, der ikke er saakaldede Jydepotter, Kandestøbere og Kobbersmede skal anvises Kirketorvet, som ogsaa afsættes for dem i ordentlige Gader.«⁶

Endnu i slutningen af 1800-tallet blev der solgt potter i Vejle. I sine erindringer skriver P.O. Pedersen, hvis forældre overtog en gård i Torstrup sogn og dér en kort overgang i 1870'erne videreførte jydepotteproduktionen, at hans far kørte de 70 kilometer ad landevejen til Vejle, hvor potterne solgtes.⁷ Ligeledes fortæller Kirstine M. Larsen, at hendes bedstemor Edel Marie Paulsen (1845–1898), der forestod produktionen af jydepotter på Kirstine Larsens fødegård Foldager i Ølgod sogn, kørte med stude til Vejle med potterne. Bedstemoderen kørte sidst på dagen og hele natten, indtil hun

Somrigesen Jaap, gironnert Anders Nielsen Skander
 af Vorup By i Galthen Herred, meddeles herved Pas
 til at rejse til Aarhus, for der i Markedet
 d. 16de d.M. at falghde nogle af ham forfærdigede sorte
 Leerkar. — Det paalægges ham at følge
 den rette Landevej frem og tilbage.
 Nørhald Støring Galthen Herreders Contoir d. 14. Oct. 1833.
 Wesenberg

Gebyr 8 Sk. Skriver
 otte Skilling Sølv
 Gengivet efter A.G. Jensen: Jydepotten, 1924, s. 103.

Pottemandspas. »Foreviseren heraf, Huusmand Anders Nielsen Skander af Vorup
 Bye i Galthen Herred, meddeles herved Pas til at rejse til Aarhus, for der i Marke-
 det d. 16de d.M. at falghde nogle af ham forfærdigede sorte Leerkar. — Det paalægges
 ham at følge den rette Landevej frem og tilbage.

Nørhald Støring Galthen Herreders Contoir d. 14. Oct. 1833.

Wesenberg.

Gebyr 8 Sk. Skriver

otte Skilling Sølv

Gengivet efter A.G. Jensen: Jydepotten, 1924, s. 103.

kom til Randbøl hede, hvor hun hvilede dagen over. Om aftenen
 kørte hun så videre og var i Vejle tidligt om morgenen. Det var
 nødvendigt at køre om natten, for om dagen var der oksebremser,
 der kunne få studene til at bisse.⁸

I amtsbeskrivelsen for Ringkøbing amt gives der en skildring af
 Lund-markedet, der blev holdt ved Gjelleruplund i Hammerum
 herred. Her kan man få et indtryk af de forskellige varer, der hand-
 ledes med på et midtjysk marked: »Den vigtigste Lejlighed, der i Ham-
 merum Herred gives til en bequemmere Vare-Omsætning, frembyder det

saakaldte Lundmarked, som holdes i Landsbyen Gjelleruplund i de første Dage af September Maaned. Ved dette Marked, der er at ansee som en Fest for Egnens Almuesfolk, som alle strømme derhen, falbydes kun lidet Slagteqvæg, men desflere unge Stude, som for største Delen kjøbes til Opfædning, af Møllere, Brændeviinsbrændere o.fl., meest fra Østeregnen. Ogsaa sælges her en Mængde gamle Heste; noget Sæderug; sorte Jydepotter og andre Leerkar, med flere af Vesterboernes Industriefrembringelser. Fra Østeregnen indfinde sig derimod mange med Kramvarer og Havesager.«⁹

På Sct. Hans-markederne i Holstebro i 1800-tallet skal jydepotterne have været solgt på Brotorvet, hvor de var »meget almindelige og søgte«,¹⁰ men det er ikke muligt at efterspore disse pottehandlere i byens markedsprotokoller 1791–1843.¹¹ Derimod optrådte andre handlende med produkter fra Øster Horne herred i markedsprotokollerne fra Holstebro, nemlig hølesmedene fra Tistrup og Ansager sogne, som var til stede på markedet i årene 1832–43.¹²

Det vides ikke, om der har været handlet sorte potter på markedet i Varde. Vide-brevet for Varde by fra 1757 rummede en bestemmelse om, at markmanden, der havde opsyn med byens marker, især skulle holde øje med fremmede rejsende eller grydermænds heste,¹³ men disse grydermænd var formodentlig snarere i byen på gennemrejse eller for at afsætte et læs potter til en skipper end for at sælge potter på markedet. Ligesom for Holstebros vedkommende findes der heller ikke i markedsprotokollerne for Varde, som er bevaret for perioden 1835–1863, handlende med sorte potter.¹⁴ Ganske vist var der pottehandlere i markedsprotokollerne, men de handlede uden tvivl allesammen med røde potter, idet de kom fra Mollerup på Sorringegnen, fra Tobøl, hvor det eneste røde pottemageri i Ribe amt lå, fra Dollerup og fra Haderslev. Varde havde ligesom Ribe sin Grydergade,¹⁵ men det behøver ikke at betyde, at jydepotter har været nogen stor handelsvare i byen. Måske har folk på egnen forsynet sig direkte fra producenterne.

Øerne

Fyn hørte til den del af afsætningsmarkedet, der fra potteegnen kunne nås med hest og vogn, og pottemændene satte deres præg på færgefarten over Lillebælt fra Snoghøj til Middelfart i en sådan grad, at de fik en kolonne for sig selv i færgeprotokollerne.¹⁶ Også i Assens by var pottejyderne et markant indslag,¹⁷ og i 1868 skal der

Markedsdag i Fredericia. I baggrunden til venstre ses pottehandlerne med fyldte vogne og varerne sat frem på gaden. En af kræmmerne løfter en gryde i vejret foran en kone med en lille pige. H.J. Hammer (1815–1882): Marked på Korsgade (1871). Uddeponeret til Fredericia Museum fra Statens Museum for Kunst.

have været mindst 14 pottevogne på Sankt Hans markedet i Odense.¹⁸

Sjælland med omliggende øer blev forsynet ad søvejen, hvilket bl.a. ses af toldregnskaberne fra Kolding.¹⁹ En stikprøve foretaget i antegnelserne til Skælskør toldregnskab 1822–79 viser, at Marstal- og Ærøskøbing-skipperne bragte potter til byen i ganske små både.²⁰ Ved arkæologiske udgravninger i Næstved findes der altid sorte potter, både af jysk og fynsk oprindelse, og koncentrationen af potterne er størst ved havnen.²¹

København

Lægen C.J. Todes ironiserede i 1783 over de københavnske maddammers indstilling til jydepotterne: »At lade sætte Jerntraade om en Jydepotte, for ingen anden Aarsags Skyld, end at den kan holde sig ti gange saalænge som ellers, fy! det er under en Kiøbenhavnsk Matrones Værdig-

hed; det var at tage det alt for knapt, det var at gjøre sig latterlig. Men at bære en Coeffure à la Jydepotte, og at give sit Fiskebeensskiørt en Jydepottes Skikkelse, det er intet noget latterligt.«²² Dette viser ikke kun, at potterne ikke nød nogen høj anseelse, men også at jydepotter var en daglig brugsgenstand i København, også før Den Slesvig-Holstenske Kanal åbnede i 1784 og gav mulighed for transport til søs af potter fra Hjerting til København. Acciseregnskaber fra København i 1700-tallet giver et billede af, hvor en del af disse potter kom fra.²³ Her er gennemgået de to af dem, der sammenfalder med bevarede toldregnskaber fra Hjerting, nemlig 1731 og 1769.

I 1731²⁴ kom, ud af i alt 2011 indkommende ekspeditioner, 16 fartøjer i alt 36 gange ind til København med sorte potter. Udskibningshavnene var Randers og Horsens, med Randers som den dominerende: 24 gange kom fartøjer fra Randers, 11 gange fra Horsens, mens et enkelt skib kom fra Vejle. Randers-skipperne stod for halvdelen af transporterne, mens Horsens- og Københavnerskipperne deltes om resten. Fartøjerne var mellem tre og seks læster, og det var overvejende de mindre af dem, der sejlede på Horsens, de større på Randers.

Knap fyrré år efter, i 1769²⁵, anløb 5 fartøjer i alt 18 gange København med sorte potter ud af i alt 2331 indkommende ekspeditioner. Nu kom de sorte potter imidlertid ikke længere fra Randers og Horsens, men udelukkende fra Kolding. De potter, der blev udskibet fra Randers var givetvis potter fra Vorup-produktionen nær Randers, mens det var potter fra Varde-egnen, der blev udskibet fra Kolding. Tilsyneladende var det altså i perioden mellem de to accisebøger lykkedes Varde-potterne at tage Vorup-potternes plads på det københavnske marked. Fartøjerne, der bragte jydepotter til København i 1769 var større end i 1731, mellem 9½ og 15 læster. To af skibene var hjemmehørende i Kolding, de tre andre i henholdsvis Haderslev, Ærøskøbing og Dragør. Kolding-skipperne stod for 11 af de i alt 18 indkommende fartøjer med potter.

Pottetransporten fra Jyllands østkyst til København i disse to gennemgåede år adskilte sig på to markante måder fra udskibningen fra Hjerting: For det første var potterne altid del af en blandet last i skibene fra Østjylland, og for det andet var det ikke udelukkende lokale skipperne, der sejlede med potter. Desuden var værdien af pottelasterne, der kom ind til København, som ventet større end værdien af udskibede potter fra Hjerting, men dog ikke væsentlig større. F.eks. kom Torsten Hansen Grav af Horsens i august 1731

»At lade sætte Jern-
traade om en Jydepotte,
for ingen anden Aar-
sags Skyld, end at den
kan holde sig ti gange
saalænge som ellers, fy!
det er under en Kiø-
benhavnsk Matrones
Værdighed« ironiserede
lægen C.J. Tode i
1783. Denne jydepotte
fra Altonaer Museum
har både fået repareret
tæer og er blevet
forsynet med trådnet.
Fra katalog til udstil-
lingen Volkstümliche
Keramik aus
Norddeutschland.
Altonaer Museum in
Hamburg 1981.

med sin jagt på 4½ læster og en last bestående af sorte potter for 28 rigsdaler og dertil flæsk, lammeskind, byggryn, lærred, kornbrændevin m.m.²⁶ For en tilsvarende skude på 4½ læster fuldstødt med sorte potter fra Hjerting var værdien af lasten ved afgang fra Hjerting samme år sat til 14 rdl.²⁷

Markeder i Norden

Norge udgjorde en meget lille del af markedet for jydepotter fra Hjerting. Skønt der mange gange om året gik skibe til Norge, havde de kun i ganske få tilfælde potter med. Af de syv bevarede toldregnskaber fra 1700-tallet, blev der kun registreret potter til Norge i to af årene – 1761 og 1763 – og i begge årene var det en forsvindende lille del. I 1761 var der kun et enkelt fartøj, der havde sorte potter med, nemlig en tjalk på 18 læster ført af Søren Jensen fra Ho. Den sejlede afsted i ballast, men havde også lidt smør, tøj, sko og fisk med, samt »30 sætter«, dvs. mælkefade af jydepottetøj – en i toldbogssammenhæng i høj grad usædvanlig betegnelse, fordi der

både er angivet antal og type. I 1763 gik der for i alt 13 rdl. sorte potter fra Hjerting til Norge, dvs. omtrent 1% af den samlede eksport af jydepotter fra Hjerting det år, eller svarende til hvad et enkelt fartøj på 2 læster kunne rumme. Transporten af potterne var imidlertid fordelt på tre afgange med større fartøjer, hvor de udgjorde en ubetydelig del af lasten.

Ved arkæologiske udgravninger i Oslo i 1970'erne blev der i lag fra 1600-tallet fundet 188 skår fra mellem 34 og 43 potter og kander af jydepottegods.²⁸ Tager man norske udgravninger som helhed, synes jydepotter at have været særligt populære i 1600-tallet, men de udgør altid under 5% af keramikmaterialet.²⁹

I *Sverige* er der fundet jydepotter fra 1600- og 1700-tallet i udgravningsmateriale fra Lund, og jydepotter var almindeligt anvendt i Skåne.³⁰ Også i Halmstad i Halland er der fundet jydepotter i udgravningslag fra 1500-tallets begyndelse, og i alle fund fra 1600-tallet, hvor de som regel udgør omkring 4% af fundmængden.³¹

På *Færøerne* er der påvist skår af jydepotter under arkæologiske undersøgelser i efterreformatoriske lag.³² Museet Føroya Fornmin-

Jydepotter fundet ved dykning i Harmarkområdet øst for Mandal i Norge. Dykker: Rasmus Strømme, foto: Viggo Petersen.

Potter fra Færøerne, begge registreret som farvepotter. Føroya Fornminnisavni.

nissavn, Tórshavn, har desuden to hele jydepotter, som er blevet registreret i 1931. Begge kommer fra Streymoy og omtales i registreringen som farvepotter.³³ I *Island* synes der ikke at have været jydepotter i noget nævneværdigt omfang.³⁴

Markeder ved Nordsøkyten

Til det nordtyske område blev jydepotterne bragt både med skib og med vogn, og i det slesvig-holstenske har jydepotterne formentlig, ligesom i Jylland, været allemandseje. Således skrev J. Johannesen i artiklen »Suurpötte – Jydepotter« i *Die Heimat*, der udkom i Kiel, i 1918: »*Wer von den älteren Lesern der »Heimat« kennt sie nicht, die schwarzen irdenen Töpfe, die früher auf jedem offenen Feuerherd zu finden waren und in denen die Hausfrau nach dem herbstlichen Schweineschlachten ihre Vorräte an Schwarzsauer, sauren Rollen und anderen guten Sachen für den späteren Verbrauch aufzubewahren pflegte.*«³⁵

Allerede året efter at F. Sehested havde behandlet jydepottefremstillingen i sin bog *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen omkring Broholm* i 1878, blev hans fremstilling refereret i *Archiv für Anthropologie*,³⁶ og derudover findes jydepotterne – under betegnelser som

Taterntöpfe, Suurpötte, Jutenpötte, Jütenpütt – sporadisk behandlet i tyske småartikler, primært af hjemstavnhistorisk art.³⁷

Elbens bredder udgjorde formentlig hovedmarkedet for de mindre potteskipperne fra Hjerting. Flere forhold tyder på, at skipperne selv stod for salget af potterne, hvor de kom frem, bl.a. de manglende losseattester, der indikerer, at potterne ikke blev losset af et bestemt sted, men efterhånden som de blev solgt, hvorfor angivelsen af deres bestemmelsessted blev det lidt diffuse »Elben«. Mange har formentlig haft en fast rute, de fulgte år efter år.

De lidt større skibe kom til Hamborg, som ser ud til at have været et center for handelen. Det antydedes i hvert fald af Smith, der talte om »*Udskibningen til Hamborg, især til Holland*«,³⁸ og af Begtrup, som berettede: »*Læsseviis afsættes Gryderne til Fanøerne, som modtage dem i Hjerting, og bringe dem til Hamborg, hvorfra de igjen forsendes videre indtil Dresden og Wien.*«³⁹

En tysk kilde giver for en kort årrække oplysninger om de potter, der kom til Hamborg. I *Staatsarchiv Hamburg* findes en liste over »*aller in Hamburg angelangten See-Schiffen nebst deren Ladungen 1786–1801*«. ⁴⁰ Fortegnelsen angiver antallet af skibe efter deres udklæringshavn, de forskellige lasttyper sammentalt for alle skibe fra en afgangshavn – herunder også sorte potter – samt antallet af søgående fartøjer og kystfartøjer. Fortegnelsen viser import af et jævnt antal sorte potter fra havnene omkring Grådyb – det vil sige havne, der hørte under Varde toldsted. I gennemsnit ankom der, ifølge dette regnskab, godt 21.000 jydepotter om året i perioden 1787–1801. Det svarer til omkring 100 vognlæs om året, eller hvad 10 producenter kunne fremstille, og til en værdi på udskibningsstedet på ca. 500 rdl. Det eneste af årene i perioden 1787–1801, hvorfra der er bevaret en toldbog ved Varde toldsted, er 1798. På trods af, at der i dette år blev indført 19.500 sorte potter til Hamborg – og at de næppe kan være kommet andre steder fra end Hjerting – var der dette år ingen potteskipperne fra Hjerting, der havde angivet sig til Hamborg, et forhold, der påmindes om den forsigtighed, hvormed toldbøgernes oplysninger skal behandles.

Den største årlige import af potter til Hamborg var på 25.200 potter i 1789 og den mindste på 15.000 potter i 1800. Det er bemærkelsesværdigt, at den største import fandt sted i 1789, det forår, hvor hollandske skibe ikke kunne få nogen potter ved Hjerting, fordi mændene var mobiliseret i forbindelse med Danmarks engagement i den svensk-russiske konflikt 1788–90, og kvinderne der-

for måtte passe landbruget frem for pottefremstillingen.⁴¹ Imidlertid drev krisen for Danmarks vedkommende over allerede i april 1789,⁴² og pottefremstillingen kom øjensynligt i gang igen. Derfor har der været rigeligt af potter til Hamborg senere på året, hvor det fortælles at »*Handelen med de saa meget søgte sorte Jydepotter ved Hietting (er) i fuld Flor. I Middagstiden blev 2de Læs Potter udkiørt til tvende Jagter, den ene bestemt til Izehoe, og den anden til Hamborg*«. ⁴³

Karakteristisk er det, at potterne opregnedes i stk. ved indførslen i Hamborg, en enhed som ellers praktisk talt aldrig brugtes i forbindelse med sorte potter. Det hænger formodentlig sammen med, at potterne – efter at være blevet transporteret fra Hjerting til Hamborg – nu kunne sælges til en pris, der gjorde det meningsfyldt at tælle hver enkelt potte for sig.

Det er ofte hævdet, at pottemændene med deres vogne kom så langt som til Berlin, Dresden og Wien.⁴⁴ Der er dog kun enkelte belæg for denne trafik, men de er til gengæld blevet refereret igen og igen.⁴⁵

Nederlandene

Knap 2/3 af alle afgangne fra Hjerting til Nederlandene i 1700-tallets toldbøger havde sorte potter med, undtagen i den fra 1798, hvor handelen med Holland helt var stoppet. I 1763, det år, hvor der ifølge de bevarede toldregnskaber var flest afgangne til Holland, gik 12 fartøjer til Holland med potter.⁴⁶ Enkelte fartøjer sejlede til Holland udelukkende med sorte potter, men som regel var der også andet med i lasten. I toldbøgerne er der intet belæg for, at hollandske skibe hentede potter i Danmark, men en samtidig dansk øjenvidne-skildring fortæller, at hollandske skibe i sommeren 1787 kom til Hjerting for at hente potter.⁴⁷

Hollænderen Pieter van Reenen har undersøgt den jydepottekeramik, der er fundet ved arkæologiske udgravninger i Nederlandene.⁴⁸ Den ældste jydepottekeramik kan dateres til 1575, og mængden af skår tiltager indtil 1650, hvorefter den ligger mere eller mindre konstant. De yngste daterede potteskår, der er fundet, stammer fra omkring 1790.⁴⁹ Ses der på fordelingen af potterne, er der fundet flest i kystprovinserne, især Frisland og Nord- og Sydholland, og færrest i de store byer. I de helt små byer kan andelen af jydepotter regnes i procent, mens den i større byer som Amsterdam må regnes i promille. Dette bestyrker billedet af, at potterne ikke var

Jydepotte, formentlig fra Varde-egnen, fundet i Tyskland nær den hollandske grænse. Den blev indleveret til Herning museum i 1957. Herning museum nr. 31-1957. Foto: Kjeld Hansen, Herning Museum.

en købmandsvare, der blev handlet i byerne, men at det var en vare, som blev afsat langs kysten, hvor skipperne kom frem.

Undersøgelser i regnskaber over indkommende varer til Amsterdam, de såkaldte *Paalgeldregisters*, 1742 og 1773–1787 viser, at praktisk taget alle potter, der blev registreret som indkommende til Amsterdam, kom fra *het Kleine Oosten*, det hollandske navn for den nordtyske og danske Nordsøkyt.⁵⁰ Der blev dog kun registreret op til fem skibe på et år, der bragte potter fra *het Kleine Oosten* til Amsterdam, og nogle år slet ingen, så det er sandsynligvis kun en brøkdel af de potter, der kom ind til storbyen Amsterdam, der blev registreret i denne kilde. Eftersom hverken de enkelte lokaliteter i *het Kleine Oosten* eller typen af potter specificeres, er det umuligt at sige, om nogen af fartøjerne, og i så fald hvor stor en del indkom med sorte potter fra Hjerting-området. At dømme efter toldregnskaberne fra Hjerting og de sparsomme fund af jydepotter i Amsterdam er det formodentlig kun en meget lille del, der har været jydepotter. Den store andel af potteskibe fra *het Kleine Oosten* til Amsterdam placerer Hjerting som blot én lokalitet ud af mange i *het Kleine Oosten*, der leverede potter til Amsterdam.

Andre lande ved Nordsøen

Frankrig som marked for jydepotter nævnes af Andreas G. Jensen, der mener, at enkelte skibe fra Hjerting gik forbi Holland og videre til Frankrig⁵¹, oplysninger, som han dog ikke giver belæg for, og som ikke bekræftes af andre kilder. Der er ikke fundet sorte potter ved arkæologiske udgravninger i Belgien⁵², og der er intet, som tyder på, at sorte potter krydsede Nordsøen til England.⁵³

Markeder i Østersøen

Fra de østvendte udskibningssteder blev potterne sejlet til byer ved Østersøen som Kiel, Rostock og Lübeck, men det er ikke lykkedes at få verificeret Danske Atlas' påstand om, at jydepotter var det foretrukne kogekear i Livland. Da pastor Ramsing i 1838 skrev sin afhandling om Varde-egnens pottemageri, kunne han ikke følge potternes spor så langt som til Livland, og om eksporten til det vidtstrakte område, der opridsedes i Danske Atlas kunne han kun konstatere, at det var fortid,⁵⁴ uden at han dog i øvrigt betvivlede rigtigheden af oplysningerne.

Ifølge Andreas G. Jensen skulle stiftsrelationerne fra 1735 have oplyst, at der gik »*Jyde Potter fra Kolding til Riga*«. ⁵⁵ Denne oplysning kan dog ikke genfindes i Chr. Petresch Christensens udgivelse af stiftsrelationerne fra Kolding. ⁵⁶ Andreas G. Jensen gik videre med temaet, idet han skrev: »*En tid lang fik Østersølandene vel nok deres forsyning over de østjyske stæder, men da Ejderkanalen var fuldført, fandt Fanøskipperne ogsaa vej til dette marked. De skippere, som handlede her, gjorde i almindelighed 4-6 ture i sommerens løb og hjemførte sidste gang som regel hør fra Riga.*» ⁵⁷ Det ville være interessant at vide, hvor A.G. Jensen har disse oplysninger fra, for der er ikke noget i det gennemgåede materiale, der bekræfter det. I det hele taget er det bemærkelsesværdigt, at det kun er i forbindelse med beskrivelser, og ikke med toldregnskaber, at man hører om potter til Livland og Riga.

I Estland og Letland kender man ikke umiddelbart noget til jydepotter fra Danmark. Ved besøg i Estland i 1993 og i Letland i 1996 er en række museer blevet spurgt, og ingen havde kendskab til jydepottekeramik. Derimod fik jeg i Letland oplyst, at lettiske bønder indtil op mod år 1900 fremstillede sort keramik, en tradi-

tion som levede længst i den østlige del af landet. Her var pottema-
gerne mænd, og potterne blev lavet på drejeskive, men brændt i
mile.⁵⁸ Befolkningen har altså været bekendt med en form for sorte
potter, og man kan forestille sig, at en medbragt jydepotte i et skib
har fået en venlig livlænder til at udtale sig positivt om produktet,
hvilket i Danske Atlas blev til, at de blev anset for at være de bedste
kokekar. I toldregnskaberne for havnebyerne Riga og Liepaja fin-
des ingen information om import af potter fra danske steder i 1700-
tallet.⁵⁹

Sammenfatning

Ved gennemgang af belæggene for, hvor jydepotterne blev trans-
porteret hen og ved undersøgelse af de steder, hvortil de skulle være
kommet, tegner der sig et billede af et marked, der overvejende
blev betjent af småbåde og bondevogne, og som i store træk fandtes
inden for grænserne af det daværende danske rige, primært Dan-
mark og Slesvig-Holsten, men også videre ned i Tyskland. En lille
mængde potter blev udført med skibe til Nederlandene som
skippernes egne varer oven i en last af købmandsvarer eller ballast-
sten, og en endnu mindre del af Varde-produktionen gik til Norge.
Sverige er formodentlig blevet forsynet via København. Jydepotterne
kom sandsynligvis kun undtagelsesvis længere end det ovenfor skit-
serede. En eksport til Livland og Riga er der ikke belæg for, og de
pottemænd, der nåede til Dresden, Wien og Berlin har været enere.

I forhold til det marked, der opridsedes i *Danske Atlas* og i *Den
sorte Jyde*, indskrænker det marked, der har kunnet eftervises i nær-
værende arbejde, sig til et primært nationalt marked med en min-
dre del, der blev afsat til fjernere steder. Man kan næppe tale om
den »rivende Afsætning over store Dele af Nord- og Mellemeuropa«,⁶⁰ som
Hugo Matthiessen beskrev.

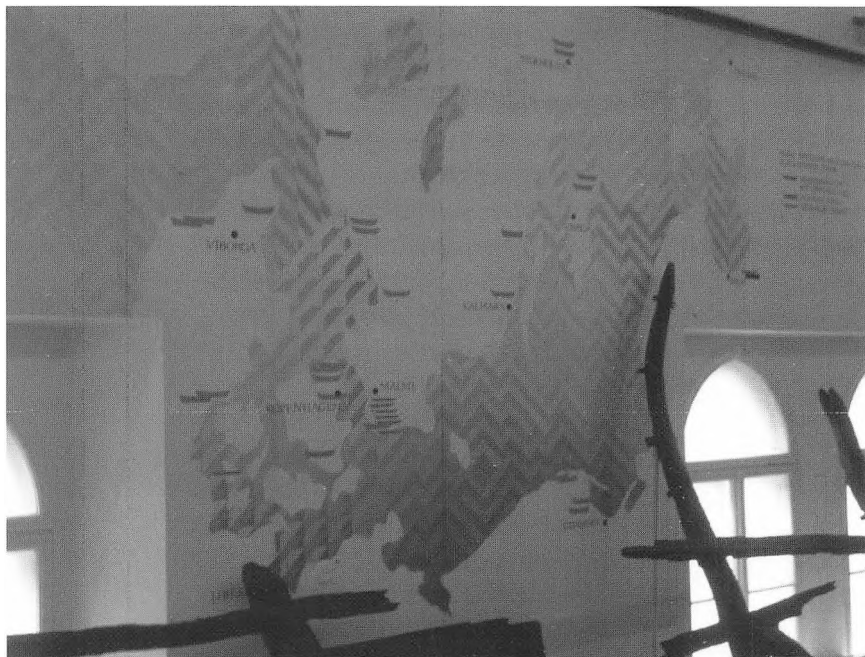
VI. Vestjylland i Verden

I det senmiddelalderlige Europa 1300–1500 blev handelen med landbrugsvarer til Nordvesteuropas vækstområder udviklet, og der etableredes lange forsyningsveje for korn- og kvægprodukter, et system hvori også Danmark indgik.¹ Fra Vestjylland var også fisk en betydningsfuld eksportvare som kendes fra slutningen af 1200-tallet. Igennem middelalderen havde Ribe et stort fiskemarked, og Ribekøbmænd solgte bl.a. sild fra Øresund til England.² Omkring 1400 begyndte et stort sildefiskeri ved Helgoland, hvor også Hjerting- og Ribefartøjer deltog. Dette fiskeri kulminerede omkring 1520, hvorefter fangsterne hurtigt gik tilbage. Sildefiskeriet ophørte i midten af 1530'erne.³

Det kystnære fiskeri efter torskefisk og fladfisk blev fra 1300- og 1400-tallet bl.a. drevet fra fiskerlejet Sønderside, som i sæsonen tiltrak hundredvis af fiskere. Fiskene blev bl.a. afsat i Hamborg, der var storaftager af skulder og kuller. I 1500-tallet begyndte fiskeriets nedgang med faldende efterspørgsel, priser og fangster samt øget konkurrence fra de Nederlandske fiskere,⁴ og i 1700-tallet var fiskeeksporten fra Hjerting kun en skygge af sig selv.

Studehandelen, der var begyndt i 1300-tallet, voksede gennem 1400- og 1500-tallet. Fra omkring 1620 var studehandelen i stigende grad under hollandske købmænds kontrol, og hvert år blev der sendt hollandske fartøjer til Danmark, herunder til de vestjyske udskibningssteder, efter stude. I 1724–25 betød nye hollandske toldregler imidlertid, at studehandelen gik drastisk ned for snart at forsvinde helt.⁵ Mens der i 1686 var blevet eksporteret 2.322 stude over Hjerting, forekom der i 1700-tallet kun sporadisk udførsel af stude herfra, indtil den helt ophørte efter 1786.⁶

Det var formodentlig integreringen i den nordeuropæiske handel, der gav mulighed for at opbygge jydepotteproduktionen som en nicheproduktion til de fødevarer, som blev transporteret sydpå. Bortfaldet af de to tungtvejende eksportartikler stude og fisk – kombineret med 1600-tallets krige og epidemier samt enevældens bestræbelser for, at landets handel så vidt muligt skulle foregå fra Kø-

På trods af Ribes stolte traditioner som Danmarks ældste by og »Skandinaviens port mod vest« viser denne vægillustration på Riga History and Navigation Museum tydeligt, hvilken plads Vestjylland har i Riga-borgernes bevidsthed. Foto: Mette Guldborg, 1996.

benhavn – betød, at værdien af eksporten fra Vestjylland faldt, og at den sydvestjyske flåde blev mindre. Dermed fik en forhen forholdsvis ubetydelig nichevare som jydepotter så meget vægt, at den i 1700-tallet var blandt de tre største eksportvarer i et Vestjylland, der økonomisk trådte vande.

Man kan forestille sig, at handelen med potterne var begyndt ved, at skipperne tog dem med som ekstravare, når de alligevel skulle sydpå med landbrugsvarer. Da skipperne siden kom til at mangle handelsvarer, eftersom deres hidtidige gods var forsvundet, begyndte de mere aktivt at efterspørge jydepotter og opdyrke et specielt marked for dem. De fleste af småskipperne havde formentlig tidligere sejlet med fisk, mens de større fartøjer havde været involveret i studetransporten. Det ofte omtalte forhold, at de sorte potter som regel var med for at fylde lasten op, gjaldt kun for de større skibe.

Ribe havde i sin storhedstid været Sydvestjyllands handelscentrum med en stor handelsflåde og handelsforbindelser med både England, Tyskland, Nederlandene og Frankrig gennem eksporten af fisk, heste og senere stude samt import af luksusvarer som klæde, vin, øl og krydderier.⁷ De arkæologiske fund i byen viser et Ribe, der kan karakteriseres som en del af oplandet til det sydlige og sydvestlige Nordsø-kystområdes byer, og som stort set vendte ryggen til resten af Danmark.⁸ I 1600-tallet overtog Hjerting Ribes rolle som Sydvestjyllands udskibningssted. Nu var det ikke længere skipperne med borgerskab i købstaden, der dominerede trafikken, men bondeskippere, som handlede med bondevarer.

Handelscentrene

Holland var en dominerende, økonomisk stormagt i senmiddelalderen og begyndelsen af nyere tid. Fundamentet for Hollands voldsomme handelsmæssige ekspansion var fiskeriet i Nordsøen, sildefiskeriet »*grote visserij*« og torskfiskeriet »*kleine visserij*«.⁹ Fiskeriet stimulerede udviklingen af handel, skibsfart og industri, og i denne udvikling var Østersøhandelen af særlig betydning, idet Østersøen forsynede de hollandske købmænd både med handelsvarer til det øvrige Europa og forsyninger til det tætbefolkede hollandske område. I kraft af Østersøhandelen udviklede hollænderne en konkurrencedygtig handelsflåde, og denne handel blev derfor kaldt al handels moder.¹⁰ I løbet af 1400- og 1500-tallet udviklede Holland sig til Europas økonomiske center, og med dannelsen af det Ostindiske kompagni i 1602 og det Vestindiske kompagni i 1621 var grunden lagt til en omfattende handel med varer fra kolonierne. Ud over at være centrum i den vestlige handel udviklede Amsterdam også et penge- og kapitalmarked, og den livlige aktivitet gav grobund for håndværkere, der fremstillede fornødenheder til byens indbyggere. En sådan by, der frembød mange muligheder, udøvede tiltrækningskraft på omgivelserne, og byen har givetvis stået stærkt i Vestjydernes bevidsthed. Mange vestjyder fra Varde-området fandt vej til Amsterdam, hvilket bl.a. kan aflæses i de arkiver, der registrerede indgåede ægteskaber i Amsterdam. I perioden 1646 til 1800 var der 175 personer fra Hjerting-området, der indgik deres første ægteskab i Amsterdam.¹¹ 35 af dem kom fra Hjerting og det nu forsvundne fiskerleje Sønderside, men langt størsteparten opgav Grådyb, sejlløbet nord om Fanø ind i Ho bugt, som deres hjemsted.

Det vidner om, at når man færdedes i et søfartssamfund som Amsterdam, var det vandvejene og deres transportmuligheder, der var det væsentlige, ikke de små ladesteder og fiskerlejer på kysten. Det var »havskabet« snarere end landskabet, man orienterede sig efter.

Hollands dominans aftog i løbet af 1700-tallet og blev helt brudt med Frankrigs besættelse af de Forenede Nederlandske Provinser i 1795. Bruddet med Hollands-handelen afspejles i relationen til Vestjylland bl.a. ved, at der efter 1796 kun var ét bryllup i Amsterdam, hvori en dansker indgik, skønt registrene fortsatte indtil 1811. I Nederlandene finder man ikke jydepottekeraamik i arkæologiske sammenhænge, der kan dateres senere end ca. 1790.

Set fra Holland var Vestjylland et sted af minimal interesse. I modsætning til »det store Øst« *het Grote Oosten* i Østersøen, hørte Sydvestjylland sammen med den tyske Nordsøkykyst for hollænderne til det mindre betydningsfulde »lille Øst«, *het Kleine Oosten*. På et hollandsk søkort fra midten af 1700-tallet optræder den jyske vestkyst, som man passerede på vej til Østersøen, simpelthen som en del af Norge.¹² Når man ser bort fra besætningen på de hollandske skibe, der hentede stude ved de vestjyske udskibningssteder i 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet, indskrænkede de hollandske søfolks kontakt til Vestjylland sig overvejende til de nødsituationer, hvor de strandede på Jyllands kyst og snarest fandt tilbage til Holland enten over land eller til vands.¹³

Et indtryk af en mindre nederlandsk havns handel med *het Kleine Oosten* kan man få gennem bevarede arkivalier – svarende til de danske toldbøger – fra den frisiske havneby Harlingen for årene 1654 og 1655,¹⁴ den eneste mindre havneby, hvorfra sådanne arkivalier er bevaret. Harlingen var en vigtig havneby for den omgivende region, når det gjaldt kornimporten. Derudover bestod importen mest af råvarer og andre landbrugsprodukter, mens eksporten bestod af industriprodukter, herunder en eksport af lervarer fra keramikindustrien i og omkring Harlingen. Listen over eksporterede varegrupper fra Harlingen var meget længere end listen over importerede ting,¹⁵ omvendt af, hvad tilfældet var for Hjerting, hvor antallet af forskellige varetyper til eksport udgjorde en brøkdel af antallet af varetyper til import. Dette forhold afspejler, at mens Hjerting lå i et udkantsområde, der primært eksporterede råvarer til et center, måtte Harlingen, som var beliggende nær centret, importere korn, men kunne til gengæld eksportere industrivarer. De bevarede toldregistre viser, at byen – ligesom Hjerting – havde en liv-

lig handel med småbåde: 80% af afgangene var med fartøjer på under på 1-5 læster. Målt i antal afgange og anløb var *het Kleine Oosten* den region, Harlingen havde mest kontakt med.¹⁶ Målt i tonnage derimod var kontakten med *het Grote Oosten* langt vægtigere.

Først efter Napoleonskrigene, da franskmændene rykkede ud af Nederlandene i 1813, kunne handelsforbindelserne mellem Holland og Danmark genoptages, men i mellemtiden havde Hamborg overtaget rollen som knudepunkt for Danmarks handel med udlandet. Oversøisk gods kom til Danmark via Hamborg, ligesom dansk korn, som skulle til Holland eller England blev sendt over Hamborg.¹⁷ Vestjylland havde dog også inden den tid haft nær forbindelse med Hamborg, som var en slags hovedstad for Vestjylland. Byen var i 1500-tallet vokset til at være den førende tyske handelsby, og den vigtigste havneby på det europæiske kontinent efter Amsterdam.¹⁸ Hamborg var ikke alene et sted, hvor vestjyderne handlede, det var bl.a. også her, velhavende vestjyder sendte deres sønner hen for at gå i skole.¹⁹ Mens hollænderne så Vestjylland som en forlængelse af den norske kyst, så hamborgerne snarere Vestjylland som en forlængelse af den tyske kyst. I fortegnelsen over de skibe, der indkom til Hamborg 1786–1801²⁰ var Jylland i første del af perioden opført i en rubrik sammen med Holsten, således at der var én rubrik for Danmark og Norge samt én for Jylland og Holsten. Først i 1793 blev Jylland »flyttet« og optrådte derefter som en del af Danmark. Det var i øvrigt ikke mange »danske« havne – altså dem uden for Jylland – der var repræsenteret i Hamborg. Bortset fra i alt 13 skibe med kalksten fra Faxe i 1799 og 1800, var det udelukkende fartøjer fra København, der kom til Hamborg.

Selv om England hørte til de store søfarts- og handelsnationer i Europa, var Hjerting-søfartens kontakt med landet minimal. 1700-tallets toldregnskaber fra Varde viser ingen sejlads på England før i 1798, hvor en Sønderho-evert kom fra Newcastle med kul og »leerpottetøj«.²¹ I løbet af 1800-tallet kom trafikken imidlertid i gang, og da England i 1842 ophævede sin kvægtold begyndtes der sonderinger med henblik på at eksportere levende kvæg til England.²² I oktober 1847 lagde det første dampskib fra *The Continental Cattle Conveyance Company* ind til Hjerting for at hente kreaturer, svin, får og landbrugsprodukter,²³ og England blev i slutningen af 1800-tallet det nye, store marked for eksport af danske landbrugsprodukter.

Vestjylland som leverandør til verden

At tale om Vestjylland og den omgivende verden ca. 1650–1850 er først og fremmest et spørgsmål om, hvilket forhold Vestjylland havde til sin omverden, for det var begrænset, hvor meget omverdenen ænsede Vestjylland.

På trods af sin gunstige beliggenhed mellem Nordsøen og Østersøen var Danmarks rolle i international handel ikke markant. I den store handel mellem Nordsøen og Østersøen figurerede Danmark primært i kraft af Øresundstolden og var i øvrigt mest et sted, man passerede forbi. Efter enevældens indførelse, hvor Danmarks handel og udvikling koncentreredes i København, blev Vestjylland en fjern afkrog af det Danmark, som i forvejen ikke markerede sig stærkt.

Til gengæld var Vestjylland i mange sammenhænge afhængigt af omverdenen som aftager af regionens varer og arbejdskraft, ligesom en del vestjyder var beskæftiget med at transportere de varer, der eksporteredes.

Produkter

De områder, der leverede fødevarer, brændsel og brugsgenstande til et befolkningsrigt center, kan ses som opdelt i zoner, inden for hvilke produktionen indrettede sig efter afstanden til afsætningsstedet. Således lå produktionen af letfordærlige varer som f.eks. frisk mælk og grøntsager som regel tættest på centret, mens billige, robuste varer kom længere væk fra. En sådan arbejdsdeling mellem bønder, der leverede varer til en større by, er bl.a. blevet påvist i relation til København,²⁴ og de vestjyske bønders produktion kan også ansues som værende del af et sådant system.

Eksporten af produkter fra Vestjylland rettede sig fortrinsvis mod centrene Hamborg og Amsterdam og bestod af fødevarer i form af stude, korn, fisk, kød og smør samt groft forarbejdede massevarer som skind, jydepotter, strikvarer og vævede stoffer. Det var produkter, der havde lang holdbarhed, og som kunne tåle at transporteres. Efter at udførslen af fisk og stude var faldet drastisk, var kornhandelen i 1700-tallet det stabile element i Hjerting-skippernes handel. Korneksport fra Vestjylland kunne imidlertid ikke give grundlag for nogen stor virksomhed og udførslen fra Hjerting svarede til omkring 1% af Danmarks samlede korneksport.²⁵

Når skibene returnerede fra Holland medbragte de salt og kalk samt diverse kolonial-, luksus- og industrivarer, men ikke i så stort et omfang, at stedet kan have været særlig interessant som afsætningsmarked. Tværtimod tyder genbrugsvarer fra det rige Holland blandt importvarerne på begrænset købekraft i Vestjylland. Én type af genbrugsvarer var luskramsklude, dvs. gammelt tøj, som de rige hollændere havde kasseret, men som nok kunne bruges i Danmark, hvor mange handlende »før med Luskram«. ²⁶ Ligesådan kan man se af toldregnskaberne, at der fra Holland blev hjembragt »gamle udbrente Tobakspiber«. Velhavende folk brugte kun en kridtpibe, indtil den efter nogen tids brug trængte til at blive brændt ud eller udglødet. Piberne kunne imidlertid brændes rene hos bageren, og så kunne de bruges igen af mindre fordringsfulde rygere. ²⁷ Hjertings handelsmønster med en eksport af råvarer og billige husflidsprodukter samt import af blandt andet industri- og genbrugsvarer viser et udkantsområdes handel med et vækstområde.

Arbejdskraft

En anden type vare, Vestjylland leverede til omverdenen, var arbejdskraft, primært i form af tyende og søfolk. Nogle blev væk i kortere perioder, andre udvandrede for altid. Præstesønnen fra Lunde nordvest for Varde, Thomas Bredsdorff, skrev således om forholdene midt i 1700-tallet: »*Paa den vestre Kant er deres Inclination mest til at tjene til Søs, hvorudover en stor Mængde udgaar derfra til Holland, nogle vel med Tilladelse, men en stor Del sniger sig bort, en Del kommer vel tilbage, men mange blive derimod borte, da ikke alene en stor Del dør på Rejsen enten til Indien eller til Grønland, hvor de gaa paa Fiskefangst, men endog mange sætte sig ned at bo i Amsterdam eller andre steder. Af den vestre Egn Piger gaar en stor Del til Amsterdam for at tjene, hvoraf mange der blive bosatte og ikke komme tilbage. Ligeledes gaar en Del af samme Køn til Holsten at tjene.*« ²⁸

Karle og piger, samt af og til også gifte mænd, tog plads østpå eller sydpå i Slesvig-Holsten i perioder. Sidst i oktober, efter høst, blev der holdt folkemarked i Kolding, hvor de lod sig fæste for vinteren, bl.a. som tærskere. Ved påsketid vendte de hjem for at hjælpe med forårsarbejdet, og ved Sct. Hans-tid var der folkemarked i Ribe, hvor der blev fæstet folk til høslætten i marskegnene. De hjemvendende tjenestefolk bragte penge med til sognet, men trafikken fordyrede også folkelønnen i hjemsoget. ²⁹ Omkring 1808 lå sommer-

lønnen for en pige syd for Kongeåen på 10–12 rdl., samme beløb som lønnen for et helt år for en tjenestepige på Varde-egnen.³⁰ Disse periodiske arbejdsvandring skal ikke ses som emigration, men snarere som en mulighed for de unge til at blive i området, selv om ressourcerne var knappe,³¹ og som sådan må de opfattes som en af de næringer, der indgik i den fleksible bondeøkonomi.

For søfolk i Vestjylland var Holland frem til slutningen af 1700-tallet det naturlige center at rette sig mod. De fik skibslejlighed med et af de første skibe, der gik til Holland om foråret, og i Amsterdam var der rig lejlighed til at få hyre, eftersom op mod halvdel af besætningen på skibe, der blev ført af en kaptajn fra Amsterdam, var fra udlandet. Udlændingene var overrepræsenteret i de hollandske skibes laveste positioner, og de avancerede sjældent, selv om deres læse- og skrivefærdigheder ikke var meget anderledes end de hollandske søfolks. Jo længere og jo mere risikable rejserne var, jo større var andelen af udlændinge, og de var især meget benyttede på hvalfangerne og Ostindiens-farerne.³² Sydvestjyder fandt dog også beskæftigelse inden for andre fag i Amsterdam, og i ægteskabsarkivet i Amsterdams byarkiv finder man såvel 23 søfolk som en murerarbejdsmand, en stolemager, to bødkere, en tobaksarbejder, en skomager, en sæbekogerkarl og en børshandler fra Hjerting-området.³³

Bondesejlads

Udviklingen af den interregionale fjernhandel i senmiddelalderen ledsagedes af opkomsten af et mellemhandlerled, en specialisering mellem producent og forhandler i landbrugssektoren. Samtidig udvikledes en speciel transportsektor, således at skipper og købmand blev to adskilte næringer, der begge hørte til i købstaden.³⁴

Der var dog flere steder, hvor der blev drevet bondesejlads i konflikt med købstadborgernes interesser, og her var skipperen og handelsmanden fortsat en og samme person. Der var i Danmark især tre områder, hvorfra denne såkaldte skudehandel blev drevet. Ud over Sydvestjyllands handel på Hamborg og Nederlandene var det de sydlige øers handel på Nordtyskland og den nordjyske handel på Sydnorge.³⁵ Ifølge 1672-toldrullen var det tilladt indbyggerne på Sejrsø, Samsø, Fanø, Fejø, Bogø, Anholt og Læsø samt de såkaldte sandskuder ved Jyllands vestkyst på en 12 miles strækning mellem Klitmøller, Blokhus og Tornbystrand at sejle i indenrigsfart med

lokale varer mellem Danmark og Norge samt provinserne, når de lod dem fortolde ved det nærmeste toldsted.³⁶ I 1685 fik Fanø- og Mandø-boerne bevilling til selv at udføre de fisk, der fiskedes fra øerne,³⁷ og i 1688 fik skipperne i Ho, Oksby og Hjerting privilegium til at drive fri udenlandsk handel uden om købstaden.³⁸

Det var traditionen for fiskeri og sejlads, der gjorde at Vestjylland var leveringsdygtig i arbejdskraft til den store hollandske flåde. Og det var sandsynligvis også denne flåde af småskippere, der sikrede sejlskibstraditionens overlevelen i Sydvestjylland i en lavkonjunkturperiode for skibsfarten, således at der var søkyndige folk, der kunne slå til, da muligheden for ekspansion i Fanø-søfarten bød sig.

Vestjylland i Danmark

I Danmark var Vestjylland et tyndtbefolket udkantsområde langt fra det administrative og kulturelle centrum i København, og skilddringer af Vestjylland og vestjyder set i forhold til det øvrige Danmark er ofte præget af en vis ambivalens, således også omtalen af jydepotterne.

Noget af litteraturen om jydepotter giver det indtryk, at resten af Europa var ude af stand til at leve uden dette fantastiske produkt, som der var så stor efterspørgsel efter, at man var nødt til at eksportere det viden om. Kvinderne, der producerede potterne, var gode, beskedne bondekvinder: »(Pottepigene) er i Almindelighed hverken pynetsyg eller flanevorn, men tarvelig og nøjsom i sin Klædedragt som i sin Levemaade. Hun mangler maaske de større Belevenhed og Menneskekundskab, som erhverves ved mere Færden blandt Fremmede, men savner ogsaa den store Selvtillid, der gjerne følger heraf, og hun er ligesaa beskeden, som hun er sædelig. Dette Grundpræg beholder hun ogsaa som Hustru og Moder i sit tarvelige Hjem.«³⁹

Mændene der kørte omkring med potterne var mænd af udsyn: »De havde, uden at sætte deres rolige, nøgterne omdømme til, udviklet et vist maal af handlekraft og dristighed, der satte dem i stand til efter moden overvejelse at gribe sikkert og praktisk fat og uden smaalig ængstelse gøre den nødvendige indsats. De havde været uden for sognets grænser, og de havde faaet blikket løftet over hjemfødningens snævre horisont.«⁴⁰ Og udsynet gav selvbevidsthed. »I ka' vel ett avl' æ fød?«, blev pottejyden spurgt. »Nej, men vi haar aaller wantet de', vi skuld' gi' for'en«, svarede han.⁴¹

Udefra hørtes andre stemmer, og således lød den tyske forfatter

Johan Georg Kohls beskrivelse i 1848: »Ofte møder man saadanne Pottedyder i de Lande, der høre til det danske Monarki. De drage endog ned til Elben med deres Vogne fuldtbepakke med sorte Gryder, to magre Heste for og en Fragtmand ved Siden af, paa hvem det er let at see, at han kommer fra en af Verdens Udkanter. De mindede mig i deres Optog om de vandrende og handlende Kulkudske i Bessarabien.«⁴²

I Slesvig var »Puttjüt« eller »Pottdäne« den nedsættende betegnelse for naboerne i nord, og »puttdänisch« var betegnelsen for deres uforståelige sprog.⁴³ Deres i udlandet meget søgte og for sundheden og velsmagen så vigtige koge- og stegegryder⁴⁴ blev kaldt »Jütisch Porzellän« eller »Tater-Pitt«⁴⁵ og i den nationale kamp i grænselandet indgik jydepotterne i smædevers:

*Kennst du das Land, von Gott veracht,
Wo man aus Holz die Schuhe macht,
Wo man die schwarzen Töpfe brennt
und wo man Smör die Butter nennt?*⁴⁶

I sidste halvdel af 1800-tallet, hvorfra disse udsagn stammer, var pottehandelen for nedadgående, for ikke at sige ved at forsvinde. Pottefremstillingen blev i stigende grad overtaget af husmænd og endte som en småfolksbeskæftigelse – og som en af de ting, der symboliserede den forarmede bonde fra »det mørke Jylland«.

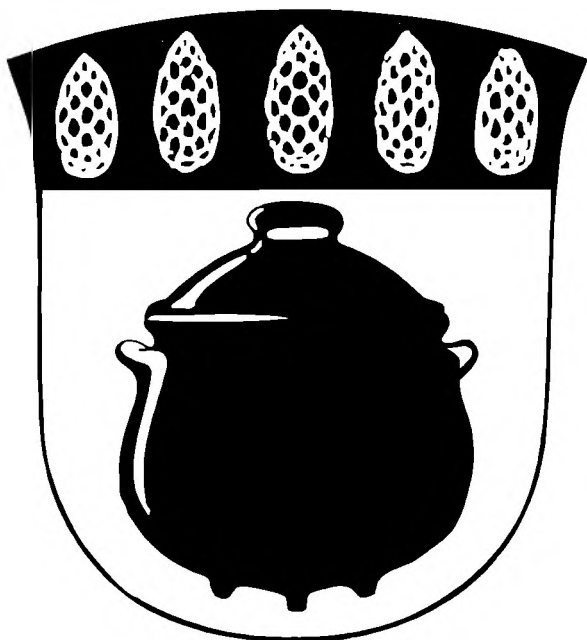
Den dobbelte jyde

Når talen er om Vestjylland, støder man igen og igen på dette dobbelte billede. På den ene side bliver Vestjylland opfattet som en fattig, mørk, isoleret og tilbagestående landsdel, beboet af »sorte jyder«. I fremstillinger præget af denne opfattelse – som f.eks. dele af H.P. Hansens forfatterskab⁴⁷ – fremhæves ofte, hvor slidsomt livet på heden var, og hvor fattige og nøjsomme hedeboenderne var.

Den anden opfattelse fokuserer på Vestjyllands orientering mod et større marked end det danske, på vestjydernes handelstalent og på bøndernes opfindsomhed og tilpasning til hedens økologi som et alternativ til det traditionelle, kornbaserede landbrug. Johannes Møllgaards artikel kan tjene som eksempel på denne synsvinkel.⁴⁸ I fremstillinger skrevet ud fra denne opfattelse fremhæves ofte fraværet af rangsforskelle samt vestjydens selvstændighedstrang, evne til nytænkning og tidlige uafhængighed af godsejeren.

Historikeren Peter Henningsen finder på baggrund af sin gen-

Skønt Grindsted var et af de sogne, hvortil jydepotteproduktionen først bredte sig sent, er det Grindsted kommune, der har jydepotten i sit byvåben. Byvåbnet er fra 1950 med motivet »jydepotte med grankogler« symboliserende heden og skoven. Forlægget for afbildningen af potten findes på Grindsted Museum med teksten: »Hær æ Hanne Kolbæk hind Sopgryde. Hun haad en mæj te Hindum 1853«. Måske kom Hanne Kolbæk fra et af de gamle pottesogne.

nemgang af skiftebreve i Grindsted-Vorbasse-området, at hede-bonden i Sydvestjylland var langt bedre stillet rent økonomisk end sine østdanske fæller, men desværre giver han ikke belæg for påstanden i form af sammenlignelige østdanske tal.⁴⁹ Denne bogs sammenligning af Henningsens tal med tilsvarende fra Tistrup viser, at skifter efter Tistrup-bønderne generelt gav mindre overskud til arv end dem i Grindsted-Vorbasse-materialet, som dermed ikke kan siges generelt at repræsentere Vestjylland. I det hele taget ligger billedet af Tistrup-bønderne ikke langt fra billedet af de nøjsomme hede-bønder. Tistrup-bønderne synes at have levet spartansk, men ikke direkte fattigt, og svaret enhver sit. Der var ingen overdådighed at finde i skifterne, sådan som der var i skipperhjemmene på Fanø, hvor velstanden i de gode år omkring år 1800 materialiserede sig i form af meget sølvtøj.⁵⁰ Til gengæld fandt man sjældent bundløs gæld. De sociale forskelle var ikke store i Tistrup. Brugene havde en ensartet størrelse, og antallet af husmænd blev – modsat det øvrige Danmark – mindre med årene. Skellet mellem selvejere og fæstere synes at have været mere markant end skellet mellem gårdmænd og husmænd – og i øvrigt var det et atypisk træk ved

I København
betyder "jydepotte"
at man har købt
en bil med
anhængertræk.

Jydepotten kan stadig bruges i »kampen« mellem Jylland og København. Her i Berlingske Tidendes modkampagne mod Morgenavisen Jyllandspostens lancering af et Københavner-tillæg 1997.

Tistrup sogn, at mange bønder dér stadig langt op i 1800-tallet som nogle af de meget få vestjyske bønder var underlagt en gods-ejer. Tistrup-bønderne synes ikke at have været specielt opfind-somme eller udadvendte. Der var ikke noget innovativt eller eks-panderende over jydepotteproduktionen i de sidste 200 år af dens eksistenstid, og handelen med potterne blev primært overladt til skipperne. De nye næringer, der blev udviklet sidst i 1700-tallet blev overvejende udviklet på nogle få, store gårde.

Møllgaard antog, at handelslivets praksis satte sit særlige præg på de jyske bønder, således at de var individualistiske og foretag-somme, og dermed kunne gå i spidsen for udviklingen sidst i 1800-tallet. Denne forestilling om de entreprenante vestjyder er imidler-tid dannet over de handlende bønder, og ikke dem, der blev hjemme og fremstillede de produkter, der handledes med. I billedet ligger det implicit, at bøndene selv tog sig af handelen af deres egne pro-

Sten over den handlende pottejyde i Kongenshus Mindepark. Indskriften lyder: Æ potthandel var li'saa ærlig som æ hæsthandel men heller ett mier. Foto: Jens Sørensen.

dukker, hvilket langtfra altid var tilfældet. De »vestjyske« vestjyder var således handelsjyderne, dem man fik øje på ude i verden, mens pottejyderne passede deres bondebrug hjemme i sognet. Det er tænkeligt, at handelsjyderne havde nogle forudsætninger, der gjorde, at de kunne gå i spidsen for udviklingen af nye markeder; spørgsmålet er blot, om det ikke var forudsætninger, der skyldes deres baggrund som handelsmænd og ikke som jyder.

I begyndelsen af 1900-tallet var der ansatser til udviklingen af en egentlig folkepsykologi,⁵¹ men disse tanker har vist sig mere anvendelige som politisk redskab og identitetsskaber end som historiefagligt begreb. I det hele taget er det tvivlsomt, om det er relevant at tale om en speciel egnskarakter. Vestjylland kan både beskrives som en region med en opfindsom befolkning og en alternativ orientering mod et større marked end det danske, og som en fjern periferi, et tilbagestående område, hvis befolkning lever på gam-

meldags vis. Begge beskrivelser rummer en form for sandhed, og det billede, der tegner sig af Tistrup-bønderne, låner træk fra begge stereotyper. Også i senere tiders selvopfattelse er de vestjyske træk med til at konstituere en identitet. Selv om flertallet af Tistrup-bønderne ikke i større grad deltog i handelen med jydepotter, blev forestillingen om det specielle jyske handelsblod alligevel båret med ind i »den nye tid«, her i skolelærerens skildring af stationsbyen Tistrup i 1916,⁵² hvor beboernes karaktertræk beskrives som formet af fortidens levevis: *»Befolkningen her er ægte Vestjyder (...) med deres Fortrin og Fejl. Vestjyden er arbejdsom, fremadstræbende, praktisk med en sund Dømmekraft og nøgtern Opfattelse af Forholdene. Han spørger ofte, vel ogsaa for ofte: »Ka et betaahl sæ?« I det hele er Tænkeevnen stærk hos Vestjyden, udviklet som den er gennem Aarhundreders Kamp for Føden. Han har Handelsblod i Aarerne, man huske på Studehandelen i gamle Dage, Jydepottehandelen og Bindkræmmerne. Ofte skal der pruttet længe og slaæes mange Klask i himandens Hænder, før Handelen bliver til noget. Det er næppe enhver Handel, der kan forsvares overfor Samvittighedens Domstol, omend det dog vist gaar fremad i den Retning (...) Her er ikke nogen synderlig Rangsforskel mellem velstillet og mindre velstillet, Gaard- og Husmandsbørn samt Tjenestefolk blander sig mellem hverandre ved Gilder og i foreninger.«⁵³*

Sammenfatning

Vestjylland var placeret i udkanten både af kongeriget Danmark og af vækstcentret i Nordvesteuropa, og var således periferi i såvel administrativ som markedsmæssig henseende. Området var afhængigt af Holland og Hamborg, først og fremmest som aftagere af de varer, der produceredes i Vestjylland. Tidligere havde fisk og stude været de betydningsfulde eksportvarer, men i 1700-tallet fik jydepotter og lignende bondeprodukter større vægt.

Ses der på Vestjylland i forhold til det øvrige Danmark, beskrives vestjyderne i den eksisterende litteratur på det ene side som tilbagestående og på den anden side som udadvendte og nytænkende. Opfattelsen af vestjyderne som prægede af egnsspecifikke karaktertræk danner en form for modbillede til den dominerende, østdanske kultur, og har betydning som identitetsskaber. Imidlertid finder jeg ikke, at den kan tillægges nogen historisk forklaringsværdi.

VII. Konklusion

Mange steder i Europa ekspanderede den hjemmeindustrielle produktion af varer til et ikke-lokalt marked mellem 1500-tallet og 1800-tallet¹. Protoindustrialiseringsbegrebet har sat fokus på disse produktioner, og tyngdepunktet i de fleste empiriske studier af protoindustrielle produktioner har ligget i 1700- og 1800-tallet, hvor de kan belyses bedst gennem det bevarede kildemateriale.² Også når det gælder studier af jydepotteproduktionen har hovedvægten ligget i den periode, og jydepotteproduktionen er ofte blevet sammenkædet med den vækst i bierhverv på landet, der skete i 1700- og 1800-tallet.³ Imidlertid findes de første spor efter jydepotter allerede i senmiddelalderen, og fra 1600-tallet kendes adskillige produktionssteder for jydepotter. I slutningen af 1600-tallet var jydepotteproduktionen en fasttømret del af økonomien i Tistrup, Horne og Torstrup sogne på Varde-egnen med veletablerede eksportveje til bl.a. Hamborg.

Skønt jydepotterne altså begynder at dukke op i senmiddelalderens keramikfund, findes de, bortset fra sporadiske omtaler af handel med jydepotter, ikke nævnt i skriftlige kilder før sidst i 1600-tallet, hvor landet efter krige og kriser skulle bringes på fode igen. I Danske Lov 1683 præciseredes det, at fremstillingen af sorte potter var et landhåndværk, og ved matriklen i 1688 beskattedes bønderne på Varde-egnen af deres potteproduktion.

Disse forhold tyder på, at jydepotteproduktionen havde været i gang relativt upåagtet i 150–200 år, før potterne i det sene 1600-tal blev en betydningsfuld indtægtskilde for bondebefolkningen i visse egne af landet. Varde-egnen var det betydeligste af disse steder med veletablerede afsætningsveje, et skattesystem, der forudsatte potteproduktionen, samt adgang til de ressourcer, der skulle bruges til produktionen.

Produktionens størrelse og betydning

Præcise oplysninger om jydepotteproduktionens størrelse kan ikke gives. I 1759 skønnedes værdien af den samlede jydepotteeksport fra alle produktionssteder at være på 6.000 rdl. om året, hvoraf udførslen fra Hjerting formentlig udgjorde omkring halvdelen. Den samlede årlige produktion på Varde-egnen til hjemmemarked og eksport tilsammen skønnes at have haft en samlet værdi på omkring 10.000 rdl.

Eksporten på 6.000 rdl. svarede til under 2% af den samlede eksport af industriprodukter fra Danmark, og for landet som helhed har jydepotteproduktionen ikke været af stor betydning. For det enkelte hushold på Varde-egnen derimod var den indtægt, potterne kunne skaffe, essentiel. Det er næppe meget overdrevet, når det i en præsteindberetning siges, at halvdelen af befolkningen måtte flytte, hvis det ikke var for potteproduktionen. Jydepotterne sikrede bondehusholdet en fast indtægt, men produktionen ekspanderede ikke. Hverken produktionens størrelse eller antallet og størrelsen på brug i området ændrede sig nævneværdigt, og folketallet forblev på et lavere niveau end de nabosogne, som ikke fra gammel tid fremstillede jydepotter. To faktorer synes at være afgørende for denne udvikling: beskatningen af potteproduktionen i matriklen 1688 og for fæstebøndernes vedkommende det sene salg af fæstegodset.⁴ Bønderne var på grund af skattesystemet tvunget til at opretholde potteproduktionen, med mindre de kunne præstere en indkomst af lignende størrelse ved forbedring af landbruget eller ved anden ikke-agrar fremstillingsvirksomhed, således som det tilsyneladende lykkedes for Tistrup-bønderne i slutningen af 1700-tallet. Desuden har det forhold, at hverken produktion eller handel tiltrak købmandskapital, formodentlig betydet, at handelen har fået lov at blive stående på samme niveau gennem århundreder.

I Tistrup sogn, som er det produktionsområde, der er studeret specielt, kan det ikke umiddelbart aflæses i økonomien eller kontaktmønstrene, at bønderne indgik i en markedsrettet produktion. Kun de færreste Tistrup-bønder deltog i landhandelen med potterne, og når potterne afsattes til transport ad søvejen, fulgte Tistrup-bønderne ikke med længere end til vandkanten. En lang række af de karakteristika og følger, der typisk tilskrives en protoindustri, findes ikke, når det gælder jydepotteproduktionen i Tistrup sogn.⁵ Produktionen forårsagede således ikke befolkningstilvækst eller fik

folk til at stifte familie på grundlag af potteproduktionen. Den var ikke et resultat af eller årsag til polarisering og differentiering. Den var ikke tilknyttet småfolk, den udvikledes ikke på specielt dårlig jord, og beboerne mistede ikke jord efterhånden. Fremstilling og handel involverede ikke købmandskapital, og produktionen betød ikke, at selvforsyningen svækkedes, så bønderne efterhånden måtte købe mad udefra. Arbejdet var ikke ét, der kunne puttes ind i en pause mellem andre arbejder, og det lå ikke særligt hensigtsmæssigt sæsonmæssigt. Det involverede ikke mændene, kønsarbejdsdelingen opretholdtes, og det udviklede sig ikke til at være fuldtidsarbejde.

Produktionen af sorte potter synes således ikke at have haft nogen af protoindustriernes typiske forandrende effekter, og man kunne fristes til at kalde det en protoindustri uden konsekvenser. Helt uden virkning var jydepottefremstillingen dog ikke, omend resultatet overvejende gik i retning af at bevare status quo. Jydepotteproduktionen var med til, på kanten til et eksistensminimum, at bevare bondebrug som gårdbrug og ikke som udparcellerede småbrug. Produktionen hjalp bønderne til at forblive bønder, så der var bæredygtige brug, der kunne fungere, den dag landbruget intensiveredes. Desuden betød pottearbejdet, at pigerne kunne holdes hjemme om sommeren, hvor der ellers var hård konkurrence fra vellønnede pladser sydpå, således at man sikrede sig den nødvendige kvindelige arbejdskraft i høslæt og høst.

Den regionale økonomi og den internationale handel

Ligesom produktionen af jydepotter havde heller ikke transporten af jydepotter noget ekspansivt potentiale. Handelen med potter var decentral, der var sjældent købmænd involveret, overskuddet blev spredt på mange hænder, og søfartens ekspansion lå på andre felter end pottehandelen.

Markedets udstrækning var noget mindre, end blandt andre udgiverne af Danske Atlas og Hugo Matthiessen har fremstillet det. Den største del af markedet for jydepotter fra Varde-egnen lå inden for det danske riges grænser, nemlig i kongeriget og i Slesvig-Holsten samt længere ned i Tyskland. Derudover kom der potter med skib til Holland, Norge, Sverige og de tyske Østersøbyer. Eksport til Livland og til store dele af Nord- og Mellemeuropa kan ikke eftervises. Markedet for Hjertingeksporten faldt primært inden for det område, der set fra Holland under ét blev betegnet som *het Kleine*

Oosten, en region, som var karakteriseret ved sin lidenhed i forhold til det »rigtige« øst omkring Østersøen, og som Vestjylland selv udgjorde en ubetydelig del af.

Lige siden senmiddelalderen havde Vestjylland været del af det system, der sikrede fødevarer til det sydvestlige Nordsø-områdes byer, og som sådan var området afhængigt af, af dets varer kunne finde et marked. Vestjylland kan i handelsmæssig henseende betragtes som værende en råvareeksporterende periferi til vækstområderne i den sydvestlige Nordsø-region. Efter at senmiddelalderens vigtige eksportvarer, fisk og stude, havde mistet betydning, faldt værdien af eksporten fra Vestjylland, handelsflåden blev mindre og ladestedet Hjerting overtog Ribes rolle som Sydvestjyllands udskibningssted. Hvor søfarten i Ribe var blevet varetaget af skippere med borgerskab i købstaden, blev den i Hjerting domineret af bondeskipperne, som både var skippere og handelsmænd, og som fortrinsvis handlede med jydepotter og andre bondevarer.

Både produktionen og eksporten af potterne blev opretholdt på et lavt niveau, der bar igennem lavkonjunkturen. For søfartens vedkommende blev det bedre tider, da udviklingen i Fanø-søfarten tog fart i slutningen af 1700-tallet, og for pottebøndernes vedkommende da hedeopdyrkningen, åbningen af nye eksportmarkeder samt omlægningen til animalsk produktion gjorde landbruget mere lukrativt. Med de bedre tider forsvandt jydepotterne, og man kan således ikke sige, at den protoindustrielle produktion af jydepotter var en begyndelse til modernisering eller markedsorientering. Derimod tjente den til at holde sulten fra døren igennem en lavkonjunkturperiode.

Tilbagestående eller moderne...?

Protoindustrialiseringsteorien antog i sine tidlige former, at protoindustrialiseringen var en del af et udviklingsforløb: Mendels så den som begyndelsen til industrialiseringen og Kriedte, Medick og Schlumbohm så den som en del af overgangen mellem feudalismen og kapitalismen. Imidlertid er der blevet rejst tvivl om frugtbarheden af at se historien i lyset af sådanne generelle udviklingsforløb. I første kapitel blev det omtalt, hvordan Frank Tipton angriber opfattelsen af det »traditionelle«, »præ-moderne« samfund hos både liberale, nationale og marxistiske historikere som værende alt for statisk. Andre med ham peger på det ikke-lineære udviklingssyn,

som en regionalhistorisk tilgangsvinkel ofte medfører. Jan de Vries taler om flere *industrious revolutions*,⁶ Michael Wintle om en næsten *endless diversity* som essensen af historien,⁷ og Steen Bo Frandsen om, at regionalhistorien, i modsætning til den definitive nationalhistorie, lærer os at omgås historiens omskifteligheder.⁸ Et af resultaterne af de regionalhistoriske studier er, at der handledes betydeligt mere langt tidligere, end man normalt antager. Selv de mest isolerede bønder var ofte orienteret mod et marked – hvilket dog ikke nødvendigvis gjorde dem til kosmopolitter.

Disse overvejelser kan også give anledning til at rejse spørgsmålet om, hvad begreberne udvikling og modernisering dækker. Er det vareproduktion ved brug af lønnet arbejde, er det industrialisering,⁹ pengeomsætning eller den kapitalistiske produktionsmådes dominans? Umiddelbart synes det ikke at give mening at hæfte betegnelser som hverken tilbagestående eller moderne på 1700-tallets Vestjylland. Området er blevet betegnet som hørende til blandt de fattigste områder i Nordeuropa,¹⁰ men trods dette blev der opretholdt et eksistensniveau, således at fattigdommen ikke udviklede sig til direkte hungersnød, sådan som det skete i områder, hvor man havde gjort sig afhængige af enten total selvforsyning eller et fjernt marked.¹¹ Gennem kombinationen af et beskedent bondebrug til selvforsyning og den markedsrettede produktion af jdepotter opretholdt bondebefolkningen på potteegnen en økologisk balance på et lavt, men gennem århundreder bæredygtigt, niveau. Først da »det ene ben« i næringskombinationen – landbruget – blev intensiveret, fratoges »det andet ben« – potteproduktionen – sine ressourcer i form af ler og tørv. Dette faldt sammen med et svigtende marked for det utidssvarende produkt og fik produktionen til at forsvinde i løbet af ganske kort tid. Herefter blev jordbrug det væsentligste erhverv i sognet.

Tistrup-bønderne var producerende bønder i højere grad, end de var handelsmænd, og det lader sig ikke påvise, at de havde en adfærd, der var specielt præget af et generelt vestjysk handelstalent. Det forhold, at kvinder i århundreder stod for en væsentlig fremstillingsvirksomhed i sognet, synes heller ikke at have sat noget tydeligt præg på udviklingen.

»Bønder i verdenshandelen« var arbejdstitlen for dette projekt. Titlen opstod, fordi jeg for mit indre øje så det storslåede område, der ridsedes op med forjættende ord om markeder over hele Europa og i Baltikum. Det var et billede af bønder, der var placeret strategisk mellem Østersøhandelen og Nordsøhandelen, og som udnyttede, at de derigennem var forbundet med handelen på verdenshavene.

Dette billede viste sig at være mildt sagt idealiseret, og for at titlen ikke skulle blive alt for misvisende, er den blevet erstattet af en kedeligere, men mere dækkende. Når arbejdstitlen »Bønder i verdenshandelen« alligevel skal bringes op her er det, fordi den ikke er helt uden relevans.

Siden Vestjylland blev integreret i Nordsø-økonomien, har landsdelen orienteret sig efter afsætningsmuligheder for de varer, der kunne leveres: stude og fisk til Holland, korn, flæsk og potter til Hamborg samt smør og bacon til England. Det meste af tiden har landsdelen været rettet mod Nordsøen, uden at have været genstand for nogen egentlig interesse fra de centre, som man har eksporteret til. Vestjylland har hele tiden ligget i en periferi til skiftende centre, og København var økonomisk set det mindst interessante center.

At jydepotteproduktionen i en periode fik så megen vægt, at den blev synlig, kan ses som en effekt af, at mere vægtige eksportprodukter som fisk og stude var forsvundet. Det var således ikke noget nyt at orientere sig mod markedet, bønderne måtte blot i en nedgangsperiode klare sig igennem på en utraditionel produktion. Vel ænsede verdensmarkedet næppe bønderne fra Sydvestjylland, og vel nåede jydepotterne ikke til Livland i stort tal, men bønderne havde allerede fra gammel tid en økonomi, der var afhængig af, at de var involveret i et handelsmønster, hvorigennem de leverede varer til en af verdenshandelens metropoler, og derfor repræsenterer også jydepotteproduktionen i en vis forstand »Bønder i verdenshandelen«.

Jydepotteproduktionen er kun en af de mange former for markedsrettet produktion, som bønderne rundt omkring i hele Europa har levet af, også før den såkaldte industrielle revolution. I denne bog er det forsøgt at anskue produktionen dels i et langt tidsperspektiv, dels i den markedsræssige sammenhæng, den indgik i.

Herved viser det sig, at jydepotteproduktionen snarere end at være en overgangsperiode mellem et førindustrielt og et industrielt samfund var en mellempperiode mellem to former for markedsrettet fødevareproduktion: senmiddelalderens fiske- og studeeksport til Nordvesteuropa og det sene 1800-tals smør- og baconeksport til England. Områdets placering i udkanten af et centerområde gav basis for en protoindustri, som kun forstås, når den ses i regional sammenhæng, hvor produktionen i landsognet kædes sammen med transporten og afsætningen af produkterne.

Summary

Black pots from the Varde area Production and trade c. 1650–1850

I. Presentation

The subject of this book is the market-oriented, non-agrarian production of West Jutland peasants, focusing on the production of black pots, the so-called *gydepotter*, and the consequences of this production both for the people who were occupied in the making or transport of the goods, and for West Jutland throughout the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries.

The book's empirical focus is on production in Tistrup Parish, northeast of Varde in West Jutland, Denmark, and on the shipping community of Hjerting from where goods were shipped. The sources used are mainly censuses, probate inventories and land registers for production, and customs records for exports.

That part of the peasant economy which was related to the production of non-agrarian products for a foreign market is termed »proto-industry«. Proto-industry is defined in this book as »the development of rural regions in which a large part of the population lived entirely or to a considerable extent from industrial mass production for inter-regional and international markets«.

The study of proto-industrial activities implies an attempt to obtain a general view of the connection between place of production, transport and market. The term »region« is applied to this system of activity fields as a link between local and national history. This work is thus a study of West Jutland proto-industry in a regional historical perspective.

II. Black pottery

Black pots were unglazed, black-fired earthenware formed by hand without using a potter's wheel. The pots were cheap everyday commodities used in households for cooking on open fires and for storing victuals. The pots were made during summer by peasant women

in some rural parishes of Jutland, the area around Varde being the most important. The pots were sold all over Denmark and exported to neighbouring countries.

Potsherds of black pots from the late Middle Ages are found in archaeological excavations, but apart from sporadic mentions of trade in black pottery, descriptions of the pots are not found in written sources until late in the seventeenth century.

During the eighteenth and nineteenth centuries the making of pottery ceased in one place after another. Only in the Varde area did it continue until the end of the nineteenth century, when production of black pottery practically ceased. The reasons for the decline can be seen as a combination of a failing market and changed production conditions. As far as the market was concerned, the pots were exposed to increasing competition from mass-produced enamelled iron pots. Moreover, as the black pots could not tolerate direct heat, they were not suited for cooking on the kitchen range which was introduced around 1840, and which gradually replaced the open fire during the latter half of the nineteenth century. Finally, the border drawn after the war of 1864 impeded access to the old market south of Kongeåen.

As far as the actual production of the black pots was concerned, the cultivation of moorland accelerated in the nineteenth century, and improved agricultural tools were introduced. These developments demanded more labour in agriculture and made it possible to make a living solely from agriculture without other activities or home industry.

III. The potters in the parish of Tistrup

The parish of Tistrup was one of the old pot-making parishes of the Varde area. Since the land register of 1688, the three most important parishes were taxed on pottery production through their land valuation. To judge from the reports from local clergymen in the 1760s, black pots formed approximately half the income in the pottery parishes, and around 1790 more than 80% of families in the Parish of Tistrup were occupied in making black pottery. The production of pots was seasonal work and was carried out during the summer period, often by servant-girls.

Towards the end of the eighteenth century, pottery production extended to the neighbouring parishes as some of the girls from the pottery parishes married men from other parishes and continued exercising their skills there. At the same time, the trend was such that pottery production no longer formed an integral part of the economy of the peasant farms, but gradually became an occupation for smallholders.

In the period 1688–1789, the copyhold farms in the parish of Tistrup were concentrated around the local manor house, while the remaining farms were sold freehold. Copyhold farms and freehold farms were situated in separate areas in the parish. The farms in the parish were comparatively small and of uniform size. That part which consisted of copyhold farms continued as such until the end of the nineteenth century, an unusually long time for West Jutland, and no parcelling out of land into smallholdings was carried out. Through his estate policy the landowner created a stable peasant society with homogeneous small farms and an equal distribution of resources, although the resources were very poor. There was no basis for large expansions, and the population surplus either had to move from the area or squeeze into the existing households.

The number of inhabitants in the parishes of the area shows that the traditional pottery parishes had a much lower population growth than the parishes in which there was no pottery production or in which it had started late. In the parish of Tistrup it was probably a decrease in population between 1787 and 1801, combined with a fall in the price of black pottery and problems with production around the year 1790, which led to the fall in the intensity of pottery production and made it necessary for the inhabitants to take up other trades earlier than in the other pottery parishes. The new trades – tile works, scythe production, potato flour production, red pottery production etc. – had their background in the local resources of clay, peat, turf and water power, but do not seem to have had any special connection to black pottery production. It is not evident from the Tistrup material that the export of pots resulted in contact with the surrounding world in the form of marriages, monetary transactions or the like. The picture is that of a peasant population which was mainly self-sufficient and whose monetary income was spent on taxes, rates and duties, whose economy was stable although very modest, and who bought very little from outside.

No significant differences between copyhold and freehold areas

can be identified in the engagement in pottery production, but with regard to the economic situation of the population there was a clear distinction between freehold and copyhold peasants: freehold peasants nearly always left some values for inheritance, whereas copyhold peasants hardly ever did. Copyhold and freehold areas seem to have had separate economies, which may have made it difficult for the surplus population from the copyhold areas to find their living in the freehold areas.

Black pottery production remained at almost the same level throughout the production period, and a number of the typical consequences generally ascribed to a proto-industry are not found in the parish of Tistrup. Nevertheless, the production was not without effect; the production helped the peasants to maintain farms on the edge of a subsistence level so that there were viable units in operation when agriculture was intensified.

IV. Exports

As with production, neither did the transportation of black pottery have any potential for expansion. The trade in black pots was decentralised, the skippers traded on their own behalf, merchants were hardly ever involved, the gain was spread over many hands, and the expansion of shipping *per se* was caused by reasons other than pottery trade.

Hjerting – the open harbour of Varde on the West Jutland coast – was the largest place for shipping black pottery. There were three classes of skippers who operated from Hjerting in the eighteenth century. One class was skippers from the island of Fanø who sailed with black pottery on their own behalf to Elben in small boats and returned in ballast. A second class was skippers from Ho and Hjerting in medium-sized vessels who sailed for merchants to Hamburg and Holland and other places, and who occasionally had goods, including black pottery, on board on their own behalf. The third class was skippers from Hjerting in large vessels who went to Norway and Holland on behalf of merchants, and who usually had no goods of their own on board. The export of black pottery coincided with the Hjerting's heyday, but this was generally a time of depression for South-West Jutland.

Apart from Hjerting, black pots were shipped in smaller quanti-

ties from the towns of East Jutland and carried overland by horse and cart.

V. Markets

The market for black pottery was primarily to be found within the borders of Denmark and Schleswig-Holstein, and further south in Germany. A small quantity was shipped to the Netherlands as the skippers' own goods on top of a cargo of merchant goods or ballast stones, and an even smaller quantity of the Varde production went to Norway. Sweden was probably supplied via Copenhagen. Pot men who were said to have reached Dresden, Vienna and Berlin by horse and cart have been loners, and evidence of exports to Livonia and Riga which have been claimed to have taken place has not been found. The market for black pots thus seems to have been somewhat smaller than some authors have claimed.

VI. West Jutland in the World

Since the late Middle Ages, West Jutland had been part of the system which secured food supplies to the towns of the south-west North Sea area. West Jutland can thus be considered a raw materials-exporting area peripheral to the growth areas. Since the most important export items, fish and cattle, had lost their importance in the late Middle Ages, the value of exports from West Jutland declined, the number of mercantile ships was reduced, and shipping from Hjertering took over the role which Ribe had had for South-West Jutland. The shipping activities of Ribe had been maintained by skippers of the town, whereas in Hjertering peasant skippers who were both skippers and tradesmen, and who dealt mainly in black pottery and other peasant articles, were dominant. Neither the production of black pottery nor the export of pots can in itself be considered a result of a crisis, but it appears that the production and export of black pottery did not appear until exports of the more important trade articles had failed.

The shipping business saw better times when Fanø shipping expanded at the end of the eighteenth century and the pot-making peasants gained better conditions when the moorland was cultivated,

new export markets were opened, and animal production was introduced, all of which made agriculture more profitable. With the coming of better times the black pots disappeared. The proto-industrial production of black pottery was thus not a beginning of modernisation or market orientation. Rather, it served to carry the populace through a period of depression. It was not new to face changes in the market, but in a period of decline the peasant had to survive by means of a non-traditional production.

VII. Conclusion

The production of black pottery was only one of many forms of market-oriented production from which peasants throughout Europe have lived, also before the so-called Industrial Revolution. In this book the production has been considered over a long time perspective. Rather than constituting a transitional period between a pre-industrial and an industrial society, the period of black pottery production was an interim period between two forms of market-related food production: the fish and cattle export to North-West Europe of the late Middle Ages, and the export of butter and bacon to England of the late nineteenth century. Conditions in the peripheral area provided a basis for a proto-industry which can only be understood when viewed in a regional context, where production in the rural parish is linked with the transportation of and trade in the products.

Bilag 1

Selvejerskifter, Tistrup sogn

Nr.	Navn og sted	år	hus-stand	køn	værdi*	over-skud*	ingen arv
1	Niels Jepsen, Galtho	1756	h	m	281	188	
2	Sidsel Madsdatter, Gårde	1775	h	f	280	357	
3	Kirsten Sørendatter, Krasborg	1779	h	f	–	–	x
4	Jens Nielsen, Gårde	1780	h	m	360	42?	
5	Poul Christensen Foersom, Gårde	1788	h	m	155	–	x
6	Bertha Marie Nielsdatter, Gårde	1788	u	f	23	–	x
7	Anne Nielsdatter, Tistrup	1789	h	f	532	119	
8	Søren Henriksen, Tistrup	1790	h	m	2479	890	
9	Karen Mouridsdatter, Snorup	1791	h	f	600	530	
10	Maren Bertelsdatter, Galtho	1791	h	f	1261	940	
11	Ole Klausen, Snorup	1796	h	m	14		x
12	Christen Christensen, Snorup	1797	h	m	1776	1231	
13	Christen Laugesen, Gårde	1798	h	m	1930	809	
14	Kirsten Marie Christensdatter, Gårde	1798	h-e	f		150	
15	Kristian Knudsen, Tistrup	1803	a	m	8	6	
16	Peder Christensen, Snorup	1803	u	m	141	109	
17	Niels Pedersen, Galtho	1804	a	m			x
18	Anne Christensdatter, Hesselho	1804	h	f	1500	578	
19	Niels Jenssen Vindfeld, Tistrup	1807		m	bevilling til uskiftet bo		
20	Niels Jacobsen, Hesselho	1808	h	m	1493	390	
21	Bertel Andersen Thorlund, Krarup	1809	u	m	225	205	
22	Marie Olesdatter, Agerkrog	1809	u	f	118	107	
23	Søren Thomsen, Snorup	1811	u	m	451	332	
24	Niels Nielssen, Hesselho	1811	u	m	115	105	
25	Bodil Olufsdatter, Gårde	1811	h	f	1468	989	
26	Inger Larsdatter, Tistrup	1812	h	f	1310	147	
27	Jens Sørensen, Tistrup	1812	u	m	455	357	
28	Jens Madssen, Tistrup	1814	h	m	302	12	
29	Rasmus Sørensen, Galtho Hede	1815	h	m	326	150	
30	Maren Hansdatter , Gårde	1815	a	f	18		x
31	Christen Christensen, Snorup	1815	u	m	250	250	
32	Anders Christensen Smed, Tistrup	1816	a	m	185	112	

33	Christen Sørensen Tarm, Gårde	1816	u	m	340		x
34	Las Pedersen, Krarup	1818	a	m	15	12	
35	Kjeld Simonsen, Tistrup	1820	h	m	929	192	
36	Lars Pedersen, Krasborg	1820	a	m	49		x
37	Maren Madsdatter, Krarup	1821	a	f	4	3	
38	Hans Jensen, Gårde	1821	h	m	1432	1388	
39	Jens Mikkelsen, Galtho	1821	h	m	6399	6188	
40	Ane Margrethe Hans Jørgensdatter, Tistrup	1824	–	f	testamente		
41	Kirsten Hansdatter, Gårde	1825	u	f		57	
42	Søren Nielsen, Galtho	1828	u	m	240	178	
43	Else Marie Christoffersdatter, Aggerkrog	Opført i protokollens register, skifte ej fundet					
44	Ane Johanne Rasmusdatter, Galtho Hede	1829	h	f	385	84	
45	Jes Nielsen, Tistrup	1829	h	m	662	202	
46	Kjersten Knudsdatter, Galtho	1830	a	f	51	51	
47	Christen Bertelsen, Agerkrog	1831	a	m	438	438	
48	Johanne Christensdatter, Gårde	1837	h	f	1761	730	
49	Kirsten Lauridsdatter, Snorup	1837	h	f	1152	807	
50	Niels Jørgensen, Hesselho	1838		m	bevilling til uskiftet bo		
51	Kirsten Marie Sørens datter, Galtho	1839	u	f	464	385	
52	Degn Niels Horsbøl, Tistrup	1842	h	m	2984	2697	
53	Lene Hansdatter, Tistrup	1842	a	f		1	
54	Søren Jensen, Galtho	1845	h	m	7348	6367	
55	Jens Jensen, Gårde	1845	a	m	1110	703	
56	Knud Mikkelsen, Galtho	1845	a	m	799	771	
57	Niels Sørensen, Tistrup	1845	h	m	2146	2087	
58	Mette Lauridsdatter Tistrup	1848	h	f	72	50	
59	Ellen Kirstine Bertelsdatter, Tistrup	1850	h	f	1640	938	

Kilde: LAN, Amtsarkiver, diverse skifteprotokoller.

*h: gift person i husstand, – u: ugift, e: enke/enkemand – a: aftægt. –
h-e: enke/enkemand, der stadig er hovedperson i husholdet. – m: mand – f: kvinde.*

**Alle pengebeløb er rundet ned til nærmeste daler. Værdierne kan ikke umiddelbart sammenlignes, da de efter 1813 ofte opgives i Hamborg kurant, mens et evt. overskud opgives i rigsbankdaler sølv.*

Bilag 2

Fæsteskifter, Tistrup sogn

Nr.	Navn og sted	år	hus-stand	køn	værdi*	over-skud*	ingen arv
501	Peder Jensen, Hauge	1730	h	m	107	2	
502	Maren Chistensdatter, Gødsvang	1739	h	f	27	27	
503	Mette Christensdatter, Gødsvang	1740	h	f			x
504	[mand], Gødsvang	1740	h	m	76		x
505	Bertel Christensen, Gødsvang	1744	h	m	193	63	
506	Kirsten Christensdatter, Krarup	1744	h	f	196	35	
507	Maren Henriksdatter, Løvborg	1747	h	f	132	83	
508	Maren Jensdatter, Stor Tønding	1748	h	f	90		x
509	Lars Pedersen Bagger, Tistrup	1748	h	m	28	3	
510	Maren Hansdatter, Krarup	1749	h	f	109		x
511	Ane Christensdatter, Gødsvang	1751	h	f	221	73	
512	Poul Christensen, Tistrup,	1752	h	m	92		x
513	Mads Christensen, Lil Tønding	1753	e	m	106	37	
514	Mads Christensen, Feld	1753	h	m	17		x
515	Peder Madsen, Krarup	1754	h	m	205	77	
516	Maren Nielsdatter, Gødsvang	1754	h	f	101		x
517	Kirsten Thomasdatter, Gødsvang	1755	h	f	179	59	
518	Else Marie Pedersdatter, Tistrup	1755	h	f	161		x
519	Else Christensdatter, Tistrup	1731	h	f	45		x
520	Maren Hansdatter, Assenbæk Mølle	1732	h	f	54		x
521	Peder Pedersen Esches, Tistrup	1734	h	m	90		x
522	Christen Marquorsen, Agerkrog	1738	h	m	251	148	
523	Anders Pedersen, Tistrup	1738	h	m	96	47	
524	Jens Andersen og Marie Thomasdatter, Tistrup	1739	h	m+f	10		x
525	Hans Andersen, Agerkrog	1741	h	m	106		x
526	Maren Lambertsdatter, Snorup	1753	h	f	149	26	
527	Anne Hansdatter, Tistrup	1757	h	f	67		x
528	Cathrine Larsdatter, Tistrup	1757	h	f	70		x
529	Maren Pedersdatter, Agerkrog	1762	h	f			x
530	Mette Pedersdatter, Krarup	1763	h	f		175	
531	Hans Pedersen, Krarup	1763	h	m	150		x
532	Peder Christensen, Tistrup	1764	h	m			x
533	Voldborg Sørens datter, Snorup	1764	h	f		50	
534	Karen Madsdatter, Hetofte	1764	h	f	32		x
535	Peder Lassen, Tistrup	1764	h	m			x
536	Karen Hansdatter, Hetofte	1764	h	f	76		x

537	Jens Nielsen og Kirsten Jensdatter, Agerkrog,	1764	h	f+m	65		x
538	Johanne Larsdatter, Krarup	1765	h	f	300	113	
539	Else Kirstine Henriksdatter, Agerkrog	1769	h	f			x
540	Dorthe Nielsdatter, Lil Tønding	1770	h	f			x
541	Jeppe Nielsen, Krasborg	1770	h	m	445	445	
542	Jørgen Christensen, Stor Tønding	1770	h	m			x
543	Mikkel Larsen, Feld	1773	h	m			x
544	Kirsten Christendatter, Krarup	1773	h	f		20 sl.	
545	Christen Larsen, Tistrup	1773	h	m	114		x
546	Ies Madsen, Letbæk Mølle	1773	h	m		360	-
547	Maren Andersdatter, Tistrup	1774	e	f	96		x
548	Lars Jørgensen, Feld	1774	h	m			x
549	Johanne Nielsdatter, Krarup	1774	f	m		102	
550	Maren Madster, Krarup	1776	i	f			x
551	Margrehe Jensdatter, Agerkrog	1779	h	f			x
552	Villads Christensen, Tistrup	1780	h	m			x
553	Kirsten Henrikster, Stor Tønding	1781	h	f		93	
554	Anders Rasmussen, Assenbæk	1781	h	m			x
555	Bertel Nielsen Agerkrog, Krarup	1786	e	m	504	418	
556	Anne Christensdatter, Krarup	1788	h	f	152		x
557	Mette Madster, Snorup	1788	h	f			x
558	Bertel Tomsen, Uhre	1791	h	m	332	297	
559	Mads Tomsen, Krarup	1792	h	m	74		x
560	Christen Jepsen, Krasborg	1792	h	m	6		x
561	Kirstine Jørgensdatter, Lil Tønding	1793	h	f	243	134	
562	Anneke Jensdatter, Krarup	1793	h	f	370	190	
563	Christen Tonnissen, Gødsvang	1796	h	m	181		x
564	Johanne Kirstine Olesdatter, Gødsvang	1797	e	f	126	111	
565	Anna Kirstine Knudsdatter, Tistrup	1797	h	f	182	41	
566	Anna Jensdatter, Tistrup	1797	h	f	587	498	
567	Jens Hansen Elkiær, Krarup	1799	h	m	57	17	
568	Elle Christensdatter, Tistrup	1802	h	f	238	231	
569	Ole Christensen, Agerkrog	1803	h	m	318	297	
570	Anne Villadsdatter, Tistrup	1806	h	f	352	149	
571	Mads Larsen, Feld	1810	h	m	213		x
572	Jørgen Kristensen, Stor Tønding	1810	h	m	591	575	
573	Johanne Jesdatter, Hauge	1811	g	f	482	469	
574	Johanne Mikkelsdatter, Krarup	1812	h	f	363	202	
575	Anne Marie Madsdatter, Hetofte	1813	h	f	36		x
576	Kirsten Bertelsdatter, Uhre	1814	u	f	70	43	

Nr.	Navn og sted	år	hus-stand	køn	værdi*	over-skud*	ingen arv
577	Christen Jørgensen, Stor Tønding	1815	h	m	168		x
578	Jørgen Nielsen, Tistrup	1815	h	m	282		x
579	Kirstine Olesdatter, Gødsvang	1816	h	f	195	188	
580	Niels Sørensen, Krasborg	1819	h	m	314	125	
581	Dorthe Kristensdatter, Geil	1819	h	f	161	230	
582	Lars Nielsen, Gødsvang	1820	u	m	17	4	
583	Gjøde Madsen, Krarup	1821	h	m	185	81	
584	Laurids Tonnisen, Snorup	1821	h	m	111		x
585	Christen Lauridsen, Tistrup	1822	h	m	28		x
586	Karen Mikkelsdatter, Snorup	1822	e	f	121	6	
587	Johanne Jensdatter, Uhre	1824	h	f	2500	2473	
588	Inger Kirstine Nielsdatter, Krarup	1827	h	f	224	112	
589	Kirsten Lauridsdatter, Tistrup	1829	h	f	61		x
590	Ane Madsdatter, Feld	1829	h	f	55	47	
591	Henrik Christensen, Gødsvang	1830	h	m	1729	1015	
592	Kirsten Christensdatter, Tistrup	1832	h	f	94	75	
593	Mads Lauridsen, Snorup	1835	h	m	90	32	
594	Mikkel Henriksen, Snorup	1837	h	m	220	110	
595	Valborg Christensdatter, Snorup	1837	h	f	245	234	
596	Karen Madsdatter, Krarup	1837	h	f	217	23	
597	Jens Christensen, Hauge	1838	h	m	400	400	
598	Jes Pedersen, Tistrup	1839	h	m	254	240	
599	Johanne Christensdatter, Tistrup	1840	h	f	226		x
600	Ellen Pedersdatter, Krarup	1843	h	f	365	350	
601	Mikkel Pedersen, Krarup	1844	h	m	282	91	
602	Ellen Jørgensdatter, Krarup	1844	e	f	298	50	
603	Morten Pedersen, Tistrup	1845	h	m	80		x
604	Jens Christiansen, Tistrup	1846	e	m	537	95	
605	Birthe Marie Nielsdatter, Feld	1847	h	f	2601	2541	
606	Ane Marie Jensdatter, Tistrup	1849	u	f	84	84	

Kilde: LAN, Nørholm Gods, diverse skifteprotokoller.

h: gift person med egen husstand – *u:* ugift – *e:* enke/enkemand – *i:* inderste
g: gift person uden egen husstand – *m:* mand – *f:* kvinde – *Sl.:* Slettedaler

*Alle pengebeløb er rundet ned til nærmeste daler. Værdierne kan ikke umiddelbart sammenlignes, da de efter 1813 ofte opgives i Hamborg kurant, mens et evt. over-skud opgives i rigsbankdaler sølv.

Bilag 3

Pottefolk i Folketællingerne

I folketællingerne for Tistrup sogn kan der identificeres ni pottepiger og -koner samt tre pottehandlere i perioden 1787 til 1860. Nedenfor nævnes deres situation kun for det eller de år, hvor de omtales i forbindelse med potter. Det er folketællingens egne ord, der bruges i omtalen af deres aktivitet. I parentes anføres alle de folketællinger, de optræder i.

Johanne Henriksdatter (f. o. 1749), en ugift gryderpige på 38 år, der i 1787 havde til huse hos gårdbeboer Christen Nielsen i Løvborg (1787).

Maren Jørgensdatter (f. o. 1770), en gift insidderkone på 64 år, der i 1834 boede med sin mand og datter i Bredho. Han forfærdigede hestepuder, hun sorte potter, og deres ugifte datter med en søn på 1 år ernærede sig ved syning og spinding (1801, 1834, 1840, 1845).

Kjesticne Madsdatter (f.o. 1815), 19-årig pottemagerske, der i 1834 boede hos sine forældre i Hesselho (1834).

Johanne Jensdatter (f.o. 1781), 49-årig pottefabrikant og insidderkone i Hesselho i 1840. I 1850 var hun pottemagerske og insidderkone på Uhre, hendes mand ernærede sig som kludesamler og deres voksne søn som skrædder (1834, 1840, 1845, 1850).

Kirsten Madsdatter (f. o. 1801), 39-årig pottemager og kone til bolsmand i Hesselho i 1840 (1834, 1840, 1845).

Maren Knudsdatter (f. o. 1770), ugift bolsmandsdatter fra Gårde. I 1840 og 1845, hvor hun var i 70'erne, var hun insidder i Gårde og ernærede sig som pottemager (1787, 1801, 1834, 1840, 1845, 1850).

Ane Madsdatter (f. o. 1809), 31-årig pottemager og daglejerkone i et hus i Gårde i 1840 (1834, 1840, 1845)

Ane Hansdatter (f. o. 1824), ugift pottemagerske i Tistrup i 1850 og 1855. Boede hos sin far, der var aftægtsmand. En yngre hjemmeboende søster ernærede sig ved vævning (1834, 1840, 1845, 1850, 1855).

Dorthe Hansdatter (f.o. 1825), 35-årig ugift pottemagerske hos gårdejer i Snorup i 1860 (1860).

Christen Christensen (f.o. 1801), 33-årig ugift pottehandler, der i 1834 boede hos sin ligeledes ugifte bror, som var fæstebonde i Tønding. Christen Christensen blev siden gift og fik et fæstehus i Tistrup (1834, 1840, 1845, 1850).

Christen Gjødesen (f.o. 1794), i 1834 ungkarl på 40, der drev handel med sorte potter. Boede hos sin bror, der havde en gård i Krarup (1834, 1840, 1845).

Anders Gravensen (f.o. 1810), 40-årig ungkarl, der handlede med jydepotter. Boede i 1850 hos sin mor, der var aftægtsenke på Assenbæk mølle (1850).

Bilag 4

Ikke-agrarer næringer i Tistrup sogn

	1787	1801	1834	1850
Væver	1	0	8	5
Smed	4	1	3	3
Skrædder	4	0	5	5
Møller	1	1	1	1
Snedker	0	0	1	4
Teglbrænder	1	0	0	1
Bødker	1	0	0	0
Hjuler	1	0	0	2
Jydepottefremstilling	1	0	2	2
Pottehandel	0	0	2	1
Hestehandler	1	0	0	0
Kromand/værtshusholder	0	1	0	1
Murmester	0	0	1	0
Postbud	0	0	1	0
Fattigfoged	0	0	1	0
Syning og spinding	0	0	3	1
Hestepudedefremstilling	0	0	1	0
Slagter	0	0	0	1
Kludesamler	0	0	0	1
Tækkemand	0	0	0	1
Hølesmed	0	0	0	1
Handlende	0	0	0	1
Mejerske	0	0	0	1
Gartner	0	0	0	1
Stampemøller	0	0	0	1

Kilde: RA, Folketællingerne for Tistrup sogn 1787, 1801, 1834, 1850.

Bilag 5

Hartkornsvurdering i Tistrup sogn

	Matriklen 1688	Hartkornspecifikation 1789	Matriklen 1844
Tistrup	□ 3-1-3-0	□ 2-6-2-2	□ 2-1-2-2
	□ 1-7-3-1	□ 1-7-3-1	□ 2-1-0- $\frac{3}{4}$
	□ 1-5-0-1	□ 3-1-3-0	■ 3-7-2-2 $\frac{1}{4}$
	□ 1-5-3-0	■ 3-2-1-0	■ 3-2-2-1
	□ 1-0-3-2	■ 1-4-0-0	■ 2-2-0-0
	△ 1-0-3-2	△ 0-3-0-2	■ 1-1-2-2
	△ 0-4-1-2	△ 0-3-1-2	△ 0-4-1-2 $\frac{3}{4}$ (degn)
	△ 0-7-1-0	△ 0-2-0-0	△ 0-5-2-1 $\frac{1}{2}$
	△ 0-3-2-1	△ 0-3-1-2	△ 0-2-2-2 $\frac{1}{2}$
	△ 0-2-3-1	△ 1-0-0-0	△ 0-7-0-0
	△ 0-3-1-2	△ 1-2-0-2	△ 0-6-1-2
	△ 1-3-1-1	△ 1-0-0-2	△ 0-5-2- $\frac{1}{4}$
	△ 1-2-0-2	△ 0-6-1-2	△ 0-6-2-0
	△ 1-0-0-2	△ 0-2-1-1	△ 0-7-2-2 $\frac{1}{2}$
	△ 0-6-1-2	△ 0-2-0-0	▲ 0-2-3-1 $\frac{3}{4}$
	△ 0-3-0-2	△ 0-3-2-0	▲ 0-0-2-1 $\frac{1}{2}$
	△ 0-2-1-2	△ u. htk.	▲ 0-3-3-1 $\frac{1}{2}$
	△ 0-7-3-1	▲ 0-6-2-2	▲ 0-4 -1- $\frac{3}{4}$
	△ 0-4-2-2	▲ 0-5-3-0	
	△ 0-3-0-0		
	△ 0-0-1-1		
	△ 0-2-2-0		
	△ 0-2-0-0		
Krarup	□ 11-0-3-0	□ 3-2-2- $\frac{1}{2}$	□ 3-5-1-2 $\frac{1}{4}$
	□ 8-6-2-0	□ 3-2-2- $\frac{1}{2}$	□ 4-0-2-1 $\frac{1}{4}$
		□ 3-2-2- $\frac{1}{2}$	□ 3-6-3-1
		□ 3-2-2- $\frac{1}{2}$	□ 4-2-1-1 $\frac{1}{4}$
		□ 3-2-2- $\frac{1}{2}$	□ 4-0-3-2 $\frac{3}{4}$
		□ 3-2-2- $\frac{1}{2}$	□ 3-7-0-1
		△ u. htk.	11 parceller
		△ u. htk.	
Snorup	□ 4-0-0-2	□ 3-0-1-2	□ 3-4-0- $\frac{1}{4}$
	□ 3-7-0-1	□ 2-6-2-2	□ 3-3-3-1 $\frac{3}{4}$
	□ 4-1-1-1	□ 2-6-0-0	□ 3-4-2-1 $\frac{1}{4}$
	□ 3-7-2-2	■ 4-0-0-2	■ 4-5-1- $\frac{3}{4}$
	△ 1-0-0-1	■ 3-3-1- $\frac{1}{4}$	■ 4-2-3-0
		△ 0-3-3-1	△ 0-3-3- $\frac{1}{2}$
		▲ 0-3-3-1 $\frac{1}{4}$	

Gødsvang	☐ 2-0-3-1	☐ 2-5-0-2	☐ 3-3-0-2
	☐ 4-1-3-2	☐ 2-5-0-2	☐ 2-3-2-1 $\frac{3}{4}$
	☐ 3-3-2-1	☐ 2-2-0-0	☐ 2-5-3-2 $\frac{1}{4}$
	☐ 1-2-2-0	☐ 2-2-0-0	☐ 2-6-1-2 $\frac{1}{2}$
	\triangle 1-2-2-0	☐ 2-3-3-2 $\frac{1}{2}$	\triangle 0-7-0-0
Hesselho	☐ 11-7-1-0	☒ 2-7-3- $\frac{3}{4}$	☒ 5-1-3-2
		☒ 2-7-3- $\frac{3}{4}$	☒ 3-0-1-2 $\frac{3}{4}$
		☒ 1-5-0-0 udf.	☒ 4-2-0- $\frac{1}{4}$
		☒ 0-5-3- $\frac{3}{4}$	☒ 2-3-0- $\frac{1}{4}$
		☒ 0-4-0-0 udf.	☒ 1-0-0- $\frac{1}{4}$
			☒ 1-4-1-2 $\frac{3}{4}$
			☒ 1-1-3-2
		5 parceller	
Agerkrog	☐ 10-7-0-1	☐ 3-5-0- $\frac{1}{3}$	☐ 2-7-2-1 $\frac{1}{2}$
		☐ 3-5-0- $\frac{1}{3}$	☐ 2-6-1-1 $\frac{3}{4}$
		☐ 3-5-0- $\frac{1}{3}$	☐ 3-2-2-1
		(gl. matr. iflg. 1844 matr.)	
Galtho	☐ 9-3-2-0	☒ 2-2-3-1 $\frac{1}{2}$	☒ 5-1-0-2 $\frac{1}{4}$
		☒ 2-2-3-1 $\frac{1}{2}$	☒ 5-3-3-1
		☒ 2-2-3-1 $\frac{1}{2}$	☒ 5-1-0- $\frac{1}{2}$
		☒ 2-2-3-1 $\frac{1}{2}$ udfl.	☒ 2-6-3-1 $\frac{1}{2}$
			☒ 0-0-1-1 $\frac{3}{4}$
			☒ 0-0-1-1
			☒ 0-0-1- $\frac{1}{4}$
			☒ 0-0-0- $\frac{3}{4}$
			☒ 0-4-0-2 $\frac{1}{4}$
			☒ 0-1-1-1
		9 parceller	
Bredho	☐ 4-1-3-1	☒ 2-0-3-2 $\frac{1}{2}$	☒ 3-3-0- $\frac{3}{4}$
		☒ 2-0-3-2 $\frac{1}{2}$	☒ 2-4-1-1 $\frac{1}{2}$
			29 parceller
Gårde	☐ 10-4-0-1	☒ 2-5-0- $\frac{1}{4}$	☒ 2-1-0- $\frac{3}{4}$
		☒ 2-5-0- $\frac{1}{4}$	☒ 1-7-2-1 $\frac{1}{2}$
		☒ 2-5-0- $\frac{1}{4}$	☒ 3-1-1-2 $\frac{1}{4}$
		☒ 2-1-0-0	☒ 1-7-0- $\frac{1}{4}$
		\triangle u.htk.	☒ 4-0-2-2 $\frac{1}{2}$
		\triangle u.htk.	5 parceller
Hauge	☐ 3-6-0-0	☐ 1-7-0-0	☐ 3-0-0-1 $\frac{3}{4}$
		☐ 1-7-0-0	☐ 3-0-1- $\frac{1}{2}$

Hetofte	□ 3-1-2-1	□ 2-0-0-0 △ 1-0-0-0 △ 0-1-2-1	□ 1-0-1-2¼ □ 1-6-0-0 △ 0-3-0-0
Stor Tønding	□ 5-7-3-0	□ 2-7-3-1½ □ 2-7-3-1½	□ 2-4-1-½ □ 2-5-0-0 □ 2-5-3-1
Lil Tønding	□ 2-6-1-0	□ 2-6-1-0	□ 1-3-0-2½ □ 1-3-0-2¼ 8 parceller
Uhre	□ 4-5-0-0	□ 4-5-0-0	□ 6-7-1-2½
Feld	△ 1-1-1-0	△ 1-1-1-0	–
Gejl	△ 1-1-2-2	△ 1-1-2-2	□ 1-4-3-½
Krasborg	△ 0-6-2-2	△ 0-6-2-2 △ 0-6-2-2	△ 0-6-3-2¼ △ 0-0-3-1½
Løvborg	△ 1-0-0-1	△ 1-0-0-1	–
Assenbæk	□ 4-0-2-0	–	□ 1-0-3-1
Letbæk	□ 2-7-0-0	□ 2-7-0-0 (mølleskyld)	□ 1-4-0-¾ 2 parceller

Kilder: RA, Matrikel 1688, Lundenæs Amt; LAN, Specifikation over Hartkornet, Lundenæs Amt, 1789; LAN, Nye Matrikel for Øster Herred i Ribe Amt, 1844.

- fæstegård
- selvejergård
- △ fæstehus/bol
- ▲ selvejerhus

*Parceller angiver som hovedregel ubebyggede engparceller o.l.
Tallene angiver tønder-skæpper-fjerdingkar-album hartkorn.*

Bilag 6

Folketal, Tistrup sogn 1787 og 1850

	Folketal		Gårde		Huse*		Gennemsnitlig husstands- størrelse	
	1787	1850	1787	1850	1787	1850	1787	1850
Tistrup	142	90	5	7	19	8	5,9	6,0
Agerkrog	23	27	3	3	1	0	5,8	9,0
Snorup	38	43	5	5	2	0	5,4	8,6
Krasborg	11	16	2	0	1	2	3,7	8,0
Gejl	12	10	1	1	2	0	4,0	10,0
Strebel	5	6	0	1	1	0	5,0	6,0
Hetofte	19	18	1	2	3	1	4,8	6,0
Hauge	10	20	2	2	0	1	5,0	6,6
Gødsvang	35	40	4	5	1	0	7,0	8,0
Gårde	28	51	3	4	2	6	5,6	5,1
Hesselho	33	58	4	6	2	2	5,5	7,3
Galtho	26	79	4	4	0	7	6,5	7,2
Uhre	7	19	1	1	0	1	7,0	9,5
Løvborg	8	8	1	1	0	0	8,0	8,0
Bredho	14	21	2	2	0	0	7,0	10,5
Tønding	20	20	3	3	0	0	6,7	6,7
Feld	6	6	1	1	0	0	6,0	6,0
Krarup	49	60	6	6	2	0	6,1	10,0
Assenbæk	8	9	1	1	0	0	8,0	9,0
Letbæk	9	8	1	1	0	1	9,0	4,0
I alt	503	609	50	56	36	29	5,8	7,1

Kilder: RA, Folketællingerne Tistrup sogn, 1787 og 1850.

**) Bol i 1787-folketællingen er regnet som huse.*

Bilag 7

Sorte potter i skifter fra Tistrup sogn

Nr	År	Sted	Værdi* skud*	over- ingen	Omtale af arv
516	1754	Gødsvang	101		x Sorte gryder
517	1755	Gødsvang	179	59	Sorte gryder og sætter
518	1755	Tistrup	161		x Sorte gryder og sætter
527	1757	Tistrup	67		x Grydeskammel, grydestue, vogn med grydeleje
528	1757	Tistrup	70		x Sorte gryder og sætter
531	1763	Krarup	150		x Sorte potter og gryder
536	1764	Hetoft	76		x Sorte sætter, gryder og potter
545	1773	Tistrup	114		x Grydeleje
559	1792	Krarup	74		x Grydeleje
563	1796	Gødsvang	181		x Grydehauere
573	1811	Hauge	482	469	Gryder- og tjenestepige
581	1819	Geil	161	230	Sorte sætter
2	1775	Gårde	280	357	Sorte potter
12	1797	Snorup	1776	1231	Grydeskammel
42	1828	Galtho	240	178	Pottetøj
51	1839	Galtho	464	385	Pottetøj
54	1845	Galtho	7348	6367	Pottetøj
55	1845	Gårde	1110	730	Pottetøj, mælkefade
57	1845	Tistrup	2146	2087	Pottetøj

Kilde: LAN, diverse skifteprotokoller.

*Alle pengebeløb er rundet ned til nærmeste daler. Værdierne kan ikke umiddelbart sammenlignes, da de efter 1813 ofte opgives i Hamborg kurant, mens et evt. over-skud opgives i rigsbankdaler sølv.

Bilag 8

Eksport af sorte potter over Hjerting

År	Værdi i rdl.	Kilde	Også fundet af
1671	1093	RA	AS
1672	1192	RA	AS
1673	469	RA	AS
1674	733	RA	AS
1675	1098	RA	AS
1679	1057	RA	AS
1680	1189	RA	AS
1681	1036	RA	AS
1682	1191	RA	AS
1683	787	RA	AS
1684	838	RA	AS
1685	1159	AS	
1686	1139	RA	AS
1687	1153	AS	
1688	1097	AS	
1689	1215	RA	AS
1690	1288	RA	AS
1691	965,5	RA	AS
1696	1154	RA	AS: 1133 rdl.
1697	1177	RA	AS
1698	1144	RA	AS
1731	828	RA	AGJ, HK: 819 rdl.
1733	721	RA	AGJ
1746	955	EP	
1761	1168	RA	AGJ: 1142 rdl.
1763	1004	RA	AGJ
1767	2176	RA	AGJ
1769	3036	RA	AGJ

1798	2048	RA	
1851	2060	LAN	LÅM
1852	1163	LAN	LÅM
1855	1200	LAN	LÅM
1856	144	LAN	LÅM
1857	576	LAN	LÅM
1858	200	LAN	LÅM
1859	679	LAN	LÅM
1860	487	LAN	LÅM
1862	77	LAN	
1863	0	LAN	
1864	0	LAN	
1866	0	LAN	
1868	0	LAN	
1869	0	LAN	
1870	0	LAN	
1871	0	LAN	
1872	0	LAN	
1873	0	LAN	

Forkortelser:

AGJ = Jensen: Jydepotten, p. 79f.

EP = Pontoppidan: Danske Atlas V, 1769, p. 685f.

HK = Kristensen: Skibsfart 1976, p. 91.

LAN = Landsarkivet for Nørrejylland. Hjerting Toldarkiv, årsberetninger 1847-73.

LÅM = Madsen: En analyse, 1983, p. 78.

RA = Rigsarkivet. Reviderede regnskaber. Vardes Regnskaber for told og konsumtion.

AS = Sundbo: Af Varde, 1915-1922, p. 102.

Noter

Noter til I. Præsentation, side 11–34

- ¹ Hugo Matthiessen: *Den sorte Jyde. Tværsnit af Hedens Kulturhistorie*. København 1939, p. 108.
- ² *Eutropii Philadelphii Oeconomiske Balance eller Overslag paa Dannemarks naturlige og Borgerlig Formue*. København 1759.
- ³ Det skæve beløb fremkom ved, at Pontoppidan anslog den samlede værdi af eksporten af kniplinger til 100.000 rigsdaler, men da tråden dertil måtte importeres fra Nederlandene, fratrak han en tredjedel af værdien til indkøb af tråd.
- ⁴ Indlæggen er udgivet i Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914. En arbejdsrapport*. Sydjysk Universitetsforlag. Esbjerg 1984.
- ⁵ Johannes Møllgaard: Det »mørke« Jylland og »verdensmarkedet«. *Folk og Kultur* 1988, 61–99.
- ⁶ Møllgaard: Det »mørke« Jylland, 1988, p. 65.
- ⁷ Møllgaard: Det »mørke« Jylland, 1988, p. 90.
- ⁸ Møllgaard: Det »mørke« Jylland, 1988, p. 91.
- ⁹ Møllgaard: Det »mørke« Jylland, 1988, p. 94.
- ¹⁰ Se f.eks. Verner Bruhn: Myter og Mønstre i historien om Vestjyllands udviklingshistorie. Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914*, Esbjerg 1984, 8–19; Peter Dragsbo og Kim Clausen: De nye byer i Vestjylland. I samme 143–156; Ellen Damgaard: The Far West of Denmark. Peasant Initiative and World Orientation in Western Jutland. *Ethnologia Scandinavica* vol. 19, 1989, 107–127.
- ¹¹ Mette Guldborg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993.
- ¹² Ellen Damgaard, Mette Guldborg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998.
- ¹³ Se f.eks. Ellen Damgaard: Cattle Trade in the 18th and 19th Century: A Question of Peasant Economy and World Orientation. Guldborg, Holm & Madsen. Esbjerg (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 151–163; Peter Dragsbo: Modern Time in West Jutland 1800–1920. A Periphery between Centres? I samme 219–226; Poul Holm: Havnene før Havnen, ca. 1200–1867. *Sjæk'len 1992. Årbog*

- for Fiskeri- og Søfartsmuseet. Esbjerg 1993, 9–39; Mette Guldborg: 'Vestjylland og verden' – et internationalt samarbejde med rod i Ribe amt. *Årsskrift 1995. Undervisning og kultur*. Ribe Amt 1996, 74–75.
- ¹⁴ Matthiessen: *Den sorte jyde*, 1939, p. 117.
- ¹⁵ Erik Pontoppidan: *Den danske Atlas eller Kongeriget Dannemark*. Tomus IV. København 1768, p. 42.
- ¹⁶ Jacob Madix: *Håndbog i den danske Landvæsensret*, 2. udgave, København 1813, p. 54f. Her citeret efter Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Stavnsbånd og Vestjylland. Blev bonden fri?* Ribe Amtsmuseumsråd, Amtscentralen for undervisningsmidler i Ribe Amt 1988, p. 5.
- ¹⁷ F.eks. C. Dalgas: *Veile Amt*. København 1826, p. 191.
- ¹⁸ Carsten Hess: *Husflid og bierhverv før Husflidsbevægelsen*. Carsten Hess (red.): *Den ideologiske Husflid. Husflid i Andelstiden*. Arv og Eje 1980. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1983, 9–20, p. 11.
- ¹⁹ O.D. Lütken: *Præstøe Amt*. København 1839.
- ²⁰ Lütken: *Præstøe Amt*, 1839, p. 289.
- ²¹ Her gengivet fra Jakob Hornemann Bredsdorff: *Aarhuus Amt*. København 1827, p. 55.
- ²² Således talte den svenske etnolog Börje Hanssen for at benævne enhver fremstillingsvirksomhed som håndværk. »(...man måste) i klarhetens intresse skilja mellan den ekonomiska aktiviteten som sådan och utövaren af densamma. (...) Det får bero av de särskilda omständigheterna, om man i ett vist fall begagnar yrkesbeteckningen hantverkare, handlare eller bonde. (...) Det väsentliga är i stället att själva aktiviteten får sin entydiga benämning, och at exempelvis hantverk och hantverksalster för avsalu inte kallas för hemslöjd bara därför att tilverkaren bor på landsbygden. (Börje Hanssen: *Österlen*. 1952 (1977), p. 195.)
- ²³ Nordmanden Robert Kloster har præsenteret en differentiering af håndværk på landet, idet han skelnede mellem håndværksbygd og bygdehåndværker. *Håndværksbygden* er en bygd, hvor befolkningen driver produktion af en eller flere specialiteter med omsætning andre steder for øje. Produktionen opstår, hvor der er adgang til specielle ressourcer, eller hvor der er et tvingende behov for byttemidler. Afsætningen bedrives oftest af producenten selv enten på produktionsstedet eller ved ambulerende handel. *Bygdehåndværkeren* derimod er en håndværker, der arbejder i bygden og for bygden, som regel med en kombination af forskellige håndværk. Oftest er det en husmand, evt. svagelig eller invalid. Bygdehåndværkeren findes oftest, hvor skellet mellem rige og fattige er stort, og findes sjældent i håndværkerbygder (Robert Kloster: *Håndværksbygden og bygdehåndværkeren*. Sigfrid Svensson (udg.) *Nordisk folkkonst*, Lund 1972, 26–143).
- ²⁴ Lütken: *Præstøe Amt*, 1839, p. 289f.

- 25 Se f.eks. Peter Kriedte, Hans Medick & Jürgen Schlumbohm: *Industrialization before industrialization: rural industry in the genesis of capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press 1981. p. xi.
- 26 Det følgende bygger fortrinsvis på St. St. Blicher: *Viborg Amt*. København 1839; H.P. Hansen: *Spind og Bind. Bindehøsens – Bindestuens og Hosekræmmerens Saga*. København 1947; Ulla Thyrring: *Tekstilindustrien på Herning-egnen indtil 1930'erne*. Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914. En arbejdsrapport*. Esbjerg 1984, 98-122; Viggo Hansen: *Jysk trikotage. Fra Æ Bindstouw til storindustri. Bol og by 1*, 1987, 102–128.
- 27 Det følgende bygger fortrinsvis på F. Thaarup & Th. Aabye: *Om Kniplinger, især sammes Forarbeidelse i Tøndern Amt. Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid*, 2. Bind. København 1816, 621–632; S. Schoubye: *Kniplingsindustrien på Tønderegnet*. Tønder 1968.
- 28 Det følgende bygger fortrinsvis på C. Dalgas: *Ribe Amt*. København 1830; O.J. Rawert: *Beretning om Linnedvæveriets, fornemmeligen Linnedhuusflidens nuværende Tilstand i de danske Provindser*. København 1844; Ove Hornby & Erik Oxenbøll: *Proto-Industrialisation before Industrialisation? The Danish Case. The Scandinavian Economic History Review* vol. XXX 1982, 2–33; H.K. Kristensen: *Ribe Lærred. Zise 1*, 1980, 18–24. Se også Pontoppidan: *Danske Atlas V*, 1769, p. 653f.
- 29 Andreas G. Jensen: *Jydepotten, vort lands ældste Haandværk*. København 1924 og mange andre.
- 30 Franklin F. Mendels introducerede begrebet protoindustrialisering i sin doktorafhandling fra University of Wisconsin »Industrialisation and population pressure in 18th century Flanders« 1969 (Publiceret New York 1981).
- 31 Følgende redegørelse tager primært udgangspunkt i Franklin F. Mendels: *Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process. The Journal of Economic History* vol. XXXII 1972, 241–261 og Franklin F. Mendels: *Proto-industrialization: Theory and Reality. General Report. Eighth International Economic History Congress, Budapest 1982. 'A' Themes*. Budapest 1982, 69–107.
- 32 Mendels: *Proto-industrialization: Theory and Reality*, 1982, p. 80f.
- 33 Peter Kriedte, Hans Medick & Jürgen Schlumbohm: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen 1977. Engelsk udgave: *Industrialization before industrialization: rural industry in the genesis of capitalism*. Cambridge 1981.
- 34 »the development of rural regions in which a large part of the population lived entirely or to a considerable extent from industrial mass production for inter-regional and international markets.« Kriedte, Medick & Schlumbohm: *Industrialization*, 1981, p. 6.

- 35 L. Jörberg: Protoindustrialisation – an Economic Historical Figment? *Scandinavian Economic History Review* vol. XXX:1 1982, 1–2.
- 36 Hornby & Oxenbøll: Proto-Industrialisation before Industrialisation? 1982, p. 33.
- 37 Gay L. Gullickson: Agriculture and Cottage Industry: Redefining the Causes of Protoindustrialization. *The Journal of Economic History* vol. XLIII 1983, 831–50, p. 836.
- 38 W. Carr: Review of Kriedte, P. H. Medick & J. Schlumbohm: Industrialisierung vor der Industrialisierung. *The English Historical Review* 94 1979, 208–209.
- 39 D.C. Coleman: Protoindustrialization: A Concept Too Many. *Economic History Review*, 2nd series, Vol 36, No. 3 1983, 435–48.
- 40 Axel Nielsen (red.): *Industriens historie i Danmark II 1730–1820*. København 1943, p. 45.
- 41 P. Hudson: Proto-Industrialisering: Teori og virkelighed. *Kritiske Historikere* 2–3, 1982, 70–81.
- 42 S.C Ogilvie: Proto-industrialization in Europe. *Continuity and Change* 8 1993, 159–179.
- 43 Den historiske udvikling i Japan og USA og den aktuelle udvikling i Korea, Taiwan, Kina, Indien og Afrika.
- 44 Ogilvie: Proto-industrialization in Europe, 1993, p. 161f.
- 45 Se f.eks. Sheilagh C. Ogilvie & Markus Cerman (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press 1996.
- 46 »'Protoindustrialization' is the name given to the expansion of domestic industries producing goods for non-local markets which took place in many parts of Europe between the sixteenth and the nineteenth centuries.« Sheilagh C. Ogilvie & Markus Cerman: The theories of proto-industrialization. S.C. Ogilvie & M. Cerman (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 1–11, p. 1.

I en inspirerende, men svært operationaliserbar, artikel foreslår Jan de Vries begrebet *the industrious revolution* som betegnelse for den proces, som forøgede dels forsyningen af varer og arbejde, dels efterspørgselen på købevarer i 1500–1800-tallet. Alting skete ikke med den industrielle revolution, siger Vries. Europas urbane netværk var ikke et produkt af industrialiseringen, men blev bygget op i tiden før industrialiseringen og dannede baggrund for industriel vækst. *The industrious revolution* bestod af to transformationer: dels en reduktion af fritiden, dels en omfordeling af arbejdskraften, således at den i højere grad brugtes på at fremstille varer til et marked – altså protoindustri – end på at fremstille fornødenheder til eget forbrug. Den første *industrious revolution* varede indtil midten af 1800-tallet, hvor hushold bestående af en forsørger og en husmoder vandt frem, men siden 1960'erne har vi oplevet den anden *industrious revolution*, defineret

- først og fremmest ved kvindernes øgede deltagelse i arbejdsstyrken, vækst i teenagers arbejdsdeltagelse, stagnation i nedgangen på den ugentlige arbejdstid og øget udbredelse af dobbeltjob. Jan de Vries: *The Industrial Revolution and the Industrious Revolution. The Journal of Economic History* vol. 54, 2, June 1994, 249–270.
- 47 Pat Hudson: Proto-industrialization in England. S.C. Ogilvie & M. German (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 49–66, p. 51.
- 48 Se f.eks. Hudson: Proto-industrialization in England, 1996, p. 66.
- 49 Poul Holm: Havskab og kystkulturer. Steen Bo Frandsen, Bente Jensen & Michael Klos (red.): *Regionen i Historien. Den jyske Historiker* nr. 68, 1994, 37–50, p. 39.
- 50 Hanssen: Österlen, 1952.
- 51 Otto Dann: Die Region als Gegenstand der Geschichtswissenschaft. *Archiv für sozialgeschichte*, bd. XXIII, 1983, 652-61, her citeret efter Steen Bo Frandsen: *Regionen i Historien*. Steen Bo Frandsen, Bente Jensen & Michael Klos (red.): *Regionen i Historien. Den jyske Historiker* nr. 68, 1994, 7–31, p. 19.
- 52 Se f.eks. J.D. Marshal: Why study regions? 1–2. *Journal of Regional and Local Studies* vol. 5, 1985, 15-27 & vol 6, 1986, 1–12, samt Michael Wintle: Theoretical Concepts in the Writing of Local History. Some Methodological Considerations in Approaching the History of Zeeland. *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies*, 29, 1986, 64–74.
- 53 Steen Bo Frandsen: *Regionen i Historien*. Steen Bo Frandsen, Bente Jensen & Michael Klos (red.): *Regionen i Historien. Den jyske Historiker* nr. 68, 1994, 7–31, p. 24f.
- 54 Poul Holm: *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Esbjerg 1991.
- 55 Et eksempel på et sådant bredere syn på maritimhistorien er Arnved Nedkvitnes studie af kystbønderes økonomi og samhandel, som desuden rammer centralt ned i debatten om den førindustrielle økonomi (Arnved Nedkvitne: »Mens Bønderne seilte og Jægterne for«. *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500–1730*. Oslo 1988).
- 56 Et lignende forsøg på at kaste nyt lys på en region ved at ændre perspektivet har fundet sted i Canada. Her satte en konference i Halifax 1990 fokus på de maritime provinser Nova Scotia og New Brunswick, et område der i 1800-tallet levede af landbrug, skovdrift, minedrift og fiskeri, og som efter en kort industrialiseringsperiode oplevede en nedgang, både hvad angik økonomien og antallet af indbyggere. Titlen på publikationen med konferencens indlæg *Farm, Factory and Fortune* signalerer et brud med den hidtidige forestilling om området som værende domineret af *Wood, Wind and Water*. Ved at lave en ny slagkraftig allitteration, har man fået en overskrift, som måske ikke er

mere rigtig end den gamle, men som er med til at se området fra en ny synsvinkel. På længere sigt kan det medvirke til, at man får kombineret de to sfærer, så kystzone og bagland ikke betragtes isoleret fra, men i lyset af, hinanden. (Kris Inwood (ed.): *Farm, Factory and Fortune. New Studies in the Economic History of the Maritime Provinces*. Fredericton, New Brunswick, 1993).

⁵⁷ Frank B. Tipton: *Regional History: West Jutland in a Theoretical and Comparative Context*. Damgaard, Ellen, Mette Guldborg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998, 9–32

⁵⁸ Tipton: *Regional History*, 1995.

⁵⁹ Kriedte, Medick & Schlumbohm: *Industrialization*, 1981, p. 6.

Noter til II. Jydepotter, side 35–79

¹ Således f.eks. i toldregnskaberne fra Varde i 1600- og 1700-tallet (Rigsarkivet (RA), Vardes og Hjertings Regnskaber for Told og Konsumtion).

² Således f.eks. i Resens *Atlas Danicus* 1677: »De kaldes snart Skive Gryder, snart Jydepotter« (her gengivet efter H.P. Hansen: *Jydepotter og Løb. Gamme dansk Husflid*. København 1944, p. 14), og i markbogen til matriklen forud for matriklen 1688: »gjør af di sorte Jyde Potter undertiden...« (Rigsarkivet, Chr. Vs matrikel, markbøger, om Feld i Tistrup sogn).

³ J.Cl. Tode: Om Kjøkkenkar. *Nye Sundheds-Tidende* No. 25, Anden Aargang. København 1783, 272–288.

⁴ L. Smith: Om de sorte jydsk Leerkars Fabrikations Maade, og denne Industries Artikels Fordeel for Staten. *Maanedskriftet Iris*, April 1791, 1–25.

⁵ V.J.A. Ramsing: Vardeegnens Pottemagerie. *Historisk-statistisk Maanedstidende for Ribe Stift*, 1838, 62–68.

⁶ Ramsing: Vardeegnens Pottemagerie, 1838, p. 63.

⁷ Ramsing: Vardeegnens Pottemagerie, 1838, p. 67

⁸ F. Sehested: *Jydepotteindustrien*. København 1881.

⁹ Sehested: *Jydepotteindustrien*, 1881, p. 6.

¹⁰ C. Nyrop: *Dansk Pottemageri. Et Kapitel af den danske Keramiks Historie*. København 1882.

¹¹ Jensen: *Jydepotten*, 1924.

¹² Forespørgsel efter arkivet er rettet til: Bodil Wieth Knudsen, Nationalmuseet; Dansk Folkemindesamling ved Eske K. Mathiesen; Det kongelige Biblioteks Håndskriftsamling ved Lisbeth Holtse; Herning Museum ved Ulla Thyrring; Kunstindustrimuseet ved Lone Egeberg;

- Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser ved Mette Skougaard; Lokalhistorisk arkiv i Birkerød ved Thormod Hessel; professor emeritus Axel Steensberg, Valby; A.G. Jensens søn Kåre Lindelof, Farum; A.G. Jensens oldebarn Knud Lindelof, Vojens.
- ¹³ Lars Aaberg Madsen: En analyse af den hjemmeindustrielle produktion af jydepotter i Øster Horne herred i perioden 1750–1850. Historisk Institut, Aarhus Universitet marts 1983. Upubliceret.
- ¹⁴ J. Karlebye: Kort Udtog af en Reisendes Dagbog over en 1789, i Anledning af Tørvehandelen, fuldført Reise igennem en Deel af Jylland, Schlesvig og Holsteen. *Borgervennen* 1790–91, 192–315.
- ¹⁵ For Varde-egnens vedkommende f.eks. J. Olsen: Jydepotterne. *Fra Ribe Amt* 1903, 35–50; C. Ramsing: *Jydepotter*. København 1943
- ¹⁶ For Varde-egnens vedkommende f.eks. Chr. Mathiesen: *Et Bidrag til landbrugets Historie i Varde-Egnen*. Odense 1881. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe amt, Esbjerg 1982; Torben Klinting: *Vestjyske Skildringer*. Lundby 1925; J.R. Lorentsen: *Bidrag til Øse Sogns Historie*. Eget forlag 1932; Jeppe Hejbøl: *Ansager Sogns Historie*. Ansager 1940; H.K. Kristensen: *Øster Horne Herred*. Esbjerg 1944.
- ¹⁷ Hansen: *Jydepotter og Løb*, 1944.
- ¹⁸ Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, NEU nr. 391 og 392.
- ¹⁹ Axel Steensberg: Primitive Black Pottery in Jutland. *Folk-Liv* 1939, 113–146.
- ²⁰ Axel Steensberg: Primitivt pottemageri i Europa. *Folkeliv og kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall*. København 1960, 53–66.
- ²¹ Bjarne Stoklund: *Europæisk Etnologi*. Særtryk af Københavns Universitet 1479–1979 bd. XI, 87–120. København 1979, p. 102.
- ²² Den første danske oversigt over dansk middelalderlertøj var Mogens Bencards & Else Roesdahls *Dansk middelalderlertøj 1050–1550*, udgivet som katalog til udstilling på Moesgård 1972. I ph.d.-projektet *Kar i hvermands eje. Køkken- og bordtøjets brug og betydning i senmiddelalder og renaissance*, som udføres af Jette Linnaa Larsen ved Afdeling for Middelalder-arkæologi på Aarhus Universitet, foretages en regional undersøgelse af keramikken fra 1400 til 1600 i Jylland med særlig henblik på forholdet land-by. Projektet afsluttes år 2000.
- ²³ Finn Lynggaard: *Jydepotter og ildgrave*. København 1972.
- ²⁴ Der er flere teorier om årsagen til denne skik. Folkemindesamleren Knud Jensen mener, at den primært havde den praktiske funktion at få et ellers massivt gulv til at lyde mere »klingert«, hvadenten det var, fordi der skulle danses eller tærskes på det, men der er også noget der tyder på, at man tillagde potterne en magisk virkning, f.eks. at undgå kalvekastning. De fleste af potterne i Jensens materiale er nedsat i tiden 1800–1850 (Knud Jensen: *Jydepotter under gulve i gamle stuehuse*. *Fra Ribe Amt* Bd. XV, III, 1962, 389–427; samme: *Lerkar og heste-*

- kranier under gulve i ældre bygninger. *Mark og Montre* 1984, 75–91). I efteråret 1996 blev der ved en ombygning på gården Løvborg i Tistrup sogn fundet 4 sådanne potter under et gulv (Jens Sørensen: Jydepotter under gulvet – et anderledes fund. *Mark og Montre* 1997, 40–44).
- ²⁵ Sven T. Kjellberg: Malmgrytan med tre ben. *Kulturen* 1946. Lund 1947, 96–109.
- ²⁶ Niels-Knud Liebgott: *Dansk Middelalder Arkæologi*. København 1989, p. 282; Per Kristian Madsen: Bleiglasierede hochmittelalterliche Irdenware in Nordeuropa. Hartwig Lüdtke & Rüdiger Vossen (eds.): *Töpferforschung zwischen Mittelmeer und Skandinavien*. Bonn 1996, 15–29; Bencard & Roesdahl: *Dansk middelalderlertøj*, 1972.
- ²⁷ Således hos Karlebye: Kort Udtog, 1790-91, p. 254: »Denne Art Fabrication maae have en høi Ælde, siden de Askekrukker man finder i Gravhøie, ere af samme Natur«. Synspunktet genfindes hos bl.a. O.J. Rawert: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848*. København 1850 (1992), p. 296; Sehested: *Jydepotteindustrien*, 1881 p. 6; Steensberg: *Primitive Black Pottery*, 1939; Helle Salskov Roberts: Sorte potter i Etrurien og Danmark. Buccheroproduktionen set i lyset af jydepottefremstilling. *Klassisk Arkæologiske Studier* 2. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet 1995, 55–70, p. 65.
- ²⁸ Per Kristian Madsen & Ole Schiørring: En udgravning i Ribes »nye grav« og et fund af keramik fra 1500- og 1600-årene. *hikwin* 7, 1981, 209–254, p. 228f.
- ²⁹ Jette Linaa Larsen: *Keramik fra Torvet i Horsens. Typologi, proveniensbestemmelse og datering*. Afd. for Middelalder-arkæologi og Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev, Århus 1995, p. 122.
- ³⁰ Madsen & Schiørring: En udgravning, 1981, p. 228; Vivi Jensen: Historisk arkæologi. Hvor går grænsen? *Fortid og nutid* 3, 1993, 243–250, p. 245.
- ³¹ Madsen & Schiørring: En udgravning, 1981, p. 228. En tilsvarende, om end lidt tidligere, udvikling findes tilsyneladende i England, hvor drejet, dekoreret keramik af høj teknisk kvalitet i slutningen af 1300-tallet erstattedes af grovere, håndlavede potter (Jensen: Historisk arkæologi, 1993, p. 247).
- ³² Larsen: *Keramik fra Torvet*, 1995, p. 130. J.-E. Augustsson: *Keramik i Halmstad ca. 1322–1619. Produktion-distribution-funktion*. Lund 1985, p. 77.
- ³³ Således nævnes det, at jydepotterne kunne konkurrere med lokal keramik i Skåne (Claes Wahlöö: Om grytor. *Kulturen* 1985. Tema: Köksdon, 103–114, p. 113f.).
- ³⁴ Tode: Om Kjøkkenkar, 1783, p. 284.

- 35 Tode: Om Kjøkkenkar, 1783, p. 285.
- 36 Opslagsord: Sursteg i H.F. Feilberg: *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal*. 1886-1914 og i *Ordbog over det danske sprog*. Grundlagt af Verner Dahlerup. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1919-1954.
- 37 J. Aldal: *Holstebros Historie gennem tiderne 1274-1939*. Holstebro 1939, p. 540.
- 38 Helene Strange: *I mødrenes spor: Nordfalsterske kvinders arbejde gennem halvandet hundrede aar*. Udgivet af J.S. Møller. København 1945, p. 155.
- 39 Ole Højrup: *Landbokvinden. Rok og kærne, grovbrød og vadmæl*. Nationalmuseet 1964 (1978), p. 225f.; T. Kragelund: *Fra Hunderup Sogn om Uld, kartning, Spinding og Færvning. Fra Ribe Amt* 1942, 414-440, p. 431f.
- 40 Tode: Om Kjøkkenkar, 1783, p. 284.
- 41 *Eutropii Philadelphii*, 1759, p. 85. Med lyseforme menes formentlig de gryder, man ved lysestøbning brugte til den flydende tælle (Inge Lise Pedersen: *Sikarkoner og skalgrydemænd. Pottemageriet i Karhusene. Fynske Minder* 1987, 49-78. p. 62).
- 42 Niels Blicher: *Topographie over Vium Præstekald*. 1795. Herning 1978, p. 114; H.F. Feilberg: *Dansk Bondeliv*. Andet oplag. København 1898, p. 50.
- 43 Olsen: *Jydepotterne*, 1903, p. 47.
- 44 Ramsing: *Vardeegnens Pottemagerie*, 1838, p. 63.
- 45 Jvf. Mogens Bencard: *Tre usædvanlige stykker jydepottetøj. Mark og Montre* 1968, 44-46.
- 46 Smith: *Om de sorte jyske Leerkar*, 1791, p. 12.
- 47 Smith havde byttet om på rækkefølgen og mente, at potterne blev røget, før de blev skavet og glaaset.
- 48 Smith: *Om de sorte jyske Leerkar*, 1791, p. 17.
- 49 Lynggaard: *Jydepotter*, 1972.
- 50 Interview med Inger Hildebrandt 8. august 1996. Jydepottekonen Else Marie Petersen i Vonge bruger udelukkende glimmerler, som hun graver i samme grav som en af de sidste pottkoner i Stilbjerg. Interview med Else Marie Petersen 24. juli 1996.
- 51 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 11ff; Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. 9f; Arne Nørrevang & Torben J. Meyer (red.): *Danmarks Natur bind I. Landskabernes Opståen*. Politiken 1967, p. 187ff. Der er dog på det seneste rejst tvivl om, hvorvidt det var miocænt ler eller nedre eocænt ler, der anvendtes, jvf. Stefan Piasecki: *Fra potteskår til oliegeologi. GEOLOGI – nyt fra geus* 1, 1997, 8-11.
- 52 A. Oppermann & C.H. Bornebusch: *Nørholm Skov og Hede. Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark* Bd. XI. København 1930, 257-360, p. 262f.
- 53 Begtrup beklagede denne anvendelse af hederne, da de »fordærves

- derved aldeles« og efterfølgende ikke kunne opdyrkes. Dette er »så meget mere utilgiveligt, da der haves overflødig god Klyne [dvs. mosetørv], som er et ulige bedre Brændsel« (G. Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark V. Nørrejylland I, København 1808* (1977), p. 134).
- 54 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 16.
- 55 Ramsing: *Vardeegnens Pottemagerie*, 1838, p. 62.
- 56 Holger Jacobæus: *Holger Jacobæus' Rejsebog (1671–1692)*. Udgivet af Vilhelm Maar. København 1910, p. 173.
- 57 Her citeret efter Hansen: *Jydepotter og Løb*, 1944, p. 14.
- 58 Erik Pontoppidan: *Den danske Atlas eller Kongeriget Dannemark*. Tomus IV. København 1768, p. 724.
- 59 Se endvidere Otto L. Sørensen: De berømte sorte Skive-Gryder. *Skivebogen* 1946, 100–108; samme: Var Skives Jydepotte-Industri en Fabel? *Skivebogen* 1948, 5–20.
- 60 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 11. Pontoppidan omtaler »*Randers Potter, Gryder og andre sorte Leerkar*« (Pontoppidan IV 1768, p. 386).
- 61 Lise Barfod: Ingen nød i Potteland. *Skalk* 4, 1966, 7–11.
- 62 G. Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark VI. Nørrejylland II*. København 1810 (1978), p. 106f.
- 63 J.C. Hald: *Randers Amt*. København 1827, p. 201.
- 64 Ramsing: *Jydepotter*, 1943, p. 13 samt Københavns Stadsarkiv. Københavns Acciseskriver. Accisebog på indkommende Skibe og Varer fra indenlandske Steder 1731.
- 65 Pontoppidan: *Danske Atlas* IV, 1768, p. 415.
- 66 Christine Daugaard: *Biskop Daugaard. En Mindebog*. København 1896. I. bog p. 6, 3. bog p. 24, 28, 62, 63 og 70.
- 67 Blicher: *Viborg Amt*, 1839, p. 201; Jens Østergaard: Nogle Erindringer om Jydepotteproduktionen i Gammelstrup. *Fra Viborg Amt* 1936, 5-25; John Simonsen: *Fra oldtids-pottemagerens værksted*. Skive Museum 1989, p. 109f. Viggo Petersen: *Aalborg og Limfjordslandet*. Aalborg 1993, p. 63ff.
- 68 Jens Andersen: Jydepotter fra Brønderslev. *Kuml* 1995-96 (under udgivelse).
- 69 *Danske Vider og Vedtægter, eller Gamle Landsbylove og Byskrå*. Bd. II. udgivet af Poul Bjerger & Thyge Söegaard. København 1908–10, p. 34.
- 70 L.C. Brinck-Seidelin: *Hjørring Amt*. København 1828, p. 311f.
- 71 Se også Niels Chr. Larsen: Brønderslev-minder. Optegnet 1881 af Niels Chr. Larsen f. 1808 og meddelt ved Niels Pedersen. *Sprog og Kultur* 19. bind, Århus 1952, 26–32, p. 32.
- 72 J.C. Hald: *Ringkjøbing Amt*. København 1833, p. 272.
- 73 Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 9.
- 74 Hald: *Ringkjøbing Amt*, 1833, p. 272.

- 75 Pontoppidan: *Danske Atlas III*, 1767, p. 383f.; Begtrup: *Agerdyrknin-
gens Tilstand III*, 1806, p. 260f.; Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 41ff.; Pe-
dersen: *Sikarkoner*, 1987.
- 76 Steensberg: Primitivt pottemageri, 1960. Se også Josef Szabadfalvi:
Die schwarze Keramik in Ungarn. Acta Ethnographica VII, Budapest 1958,
387–427.
- 77 Arthur Mitchell: *The Past in the Present*. Edinburgh 1880, 25–33.
- 78 Danske lov 1683, 3-13-23: »Ingen Haandverksmand maa boe paa Lands-
byen, undtagen Grousmede, Tømmermænd, Bødkere, Teglbrændere, Pottema-
gere, som giøre sorte Potter, Hiulmænd, Murmestere, Skindere, Vævere, som
væve Vadmel, Blaar- og Hampelærit, Skrædere, som sye Vadmel, og de Skoma-
gere, som sye Bønderskoe.« *Danske Lov. Kong Christian den femtes Danske
Lov af 15. april 1683*. Udgivet paa Grundlag af V.A. Sechers Tekst-
udgave ved Stig Iuul. København 1949.
- 79 I Christian III's Koldingske Reces af 1558 var der således kun tale om
grovsmede, tømmermænd, murmestere, skindere, skrædere, som sy
vadmel og visse skomagere (Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 7).
- 80 Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 16.
- 81 Smith: Om de sorte jyske Leerkar, 1791, p. 19.
- 82 *Statistisk Tabelværk*, 5te hefte, 1842. Her citeret efter Rawert: *Konger-
iget*, 1850, p. 298.
- 83 Se Niels Asbæk: Pottemageriet på Sorringegnen. *Aarbøger udgivne af
Historisk Samfund for Aarhus Stift XVII*, Aarhus 1924, 1–22 og Mari-
anne Ritzau: Om Sorringtraditionen. *Den gamle By, Årbog* 1986, 107–
130.
- 84 Johs. E. Tang Kristensen: *Pottemageri i Hvorup sogn*. Særtryk af Fra Him-
merland og Kjær Herred, Aalborg 1964.
- 85 Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 27.
- 86 Fr. Thaarup: *Udførlig Veiledning til det danske Monarkies Statistik*. II, Kø-
benhavn 1813, p. 232.
- 87 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 160.
- 88 Rawert: *Kongeriget*, 1850, p. 298.
- 89 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 214.
- 90 Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 19.
- 91 Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 5.
- 92 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 78.
- 93 Bjørn Poulsen: Fra middelalder til renæssance: Vækst og strukturæn-
dringer i søfarten på Aalborg 1518–1583. *Søfart, politik, identitet*. Tileg-
net Ole Feldbæk. Handels- & Søfartsmuseet på Kronborg. Søhistoriske
Skrifter XIX, Falcon 1996, 43–64, p. 51.
- 94 Ludvig Thomsen: *Kolding Sejlskibe*. Kolding 1933, p. 11.
- 95 Jensen: *Jydepotten*, 1924.

- 96 H.K. Kristensen: Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshuk-området i gammel tid. *Fra Ribe amt bd. XX-I*, 1976, 69–134, p. 90f.
- 97 Nøgletallene er sammenfattet i ordlisten.
- 98 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 76.
- 99 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 82.
- 100 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 19.
- 101 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 20.
- 102 Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand V*, 1808, p. 153.
- 103 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 20f.
- 104 En læst er ca. 2 registertons, jvf. ordlisten bag i bogen.
- 105 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 23.
- 106 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 213.
- 107 Poul Enemark: Danmarks handel i senmiddelalderen. En niche i europæisk økonomisk udvikling? Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*. Aarhus Universitetsforlag 1994, 241–258.
- 108 Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500–1840*. Herning 1993, p. 6f. og 28f.
- 109 Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, 1993, p. 106.
- 110 Dels resultaterne af de arkæologiske udgravninger, og dels bevarede toldlister fra 1643 (Sundbo: Af Varde og Hjertings Historie. *Fra Ribe Amt IV* 1915–18, 524–563, 573–606 og *Fra Ribe Amt V*, 1919–22, 65–107, p. 595).
- 111 Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, 1993, p. 43.
- 112 Kriedte, Medick & Schlumbohm: *Industrialization*, 1981, p. 117.
- 113 Sehested: *Jydepotteindustrien*, 1881, p. 21.
- 114 Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 7.
- 115 Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 9.
- 116 *Dansk Biografisk Leksikon*. Tredje udgave. Redigeret af Sv. Cedergreen Bech. København 1979–1984.
- 117 Daugaard: *Biskop*, 1896, 3. bog p. 3
- 118 Se f.eks. Hansen: *Jydepotter og Løb*, 1944, p. 16.
- 119 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 12.
- 120 Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand V*, 1808, p. 134.
- 121 Sehested: *Jydepotteindustrien*, 1881, p. 19.
- 122 Heinz Knorr: Ueber Taterntöpfe. *Lauenburgische Heimat* 12, Heft 1, 1936, 11–14.
- 123 Sehested: *Jydepotteindustrien*, 1881 p. 3.
- 124 Sehested: *Jydepotteindustrien*, 1881 p. 18.
- 125 Rudolf Borgen Uhre: Uhregaards teglovne. *Ølgod Museum* 1996. 30. Årgang, 1997, 7–22, p. 8.
- 126 Jensen: *Jydepotter under gulve*, 1962, p. 404.

- ¹²⁷ Henrik Ussing: Fester og Højtider paa Landet i det 19de Aarhundrede. Julius Clausen & Torben Krogh (red.): *Danmark i Fest og Glæde* Bd. IV. København 1935, 7–151, p. 28f. Denne nytårsskik omtales også i J. Krohns *Peters Jul*, der udkom første gang i 1866: »Nå, hvor det buldrer derude! Hør!/Der kom en Potte paa Karens Dør/Det var vist Anders, for Karen siger/at han gør Løjer med alle Piger«.
- ¹²⁸ Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 163. Denne »sidste potteskone« var Ellen Bjærre (Bjerg), mor til Mathilde Nielsen (*Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser*, NEU nr. 392).
- ¹²⁹ Hansen: *Jydepotter og Løb*, 1944, p. 16.
- ¹³⁰ Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 70-74.
- ¹³¹ Museet for Varde By og Omegn, genstandsnr. V 19000.
- ¹³² Meddelt ved interview med Else Marie Petersen 24. juli 1996. Else Marie Petersen i Vonge repræsenterer en slags videreførelse af traditionen, idet hun efter Mathilde Niensens død fik hjælp af dennes mand i oparbejdelsen af produktionen. Mathilde Nielsen blev i 1929 besøgt af Kai Uldall fra Nationalmuseet, der fotograferede hende og optog en film med hende. I 1938 gjorde Axel Steensberg en optegnelse om hendes arbejde og fotograferede hende (*Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser*, NEU nr. 392), i 1939 blev hun filmet af H.P. Hansen og omtrent samtidig interviewet til Tage Hefts bog *Ansigtter fra Heden* (København 1940, p. 19–24). Mathilde Nielsen var en hyppig gæst på købestævner, ungskeer, husholdningsudstillinger, Frilandsmuseet etc., og hun havde sine potter til salg i kunsthåndværkerforretningen »Den Permanente Udstilling« i København (NEU nr. 392). Hendes redskaber findes på Grindsted museum og hendes glaasesten – som også var brugt af hendes mor og bedstemor – opbevares på Herning Museum.
- ¹³³ I 1938 gjorde Axel Steensberg en optegnelse om Maren Hansens arbejde (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, NEU nr. 391), og i 1943 optog han en film med hende. En elev af hende, Kirsten Thomsen, demonstrerede jydepottefremstilling på Frilandsmuseet ved Sorgenfri omkring 1970 (Nationalmuseet, Frilandsmuseet, Billedserie 1969, neg. nr. 8313 ff.).
- ¹³⁴ Det var museumsinspektør Svend Jespersen fra Nationalmuseet, der pegede på forskellen i benævnelse af udøverne af landhåndværk og byhåndværk: Skemand på landet, skemager i byen og tilsvarende med træskomand/træskomager, pottemand/pottemager (Den gamle Skemand og hans lille Haandværk. *Kristeligt Dagblad*, maj 1940 – Kromanns udklipssamling på Byhistorisk Arkiv i Esbjerg). Denne skelnen brugtes ikke konsekvent i samtiden, men man finder den f.eks. i markedsprotokollen for Varde 1835–46, hvor varerne fra pottemagerne på Sorring-egnen, altså en landlig produktion, kaldes pottetøj, mens varerne fra købstaden Haderslev benævnes pottemagerarbejde (Lands-

arkivet for Nørrejylland (LAV). Varde Rådstuearkiv. Markedsprotokol 1835–46 D 31 77). I denne bog er der gjort bestræbelser på at forbedre betegnelserne pottemager og pottemageri for byhåndværket.
135 Se også ordliste bagest i bogen.

Noter til III. Pottefolkene i Tistrup sogn, side 80–134

- 1 Således nævnes pottefremstillingen ikke længere blandt befolkningens næringsveje i Trap: *Danmarks andenudgave* i 1879, mens den stadig nævnes for Horne og Torstrup.
- 2 Senest i Madsen: *En analyse*, 1983.
- 3 Smith skrev, at der i 1787 var 70 familier i Tistrup, der lavede potter (Smith: *Om de sorte jydsk Leerkar*, 1791, p. 19), og i folketællingen fra samme år var der i alt 86 familier i sognet (RA, *Folketælling, Tistrup sogn*, 1787)
- 4 H.O. Nordlund: *Matriklen og matrikelkortene som hjælpemidler ved lokalhistoriske undersøgelser*. LASK 1978; *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk I-II*. Redigeret af Erik Alstrup & Poul Erik Olsen. Dansk Historisk Fællesforening 1991, opslagsord: matrikler; Sven Aakjær: *Dansk Landsbyhistorie 1844–1600. Fortid og Nutid* bd. 4, 1923, 147–162.
- 5 Benny Brinch: *Folketællingen 1801. Fortid og Nutid XXV*, 1972, 279–298; Tommy P. Christensen: *Folketællingen 1801 – pålidelig eller mangelfuld? Personalhistorisk tidsskrift* årg. 108, 1988, 131–150; Musse Beck: *Folketællingen 1801 på Mandø. Fortid og Nutid II*, 1990, 97–110.
- 6 Ole Degn: *Alle skrives i Mandtal. Folketællinger og deres brug*. Helsingør 1991, p. 8.
- 7 Johan Jørgensen: *Skifter og testamenter*. København 1968, p. 62; Hans Knudsen: *Skifteprotokollernes Bidrag til Oplysning om Landsbypræsternes Formuesforhold i Hald Amt sidst i 17. Aarhundrede. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 4. Rk. V. København 1925–27, 388–395; Axel Nørllit: *Skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m.m.* København 1948; *Dansk kulturhistorisk*, 1991, opslagsord: skifte.
- 8 Rækken rummer skifter efter nogle få andre end selvejere. Desuden gemmer der sig i rækken nogle tilladelser til at sidde i uskiftet bo samt testamenter, hvorfor antallet af egentlige skifteforretninger er 55.
- 9 C. Dalgas: *Ribe Amt*. København 1830, p. 199. Se også »rigsdaler« i ordlisten bagest i bogen.
- 10 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830.
- 11 Kristensen: *Øster Horne*, 1944.
- 12 P. Helt Haahr: *Af Tistrup Sogns Saga*. Tistrup 1955.
- 13 Smith: *Om de sorte jydsk Leerkar*, 1791.

- ¹⁴ Thyge Svendsen: *Tistrup m.fl. sognes brandforsikring 1860–1990. Jubilæumsskrift*. Tistrup 1990; P.A. Haahr: *Tistrup Mejeri gennem 50 år. 1883–1933*. Varde 1933; Gunnar Pallesen: *100 år og stadig ung – Tistrup Mejeri*. Varde u.å. (1983); Thyge Svendsen: *Tistrup Brugsforening 1888–1988*. Tistrup 1988.
- ¹⁵ Poul Tuxen: *Fra bar mark til tæt by, II. Ansager og Tistrup i pionerfasen 1870–1911*. *Ølgod Museum 1990*, 24. årgang, 1991, 7–57.
- ¹⁶ *Slægtsbog for efterkommere efter Søren Jensen, født 1813, gårdejer i Galtho, Tistrup sogn*. Fredericia: Dansk Slægtsforskning, cop. 1960; *Plauborg slægten fra Tistrup sogn: om Jens Hansen Plauborg og Inger Kirstine Nielsdatter og Ane Marie Cjødedsdatter*. Sydjydsk Slægtsforskning, Kolding 1977; *Slægtsbog for efterkommere efter Bertel Christensen, gårdmand og smed i Agerkrog, Tistrup sogn født 1783 samt Uhregårds historie*. Udarbejdet 1958, ajourført 1962. Dansk Slægtsforskning, Fredericia. Referencenummer 8176; *Jensen. Slægten fra Hauge og Gejl i Tistrup sogn*. Sydjysk slægtsforskning, Sydjydske bogforlag, Kolding u.å.
- ¹⁷ På Nørholm voksede den del af hovedgårdsmarken, der blev drevet ved hoveri, 40% fra Chr. Vs matrikel i 1688 til landboreformerne, uden at antallet af hovgørende bønder voksede, og først i 1861–1879 blev Nørholms bøndergods solgt til selveje (Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Stavnsbånd og Vestjylland. Blev bonden fri?* Ribe Amtsmuseumsråd, 1988).
- ¹⁸ *Dansk Biografisk*, 1979–1984, opslag: Teilmann, A.C.
- ¹⁹ Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 211; Nyrop: *Dansk Pottemageri*, 1882, p. 9.
- ²⁰ Aftægtskontrakten fra 1832 bestemte, at hvis aftægtskonen kunne tjene noget ved at gøre potter, skulle aftægts giveren levere materialet og have halvdelen af indtægten – altså en regulær aftale om at aftægtskonen arbejdede »på halvt«. Da aftægtsparret 3 år efter flyttede fra gården, ændredes bestemmelsen til, at de årligt skulle have leveret 1 læs potteler mod at levere aftægtsyderen 10 sorte sætter samt »1 Stk. af hvert Slags af det sorte Pottetøj som forfærdiges«. Kontrakten er gengivet i P. Helt Haahr: *Slægten Haahr. Tids- og personalhistorie især fra Vestjylland*, 1979, p. 283f., og et regnskab over salget af potterne er gengivet i Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 52. Den anden kontrakt, som er fra 1869, bestemte, at aftægtsparret årligt skulle have leveret et læs sand og et læs potteler (aftægtskontrakt imellem Mads Christian Hansen af Agersnap By i Ølgod Sogn som aftægtsyder og Hans Nielsen og Hustru sammesteds som aftægtstager. Privateje).
- ²¹ LAN, Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch, 1766–1769, C4 772 og C4 775.
- ²² Sundbo: *Af Varde og Hjertings Historie. Fra Ribe Amt IV 1915–18, 524–563, 573–606 og Fra Ribe Amt V, 1919–22, 65–107*, p. 595.
- ²³ RA, Chr. Vs matrikel. Modelbøger 1682–88.

- 24 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 18.
- 25 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 69.
- 26 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 69; Rasmussen: *Stavnsbånd og Vestjylland*, 1988.
- 27 Laurids Pedersen: Salget af stamhuset Nørholms Fæstegods 1861–79 samt Fideikommiskapitalens Anbringelse 1874–1917. *Fra Ribe Amt* 1956, 1–9.
- 28 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 12. Smith meddelte, at man i 1787 antog, at der i Torstrup sogn var 50 familier, i Horne sogn 90 og i Tistrup sogn 70 familier, der lavede sorte potter, tilsammen 210 familier i de tre pottesogne. Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 19. Madsen finder med baggrund i 1801-folketællingen, hvor pottefremstillingen medtages for Torstrup og Horne sognes vedkommende, at disse tal er pålidelige. I Horne fremstillede omkring 90 % af familierne sorte potter i 1801, mens det i Torstrup sogn, hvor godset Nørholm lå, var noget mindre, nemlig kun 65%, fordi mange var ansat på godset (Madsen: En analyse, 1983, p. 41).
- 29 *Luxdorffs Dagbøger*. I Uddrag udgivne ved Eiler Nystrøm, Bd. I. København 1915, p. 172.
- 30 LAN, Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch, 1766–1769, C4-775.
- 31 Præsten forklarede at det skyldtes at »Brændsel til det Arbejde mangler her ikke, og Leeret skal paa sine Steder også være beqvem dertil.« LAN, Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch, 1766–1769, C4-775.
- 32 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 212.
- 33 Sådanne fælles lergrave er i matriklen 1844 anført for både Tistrup og Agerkrog i Tistrup sogn.
- 34 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 212.
- 35 Præsteindberetninger 1838. Bryndum og Vester Nebel sogne. Skads herred, Ribe amt. Kopi på byhistorisk arkiv, Esbjerg.
- 36 En standardbestemmelse i fortrykte fæstebrev for Nørholm gods forpligtede fæsteren til »Intet fra Gaarden, være sig Høe, Halm, Brændsel eller Ejendom sælger, leier eller lader bortkomme« (jvf. fæstebrev for Christian Peder Jensen, Krarup, 1853, aftrykt i *Plauborg slægten*, 1977, u.p.). Selv om leret ikke nævnes direkte, gælder der sandsynligvis det samme for ler som for hø, halm, brændsel osv.
- 37 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 12.
- 38 Trap: *Danmark*. Ribe Amt. 1. udgave 1859. I de sidste tre sogne var jydepottefremstillingen suppleret med andre bierhverv: fremstilling af mursten, kartoffelmel, hølær og hakkelsesknive.
- 39 Trap: *Danmark*. Ribe Amt. 2. udgave 1879.
- 40 Trap: *Danmark*. Ribe Amt. 3. udgave 1904.

- 41 Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. 63.
- 42 N.C. Rom: *Den danske Husflid, dens Betydning og Tilstand i Fortid og Nutid*. København 1871, p. 402; Mathiesen: *Et Bidrag*, 1881, p. 83.
- 43 LAN, Skifte nr. 6, 16, 21, 22, 23, 24, 27, 31, 33, 41, 42, 51, 576, 582, 606. Navn og bosted for den person, der skiftes efter, kan findes i bilag 1 og 2, og af listen over utrykte kildere vil det fremgå, hvilken skifteprotokol det pågældende skiftenummer findes i. I det følgende vil kun numrene på skifterne blive anført.
- 44 Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand V*, 1808, p. 153.
- 45 LAN, Skifte nr. 574.
- 46 Jvf. Brit Berggreen: The Female Peasant and the Male Peasant. Division of Labour in Traditional Norway. *Ethnologia Scandinavica* 1984, 66–78.
- 47 Smith: Om de sorte jyske Leerkar, 1791, p. 18.
- 48 Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, 1993, p. 271f.
- 49 Karlebye: Kort Udtog, 1790–91, p. 254. Orvar Löfgren påpeger i en artikel om kønsarbejdsdeling og kønsroller i Sverige, at sanktionerne mod mænd, der overskred grænsen for deres kønsrolle, næsten altid var stærkere end mod kvinder, der overskred kønsgrænser. Mænd, der udførte kvindearbejde, blev latterliggjort, mens kvinder, der udførte mandsarbejde, blev rost. Kvinderne var således mere fleksible end mændene i bondesamfundets arbejdsorganisation, idet de kunne udføre flere former for arbejde (Orvar Löfgren: Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden. *Ethnologia Scandinavica* 1975, 49–72).
- 50 »Ved en Pløie-Dag forstaaes, at en Karl og en Dreng møder med en tjenstdygtig Ploug, forspændt med 4 tjenstdygtige Heste; Ved en Spænddag, at en Kjøresvend møder med en Vogn eller Harve, forspændt med tvende tjenstdygtige Heste; Ved en Gang-Dag, at en forsvarlig Karl eller Pige, ligesom Arbejdet udfordrer og tilsagt bliver møde til Hoveriet.« (Fæstebrev for Christian Peder Jensen, Krarup, 1853, gengivet i *Plauborg slægten*, 1977 u.p.).
- 51 RA, Chr. Vs matrikel, markbøger 1681–83.
- 52 Ramsing: Vardeegnens Pottemagerie, 1838, p. 62.
- 53 Rom: *Den danske Husflid*, 1871, p. 405.
- 54 Sehested: *Jydepotteindustrien*, 1881, p. 19.
- 55 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 79.
- 56 Jenny Alkjær sig: *Huse i Hederanden*. København 1944, p. 40.
- 57 H.K. Kristensen: Agerkrog. *Fra Ribe Amt* 1941, 209–27.
- 58 Trap: *Danmark*. Ribe Amt. 1. udgave 1859.
- 59 Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. 7f.
- 60 Pontoppidan: *Danske Atlas V*, 1769, p. 733.
- 61 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 36.
- 62 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 63ff.
- 63 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 69. Ifølge Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p.

- 62 var Agerkrog i Tistrup sogn den sidste, der deltes og udstykkedes 1841.
- 64 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 64 og 67.
- 65 Trap: *Danmark*. Ribe Amt. 3. udgave 1904.
- 66 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 37.
- 67 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 37.
- 68 LAN, Skifte nr. 35, 44, 45, 48, 566, 568, 587, 588, 591, 604, 605.
- 69 I det følgende gives en generel redegørelse for landbruget på basis af Dalgas: *Ribe Amt*, 1830.
- 70 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 86.
- 71 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 124f.
- 72 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 97f.
- 73 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 103; Thorkild Kjærgaard: *Den danske Revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning*. København 1996, p. 50.
- 74 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 111.
- 75 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 114.
- 76 LAN, Skifte nr. 605.
- 77 Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p 18f.
- 78 *Danske lov*, 1683, 3-13-23 jvf. kap. II.
- 79 Omvendt blev der i de to nabopottesogne Horne og Torstrup netop i 1801 omhyggeligt opregnet, i hvilke husstande, der blev lavet potter (Madsen: En analyse, 1983, bilag 1).
- 80 RA, Vardes Told. Pakke 9, 1747, post 11.
- 81 Rawert: *Kongeriget*, 1850, p. 290.
- 82 *Ølgod Museum. Årsskrift*. 12. årgang 1976, p. 9f.
- 83 T. Tobiassen Kragelund & Niels Holbak: *Potter og kar. Et og andet om jydsk haandværk og hverdagsliv i ældre tid*. København 1950, p. 43.
- 84 Rawert: *Kongeriget*, 1850, p. 184–187, *Eutropii Philadelphii*, 1759, p. 280.
- 85 V.J.A. Ramsing: Om Hølesmedningen i Øster Horne Herred. *Historisk-Statistisk Maanedstidende for Ribe Stift 1838–39*, 25–27, p. 25.
- 86 Ramsing: Om Hølesmedningen, 1838–39.
- 87 I markedsprotokollen for Holstebro findes 12–13 hølesmede i årene 1832 til 1843, fem af dem med tilknytning til Mølbygård, Uhre eller Agerkrog. Den hyppigste gæst var Bertel Christensen, formodentlig en søn af Christen Bertelsen. I 1839 omtales hans virksomhed som »Hølefabrik« (LAN, Holstebro Byfogedarkiv. Markedsprotokol 1807-1843. B78 266). Helt så markant var indslaget af hølesmede ikke i Varde, hvor markedsprotokollen er bevaret for 1835–46. Her optræder der kun et år en smed fra Ansager sogn (LAN, Varde Rådstuearkiv. Markedsprotokol 1835–46 og 1846–63. D 31 77 og D 31 78).
- 88 J. Olsen: Salt- og Stivelsesindustri i Vardeegnen i forrige århundrede. *Fra Ribe Amt* 1905, 15–26, p. 20 ff.

- 89 Haahr: *Af Tistrup Sogns Saga*, 1955, p. 55.
- 90 Kragelund & Holbak: *Potter og kar*, 1950, p. 38–48.
- 91 Tistrup Lokalhistoriske arkiv, afskrift af folketælling Tistrup sogn 1870.
- 92 Kragelund & Holbak: *Potter og kar*, 1950, p. 39.
- 93 Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. 261.
- 94 Kragelund & Holbak: *Potter og kar*, 1950, p. 43.
- 95 *Præsteindberetninger til Ole Worm. I. Ålborg og Ribe Stifter 1625–42*. Udgivet af Landbohistorisk selskab ved Frank Jørgensen, København 1970, p. 227.
- 96 Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. 44.
- 97 Derudover betaltes der landgilde i får, fodernød, foderokse, smør, skovvogne, tømmertræ, gæs, gæsteri, penge. Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. 75f.
- 98 Som »byer« regnes her og i det følgende alle bebyggelser på to gårde og derover.
- 99 Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. oplyser, at der i 1688 var 51 ejendomme med 61 familier. Mine optællinger i matriklen 1688 viser 66 brugere på de 51 ejendomme.
- 100 Kristensen: *Agerkrog*, 1941, p. 224.
- 101 Nordlund: *Matriklen*, 1978, p. 11
- 102 Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, 1993, p. 9 og 31.
- 103 Kristensen: *Agerkrog*, 1941, p. 224f.
- 104 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 79-80.
- 105 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 83.
- 106 Kristensen: *Øster Horne*, 1944, p. 47.
- 107 Fridlev Skrubbeltrang: *Husmænd i Danmark*. København 1942. *Dansk kulturhistorisk*, 1991, opslagsord: husmænd. Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, 1993, p. 69.
- 108 En sammenstilling af folketællingernes oplysninger med hartkornspecifikationen 1789 og matriklen 1844 viser nogle uoverensstemmelser i antallet af enheder, og som en konsekvens heraf sker den følgende gennemgang på folketællingernes egne præmisser.
- 109 Brev fra A.C. Teilman til stiftamtmand Urne (9/2 1786), kopibog over ind- og udgående breve, Nørholm godsarkiv. 1773–1809 Indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse. Rtk. 2485.18, RA. Her citeret efter Madsen: *En analyse*, 1983, p. 36, som gør opmærksom på, at Teilmans fremstilling skal ses i lyset af hans ærinde, som var at retfærdiggøre den øgede avling på hovmarken under henvisning til jydepottefabrikanternes fødevarerbehov.
- 110 Holger Bøttger: *Befolkning*. København 1994, p. 21.
- 111 Grethe Henriksen: *Demografi. Materialesamling og øvelser*. Brenderup 1981, p. 40.

- ¹¹² Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv, kopi af kirkebogen for Tistrup sogn 1778–1890.
- ¹¹³ Smith: Om de sorte jydsk Leerkar, 1791, p. 19; C.R. Boxer: *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800*. Penguin 1965, p. 336.
- ¹¹⁴ Lundenæs og Bøvling Amts Arkiv 1786, ifølge Varde Lokalhistoriske Arkiv, H.K. Kristensens notater, Ø1, p. 72.
- ¹¹⁵ LAN, Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch, 1766–1769, C4 775.
- ¹¹⁶ Ole Feldbæk: *Danmarks Historie Bind 4. Tiden 1730–1814*. København 1982, p. 271f.
- ¹¹⁷ Karlebye: Kort Udtog, 1790–91, p. 254.
- ¹¹⁸ Haahr: *Af Tistrup Sogns Saga*, 1955, p. 130.
- ¹¹⁹ LAN, Skifte nr. 39.
- ¹²⁰ LAN, Skifte nr. 54.
- ¹²¹ LAN, Skifte nr. 522.
- ¹²² LAN, Skifte nr. 541.
- ¹²³ Se ordlisten bag i bogen.
- ¹²⁴ Sigurd Jensen: Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi. *Fortid og Nutid XII* 1937–38, 159–172, p. 165.
- ¹²⁵ Der henvises i skiftematerialet direkte til denne forordning, f.eks. i skifte nr. 528.
- ¹²⁶ LAN, Skifte nr. 556.
- ¹²⁷ F.eks. Jens Vibæk: *Reform og Fallit 1784-1830. Danmarkshistorie* Bd. 10 under redaktion af John Danstrup og Hal Koch. København 1964, p. 60.
- ¹²⁸ Jørgensen: *Skifter*, 1968, p. 62
- ¹²⁹ Peter Henningsen: *Hedens Hemmeligheder – livsvilkår i Vestjylland 1750–1900*. Viborg 1995, p. 111–116.
- ¹³⁰ Ideen om kun at se på husholdsoverhoveder og derved husholdninger »i fuldt flor«, som Henningsen udtrykker det, er for så vidt udmærket, men det hensigtsmæssige i udelukkende at tage skifterne for *mandlige* husholdsoverhoveder kan derimod diskuteres, da skifterne efter gifte koner i samme grad ville vise et billede af et hushold i funktion.
- ¹³¹ Henningsen: *Hedens Hemmeligheder*, 1995, p. 113.
- ¹³² Se ordlisten bag i bogen.
- ¹³³ LAN, Skifte nr. 532.
- ¹³⁴ I bilag 7 opregnes de steder, hvor produktionen kan aflæses i skifterne.
- ¹³⁵ LAN, Skifte nr. 527.
- ¹³⁶ I en optegnelse fra ca. 1922 beskrives en »pottestue« således: »...en rummelig Tre-Fagsstue med Lerstampet Gulv og med mange smaa men lave

- Vinduer. Af Bohave var der i Reglen kun Skamle, Bænk og Bord, Tremmer og Hylder. Maaske stod der dog ogsaa en gammel Dragkiste og et Par gamle Stole med Sæder af snoede Halmreb, og maaske hang der et Stueur paa Væggen«*
Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, NEU nr. 8548.
- ¹³⁷ Feilberg: *Bidrag*, 1886–1914, opslagsord: Have, Lejre.
- ¹³⁸ Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 87.
- ¹³⁹ F.eks. L. Both: *Natur og Folkeliv i Jylland. Reiseskizzer*. København 1862, p. 49.
- ¹⁴⁰ LAN, Skifte nr. 573.
- ¹⁴¹ Prisen var omkring 1 rigsdaler pr. læs, der skulle køres til Hjerting, skriver Smith: *Om de sorte jydsk Leerkar*, 1791, p. 22.
- ¹⁴² LAN, Skifte nr. 18, 545, 547, 567, 571, 592, 596.
- ¹⁴³ LAN, Skifte nr. 7 og 8.
- ¹⁴⁴ LAN, Skifte nr. 5.
- ¹⁴⁵ LAN, Skifte nr. 555.
- ¹⁴⁶ LAN, Skifte nr. 8.
- ¹⁴⁷ LAN, Skifte nr. 31, 532, 537 og 538.
- ¹⁴⁸ LAN, Skifte nr. 51, 573 og 606.
- ¹⁴⁹ Der er ikke i nærværende arbejde gået nærmere ind på udgiftsposterne i det enkelte bondehushold. Som et enkelt eksempel på landgildens størrelse kan anføres et fæstebrev fra 1785 på en gård i Krarup på htk. 3-2-2-½ med en indfæstning på 20 rdl. Heraf svaredes i landgilde årligt 1 td. rug, 1 td. byg, en pengeydelse på 2 rdl., 5 pløje-, 21 spænd- og 52 gangdage i hoveri samt aftægtsydelse til den forrige fæster. Der- til kom skatter og tiende, som ikke fremgår af fæstebrevet (Fæstebrev for Hans Nielsen, Krarup, 1785, citeret i *Plauborg slægten*, 1977 u.p.).
- ¹⁵⁰ LAN, Skifte nr. 532.
- ¹⁵¹ Olsen: *Jydepotterne*, 1903, p. 47.
- ¹⁵² Med til husstanden er regnet alle personer, der bor på en gård eller i et hus, dvs. mand, kone, børn, tjenestefolk, aftægtsfolk og eventuelle indsiddere.
- ¹⁵³ Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 211.
- ¹⁵⁴ P.O. Pedersen: *Barndomsminder 1874-1890*, København 1937, p. 12.

Noter til IV. Udførsel, side 135–184

- ¹ RA, Chr. Vs matrikel. Modelbøger 1682–88.
- ² Sundbo: *Af Varde*, 1915–1922, p. 576; Kristensen: *Skibsfart* 1976, p. 122.
- ³ Sundbo: *Af Varde*, 1915–1922, p. 588; Kristensen: *Skibsfart* 1976, p. 121.

- ⁴ Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 587.
- ⁵ Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 593; Carl Lindberg Nielsen: *Varde Bys Historie*. Varde 1942, p. 99; Kristensen: Skibsfart 1976, p. 134.
- ⁶ Anders Morad Møller: Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede. *Fortid og Nutid* XXVI, 1975, 86–103, p. 91.
- ⁷ 1692 overdages »Direktionen over Tolden over ald Danmark« til Kruse, men han døde inden bevillingen udløb i 1696 (Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 586).
- ⁸ Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 587.
- ⁹ Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 587. Når et toldsted blev bortforpagtet, gik tolderne i princippet fra at være embedsmænd til at være privatansatte; i praksis var det dog ofte de samme toldere, der fortsatte på posten, og de skulle stadig følge de retningslinjer, som blev afstukket af rentekammeret (Henrik Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II: Protektionisme og Reformere 1660–1814*. Toldhistorisk selskab 1988, p. 68f). Toldforpagtningen blev ikke nogen varig ordning, og i 1720 blev det pålagt amtmændene fremover at være bindeled mellem centraladministrationen og toldstederne og fire til seks gange årligt besøge toldstederne for at efterse toldprotokollerne, en opgave toldforpagterne hidtil havde varetaget (Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II*, 1988, p. 287).
- ¹⁰ For Varde og Hjertings vedkommende omfatter dette materiale 21 pakker indeholdende Acciseregnskaber 1731–68, Konsumtionsregnskaber 1779–1818, Toldregnskabsbilag 1782–1808, Antegnelser, Extracter m.v. 1662–1826, samt særskilt tre pakker for Hjerting 1810–37 (Rigsarkivet. Reviderede Regnskaber. Vardes Regnskaber for Told og Konsumtion m.v. Pakke 1–18 og Hjerting Regnskaber for Told og konsumtion m.v. pk. 1–3).
- ¹¹ Møller: Kongerigske toldregnskaber, 1975, p. 99; Per Hauge Mortensen: Om toldregnskabers troværdighed. Nogle eksempler fra perioden 1750–1800. *FRAM* 1989, 77–89.
- ¹² Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II*, 1988, p. 276.
- ¹³ Møller: Kongerigske toldregnskaber, 1975, p. 96.
- ¹⁴ Ole Degn: *Kongens told. Toldarkiver og deres brug*. Odense 1994, p. 24.
- ¹⁵ LAN, Hjerting Toldarkiv. Årsberetninger 1847–1873. B305 A.
- ¹⁶ Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II*, 1988.
- ¹⁷ Morten Hahn-Pedersen: *Fanø i sejlskibstiden – et overblik*. Esbjerg 1989.
- ¹⁸ Ribe Oldemoder er en fortegnelse over Ribe domkapitels tilliggende.
- ¹⁹ Poul Holm: *Hjerting – et maritimt lokalsamfund midt i verden ca. 1550–1930*. Hjerting 1992, p. 8.
- ²⁰ Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 542.
- ²¹ Holm: *Hjerting*, 1992, p. 22.

- ²² Holm: *Hjerting*, 1992, p. 11.
- ²³ Nielsen: *Varde Bys Historie*, 1942, p. 99.
- ²⁴ Holm: *Hjerting*, 1992, p. 12.
- ²⁵ Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 554. Toldere ved Varde toldsted var: Daniel Philipsen indtil 1651, Jacob Bjørnsen indtil 1674, Morten Christensen Friede indtil 1686, Jens Berthelsen Thaulow indtil 1729, Søren Sørensen Vedel indtil 1759 og Michael Müller indtil 1794. Nielsen: *Varde Bys Historie*, 1942, p. 99f.
- ²⁶ Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 65.
- ²⁷ Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 79f; Holm: *Hjerting*, 1992, p. 12.
- ²⁸ Holm, *Hjerting*, 1992, p. 13.
- ²⁹ Kommercekollegiets arkiv, Relationer over de danske Stifters Tilstand 1735–36, her citeret efter Nielsen: *Varde Bys Historie*, 1942, p. 101.
- ³⁰ Holm: *Hjerting*, 1992, p. 19.
- ³¹ Poul Thestrup: *Pund og Alen*. København 1991, p. 24.
- ³² Per Hauge Mortensen: Sejlads på Ringkøbing. Fra accise- og toldregnskaber 1680–1798. *FRAM* 1991, 34–42, p. 34. Antallet af tønder rug, der ifølge toldbogen fra Varde toldsted kunne lastes på et skib på en læst i 1763 bekræfter dette.
- ³³ Hahn-Pedersen: *Fanø*, 1989.
- ³⁴ Poul Holm: Havnene før Havnen. *Sjæk'len* 1992. Esbjerg 1993, 9–39, p. 28.
- ³⁵ Mathilde Andersen, Niels Øllgaard Nielsen og Willy R. Madsen (udg.): *Hjerting bys historie*. Hjerting 1962, p. 22f.
- ³⁶ En lignende opstilling er lavet af Lars Aaberg Madsen (Madsen: En analyse, 1983, p. 78), som sammenstiller tal fra Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 102, Kristensen: Skibsfart 1976, p. 91, Jensen: *Jydepoten*, 1924, p. 79–80, Pontoppidan: *Danske Atlas V*, 1769, p. 685–86, samt fra Madsens egen gennemgang af årsberetninger fra Hjerting toldsted 1851–1860, Landsarkivet for Nørrejylland. Tallene er i nærværende arbejde for størstedelens vedkommende genfundet i primærkilderne, bortset fra tallene for årene 1685, 1687 og 1688. Samtidig er der fundet en enkelt divergens, idet 1696 ikke stemmer overens med Sundbos tal. Sundbos tal siger 1133 rdl., mens Reviderede Regnskaber på Rigsarkivet siger 1154 rdl. Tallet 1154 findes i en opgørelse, der ifølge en påtegning først er indkommet til Rigsarkivet fra Norge i 1939 – altså en snes år efter at Sundbo fik udgivet sin artikel. Da tolderen udarbejdede én liste og toldkontrolløren en anden, forekommer det, at der foreligger to forskellige værdier fra det samme år (Møller: *Fra Galeoth*, 1981, p. 25). De toldlister, Sundbo har anvendt, er imidlertid ikke fundet. To nye tal er kommet til i forhold til Madsens liste, nemlig 2048 rdl. i 1798, som ikke står i selve toldbogen, men en særskilt »Continuationstoldbog« og 77 rdl. for 1862. Madsen har tilsyne-

- ladende stoppet sin gennemgang af årsberetninger i 1860 – 2 år før den sidste udskibning af sorte potter fra Hjerting.
- 37 Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand* V, 1808, p. 153.
- 38 *Eutropii Philadelphii*, 1759, p. 85.
- 39 Værdien for rug i kapitelstaksterne lå omkring en rigsdaler under den værdi, der blev opgivet i Hjerting. Kapitelstakst for rug i Ribe Amt var i 1767 2 rdl. 8 sk. Og i 1769 1 rdl. 68 sk. *Kapitelstakster*, 1904, p. 43.
- 40 Ifølge Smith kostede det i 1787 omkring 1 rdl. at få kørt et læs potter til omkring 5 rdl. fra Varde-egnen til Hjerting (Smith: *Om de sorte jydsk Leerkar*, 1791, p. 22).
- 41 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 82.
- 42 Karlebye: *Kort Udtog*, 1790–91, p. 253.
- 43 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 83.
- 44 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 213.
- 45 Trap: *Danmark*. Ribe Amt. 1. udgave 1859, p. 949.
- 46 Verner Bruhn: *Infrastruktur – nogle få træk*. Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914*. Esbjerg 1984, 123–142; Vald. Andersen: *Sydjyske veje og broer – lidt vejhistorie*. *Fra Ribe Amt* 1966, 321–340.
- 47 Kristensen: *Øster Horne*, 1944, kortbilag.
- 48 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 135.
- 49 Bruhn: *Infrastruktur*, 1984, p. 128.
- 50 RA, Vardes Told, pakke 10, Toldbog 1763.
- 51 Holm: *Hjerting*, 1992, p. 17.
- 52 Nielsen: *Varde Bys Historie*, 1942, p. 104ff.
- 53 RA, Vardes Told, toldbog 1763, udgående nr. 40, 44, 121, 137.
- 54 Se yderligere Mette Guldborg: *Hjerting 1763*. *Sjæk'len 1995*. *Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1996, 45–58.
- 55 Anders Monrad Møller: *Fra Galeoth til Galease. Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede*. Esbjerg 1981, p. 111.
- 56 Axel Nielsen (udg.): *Industriens historie i Danmark II*. København 1943, p. 53f.
- 57 Kristensen: *Skibsfart* 1977, p. 413f.
- 58 C. Behrend: *En Horsensskøbmands optegnelser fra det 18de Aarhundrede*. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 1906-08, 577-597.
- 59 Om Risbølfamilien i Hjerting se Mette Guldborg: *Hollandsfarere – Risbøl'erne i Hjerting*. *Sjæk'len 1996*. *Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1997, 9–17.
- 60 RA, Vardes Told, pakke 6, 1671, post 5.
- 61 RA, Vardes Told, pakke 6, 1676.
- 62 RA, Vardes Told, pakke 6, 1682.
- 63 RA, Vardes Told, pakke 6, 1670.

- 64 Som det vises i kapitel V findes der dog beretninger om, at hollandske skibe hentede potter i Danmark, jvf. Karlebye: Kort Udtog, 1790–91, p. 254.
- 65 Kristensen: Skibsfart 1976, p. 71f sammenholdt med toldbogen 1731, RA, Vardes Told, pakke 8.
- 66 RA, Vardes Told, pakke 10, 1756, 4. post.
- 67 RA, Vardes Told, pakke 14, 1798, besvaring 8. post.
- 68 RA, Vardes Told, pakke 16, 1799, bilag 19.
- 69 »...*efterdie, de alle ere forsuinede de med fast Huus oven over i Henseende til de sorte Potter de fører som ingen Vand taaler.*« RA, Vardes Told, pakke 11, 1764, 22. post.
- 70 RA, Vardes Told, pakke 11, 1764, 22. post.
- 71 I den trykte guide til frilandsmuseet Zuiderzeemuseum i Enkhuizen i Holland berettes, at handelen med potter – ikke nødvendigvis sorte potter – i Holland og Nederlandenes tre nordlige provinser i århundreder fandt sted på den måde, at skipperne havde en fast årlig rute, hvor de stoppede et par dage på hvert sted for at give landsbyboerne lejlighed til at supplere deres beholdning af pottetøj. Hvis gårdene lå for langt væk, besøgte skipperen dem til fods med potterne i kurve på et åg. Formodentlig er afsætningen af jydepotter sket på omtrent samme måde også ved de forskellige lokaliteter ved Elben og Ejderen. *Zuiderzeemuseum, Guide*, u.å. nr. 106, p. 133.
- 72 I 1672 var der blevet udstedt et hemmeligt reskript om, at alle skibe, der tilhørte den danske konges undersåtter, skulle sættes 1/6 lavere i drægtighed end udenlandske skibe, således at indenlandske skibe slap billigere ved toldbetalingen. Eftersom ordningen var hemmelig, blev den særlige måling kun foretaget i København, og fartøjer, der aldrig havde været i København, var således målt efter almindelige betingelser. Ordningen varede frem til 1825 (Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II*, 1988, p. 119).
- 73 RA, Vardes Told, pakke 8, 1732, 4. post.
- 74 RA, Vardes Told, pakke 9, 1738, 4. post.
- 75 RA, Vardes Told, pakke 9, 1739, 5. post.
- 76 RA, Vardes Told, pakke 9, 1747, 9. post.
- 77 RA, Vardes Told, pakke 9, 1747, 11. post.
- 78 RA, Vardes Told, pakke 9, 1748, 9. post.
- 79 RA, Vardes Told, pakke 10, 1758, 7. post.
- 80 RA, Vardes Told, pakke 10, 1758, 7. post. Problemet gjorde sig også gældende de følgende år, hvor tolderen resignerede og kun i 1760 gjorde et svagt forsøg på at argumentere (RA, Vardes Told, pakke 10, 1760, 7. post).
- 81 RA, Vardes Told, pakke 12, 1777, besvaring 11. post.
- 82 RA, Vardes Told, pakke 11, 1764, 6. post.

- ⁸³ RA, Vardes Told, pakke 11, 1769, 4. post.
- ⁸⁴ RA, Vardes Told, pakke 12, 1770, 1. post.
- ⁸⁵ RA, Vardes Told, pakke 12, 1775, 2. post.
- ⁸⁶ Frederik Jan Loomeyer: *Fanø og Den Slesvig-Holstenske Kanal 1784–89 og 1823–40. Sjak'len 1994. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1995, 9-37. Loomeyers materiale er *Rendsburger Schifffahrtsliste* i Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv i Slesvig.
- ⁸⁷ Loomeyer: *Fanø og Den Slesvig-Holstenske Kanal*, 1995, p. 15.
- ⁸⁸ RA, Vardes Told, pakke 13, 1787, 8. post; Vardes Told, pakke 16, 1804, 2. post; Hjerting Told, pakke 1, 1812, 7. post; Hjerting Told, pakke 1, 1817, 3. post; Hjerting Told, pakke 2, 1827, 1. post; Hjerting Told, pakke 3, 1828, 2. post; Hjerting Told, pakke 3, 1830, fortegnelse over indførte Varer. Rødt pottemagerarbejde blev målt i vægt (pund), et mål, som ikke er set for sorte potter.
- ⁸⁹ RA, Vardes Told, pakke 11, 1777, 11. post.
- ⁹⁰ RA, Vardes Told, pakke 17, 1809, 26. art.
- ⁹¹ RA, Hjerting Told, pakke 3, 1836, 14. post.
- ⁹² H.K. Kristensen (udg): *En dansk bondeskippers historie*. Søren N. Raschs optegnelser. Historisk Samfund for Ribe Amt 1977. I udgivelsen er stavemåden tillempt nudansk.
- ⁹³ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 14.
- ⁹⁴ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 65.
- ⁹⁵ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 73.
- ⁹⁶ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 170.
- ⁹⁷ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 84, 94, 104, 106 og 132.
- ⁹⁸ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 106.
- ⁹⁹ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 127.
- ¹⁰⁰ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 145.
- ¹⁰¹ Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 13.
- ¹⁰² Kristensen: *En dansk bondeskipper*, 1977, p. 150.
- ¹⁰³ Således optræder sorte potter ikke i toldregnskaberne for de to byer fra 1731 og 1733 (RA, *Ringkøbings Regnskaber for Told og Konsumtion m.v. pk. 14, Toldbog 1731 og pk. 15, Toldbog 1733 samt Ribes Regnskaber for Told og Konsumtion m.v. pk. 12, Toldbog 1731 og 1733*). Det er formodentlig en lapsus, når Anders Monrad Møller skriver, at der under Ribe tolddistrikt foregik en bådfart med fisk, jydepotter o.lign. af mindst samme størrelsesorden som under Varde distrikt. Møller: *Fra Galeoth*, 1981, p. 109. Se også Madsen: *En analyse*, 1983, p. 114.
- ¹⁰⁴ Når disse to år er valgt, er det fordi de er fra disse år, toldbøgerne for de berørte toldsteder er bedst bevaret, jvf. Møller: *Kongerigske toldregnskaber*, 1975, p. 100f.
- ¹⁰⁵ Ludvig Thomsen: *Kolding Sejlskibe*. Kolding 1933, p. 11.

- ¹⁰⁶ Chr. Petresch Christensen: Kolding Købstad og dens Indbyggere ved Aar 1735. *Vejle Amts Aarbøger* 1927, 203–228, p. 209; Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II*, 1988, p. 428.
- ¹⁰⁷ RA, Koldings Told, Koldings Toldbog, Dagbog, 1796.
- ¹⁰⁸ P. Eliassen: »Borchs Gaard« i Kolding og dens beboere gennem Tiderne. *Vejle Amts Aarbøger* 1915, 158–185, p. 177.
- ¹⁰⁹ Sehested: *Jydepotteindustrien*, 1881, p. 15.
- ¹¹⁰ LAN, Vejle Rådstuearkiv, D32-122, venligst oplyst af Jakob Kieffer-Olsen, Den antikvariske Samling i Ribe.
- ¹¹¹ Johan Hvidtfeldt: Bidrag til Vejle Bys historie i tidsrummet 1660–1700, III. *Vejle amts Aarbog* 1935, 52–131, p. 84.
- ¹¹² RA, Vejles Told, Toldbøger 1731 og 1733. Mængdebetegnelsen skok er ikke entydig, se Bodil Møller Knudsen: *Ildens værk. Pottemageriet i Horsens ca. 1650–1950*. Horsens 1997, p. 52.
- ¹¹³ Københavns Stadsarkiv. Københavns Acciseskriver. Accisebog på indkommende Skibe og Varer fra indenlandske Steder 1731.
- ¹¹⁴ Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 84.
- ¹¹⁵ O. Fabricius: *Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie*. Odense 1879, p. 466 og 468.
- ¹¹⁶ RA, Horsens Told. Toldbøger 1731 og 1733.
- ¹¹⁷ Københavns Stadsarkiv. Københavns Acciseskriver. Accisebog på indkommende Skibe og Varer fra indenlandske Steder 1731.
- ¹¹⁸ Ifølge A.G. Jensen optræder sorte pottes i toldbøgerne fra Horsens i årene 1733, 1763 og 1767, med værdier på hhv. 271 rdl., 364 rdl. og 733 rdl., svarende til omkring en tredjedel af Hjertings eksport (Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 79f.).
- ¹¹⁹ Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand V*, 1808, p. 660f.
- ¹²⁰ RA, Fredericias Told, Toldbøger 1729–1734.
- ¹²¹ RA, Randers Told. Toldbøger 1731 og 1733.
- ¹²² *Eutropii Philadelphii*, 1759, p. 85. Flensborg som udskibningssted nævnes også af Begtrup (*Agerdyrkningens Tilstand V*, 1808) samt i præsteindberetningen til biskop J. Bloch 1766–1769 (LAN, Ribe bispearkiv, C4-775).
- ¹²³ Morten Hahn-Pedersen: From Cattle to Containers – A Cruise Through Three Hundred Years of Seafaring in West Jutland. Guldberg, Holm & Madsen (eds.) *Facing the North Sea*. Esbjerg 1993, 103–116, p. 111.
- ¹²⁴ jvf. Kriedte, Medick & Schlumbohm: *Industrialization*, 1981, p. 94.

Noter til V. Markeder, side 185–198

- ¹ Pontoppidan: *Danske Atlas* IV, 1768, p. 42
- ² Matthiessen: *Den sorte Jyde*, 1939, p. 117.
- ³ Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 102. Jvf. Kristensen: Pottemageri, 1964, p. 18 om røde potter: »Fejlbrændte ting, kaldet »vrags«, blev sorteret og enten kasseret eller solgt for halv pris.«
- ⁴ Rigsarkivet, Kommercekollegiets Arkiv, Indberetning 1735 ("Stiftsrelationerne") her citeret efter Victor Hermansen: *Ribes Tilstand 1735 og 1743. Fra Ribe Amt 1923–1927*, 462–493, p. 463.
- ⁵ Hugo Matthiessen, Otto Smith og Victor Hermansen: *Ribe Bys historie 1660–1730*. København 1929, p. 126. Gaden havde ud over Gråbrødergade tidligere heddet Biskopsgade (Ingrid Nielsen: *Middelalderbyen Ribe*. Centrum 1985, p. 171). I *Danske Atlas* siges det, at gaden også tidligere havde heddet St. Clemensgade (Pontoppidan: *Danske Atlas* V, 1769, p. 621).
- ⁶ P. Eliassen: Et Krammarked i Vejle i gamle dage. *Vejle Amts Aarbøger* 1923–24, 190–192, p. 191.
- ⁷ P. O. Pedersen: *Barndomsminde 1874–1890*. København 1937, p. 14.
- ⁸ Interview med Kirstine Larsen 15. maj 1995. Jvf. Torben Klinting, der berettede, at når man kørte med stude, kunne man kun køre om natten, når det var »Bissevejr« (Torben Klinting: *Vestjyske Skildringer*. Lundby 1925, p. 50).
- ⁹ J.C. Hald: *Ringkjøbing Amt*. København 1833, p. 179.
- ¹⁰ J. Aldal: *Holstebros Historie gennem tiderne 1274–1939*. Holstebro 1939, p. 540.
- ¹¹ LAN, Holstebro Byfogedarkiv. Markedsprotokol 1791–1806, B78 265 og Markedspasprotokol 1807–1843, B78 266.
- ¹² LAN, Holstebro Byfogedarkiv. Markedspasprotokol 1807–1843, B78 266.
- ¹³ *Danske Vider og Vedtægter, eller Gamle Landsbylove og Byskrå*. Bd. V. udg. af August F. Schmidt. København 1938, p. 146.
- ¹⁴ LAN, Varde Rådstuearkiv. Markedsprotokol 1835–46, D 31 77 og Markedsprotokol 1846–63, D 31 78.
- ¹⁵ Aksel Krogh: *Naboer til Lyng og Marehalm*. Varde 1952, p. 73
- ¹⁶ Erik Housted: *Fra færgesmakke til hængebro. Snoghøj-Middelfart færgefarts historie*. Fredericia 1977, p. 101.
- ¹⁷ »Blandt Jyderne vare især de fra »Vesterkanten« iøjnefaldende. Det var de saakaldte Pottejyder, hvis eneste, vidt og bredt omkring forhandlede Artikel bestaaer i de bekjendte sorte Gryder, som de brænde hjemme i deres Hedeegne af en vis sort Leersort, og hvormed de forsyne alle Huusholdninger i Danmark saavel som ogsaa i Slesvig og Holsteen.« (I.G. Kohl: *Reiser i Danmark og Hertugdømmerne Slesvig og Holsten*. 1. Deel. København 1848, p. 171).

- 18 Klinting: *Vestjyske Skildringer*, 1925, p. 50.
- 19 RA, Koldings Told, Koldings Toldbog, Dagbog, 1796.
- 20 Landsarkivet for Sjælland m.m. Skælskør Toldkammer. Antegnelser til regnskaber 1822–49, C2 og Antegnelser til regnskaber 1850–79, C3.
- 21 Venligst oplyst af Palle Birk Hansen, Næstved Museum.
- 22 Tode: *Om Kjøkkenkar*, 1783, p. 283.
- 23 Der er bevaret nitten accisebøger over indgående fartøjer fra indlandet fra perioden 1717 til 1769 (Anders Monrad Møller: *Den ulykkelige Zise – om acciseregnskaber, en upåagtet og glemt kildegruppe*. *Arkiv* 1986–87, 201–216. p. 214).
- 24 Københavns Stadsarkiv. Københavns Acciseskriver. Accisebog på indkommende Skibe og Varer fra indenlandske Steder. 1731.
- 25 Københavns Stadsarkiv. Københavns Acciseskriver. Accisebog på indkommende Skibe og Varer fra indenlandske Steder. 1769.
- 26 Københavns Stadsarkiv. Københavns Acciseskriver. Accisebog på indkommende Skibe og Varer fra indenlandske Steder. 1731, nr. 1244.
- 27 RA, Rentekammeret. Reviderede Regnskaber Pk. 8. Vardes Regnskaber for Told og Konsumtion m.v. B3. Varde toldbog 1731, udgående nr. 90, 94, 136.
- 28 Erik Schia (red.): *Fra Christianias bygrunne. Arkæologiske udgravninger i Revir-strædet 5–7, Oslo*. Riksantikvarens skrifter nr. 4. Øvre Ervik, Akademisk forlag 1981, p. 111–116 & 289.
- 29 Petter B. Molaug: *Keramikk i vann, keramikk på land. Norsk Sjøfartsmuseum, årsberetning* 1985. Oslo 1986, 114–120, p. 117. Under udgravninger i og omkring et skib, der sank i den norske udhavn Skarvoy i 1740'erne, fandt man fem større dele af jydepotter samt en del brudstykker (Svein Molaug: *Uthavnen Skarvøy. Norsk Sjøfartsmuseum, årsberetning* 1985. Oslo 1986, 65–113, p. 95). Da H.P. Hansen omkring 1915 var rundt på norske museer for at finde jydepotter, fandt han kun én, og det var på Norsk Folkemuseum i Oslo (Hansen: *Jydepotter og Løb*, 1944, p. 15f). Aust-Agder-Museet i Arendal og nabomuseet Grimstad Bymuseum – begge beliggende i det område af Norge, Hjertingskipperne sejlede til – har tilsammen tre jydepotter (Museumsnumre AAM 4720 (Vardepotte), AAM 6954 (Fjendspotte) og G 980). Venligst oplyst af Karl Ragnar Gjertsen, Aust-Agder-Museet ved brev af 2. januar 1997.
- 30 Wahlöö: *Om grytor*, 1985, p. 113.
- 31 Augustsson: *Keramikk i Halmstad*, 1985, p. 77.
- 32 Venligst oplyst af Símun V. Arge, Museet Føroya Fornminnisav, Tórshavn, ved brev af 28. april 1995.
- 33 Museet Føroya Fornminnisav, reg. nr. SNR:1603 og 1604.
- 34 Jvf. Guðrún Sveinbjarnardóttir i brev af 10. April 1996. Se desuden

- Gudrún Sveinbjarnardóttir: *Leirker á Íslandi. Pottery found in excavations in Iceland*. Reykjavík 1996, p. 110.
- 35 J. Johannsen: Suurpötte – Jydepotter. *Die Heimat* 28, 1918. Kiel 1918. 10–11, p. 10.
- 36 J. Mestorf: Die Fabrikation der sogenannten jütischen Tatertöpfe. *Archiv für Anthropologie* 11, 1879, 453–454.
- 37 Kjärböll: Die Jutenpötte. Ein Beitrag zur Landeskunde. *Unser Schleswig. Deutsche Heimatblätter der »Flensburger Nachrichten«* 2. Jahrgang, Nr. 5, 1924, 1–2; Heinz Knorr: Ueber Taterntöpfe. *Lauenburgische Heimat* 12, Heft 1, 1936, 11–14.; Rüdiger Articus: *Jydepötte-Suurpötte-Taterntöpfe*. Informationsblätter des Helms-Museums Nr. 44, April 1980; samme: Jydepötte in Norddeutschland. *Die Heimat* 91, 1984, 142–149; samme: Die Jütenpütt. *»Harburger Kreiskalender«* 40. Jahrgang, Hamburg-Harburg 1986, 43–49. Sidstnævnte opridser langt det største marked for jydepotter i hele den gennemgæede litteratur vedrørende jydepotter, idet han skriver, at potterne blev eksporteret til både Tyskland, Norge, Sverige, Holland, Livland og England, samt at det ikke ville undre ham, hvis man også ville finde skår af jydepotter ved udgravninger i Amerika og Afrika. De sidste tre lokaliteter, England, Amerika og Afrika, er han helt ene om at indbefatte i jydepotternes marked.
- 38 Smith: Om de sorte jyske Leerkar, 1791, p. 19.
- 39 Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand* V, 1808, p. 153.
- 40 Staatsarchiv Hamburg. Admiralitätskollegium. F10 Bände 1–15. Specificatio aller in Hamburg angelangten See-Schiffen nebst deren Ladungen. 1787–1801. Se også: Klaus- J Lorenzen-Schmidt: Some Remarks on to Tables on Shipping form West Jutland Ports to Hamburg 1786–1801. Damgaard, Ellen, Mette Guldborg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998, 179–206
- 41 Karlebye: Kort Udtog, 1790–91, p. 254.
- 42 Ole Feldbæk: *Danmarks Historie Bind 4. Tiden 1730–1814*. København 1982, p. 271f.
- 43 Karlebye: Kort Udtog, 1790–91, p. 252f .
- 44 F.eks. Begtrup: *»Man har havt Exempel paa, at en Grydemand er med sine Potter kjørt lige til Dresden, der har han solgt Hest og Vogn, og gaaet til Fods hjem.«* Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand* V, 1808, p. 153. Degnen i Tistrup fortalte til Dalgas, at et par karle i de seneste år, dvs. sidst i 1820'erne, havde været med gryder i det preussiske. *» ja hiin Side Berlin.«* Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 213.
- 45 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 81, Articus: *Die Jütenpütt*, 1986 og mange flere.
- 46 Når man sammentæller værdien af de enkelte afgangene i toldbøgerne, fremkommer følgende tal for den samlede eksport til Nederlandene:

- 1731: 127 rdl. 1733: 94 rdl. 1761: 128 rdl. 1763: 8 rdl. 1767: 144 rdl.
1769: 300 rdl. 1798: 23 rdl. (RA, Vardes Told. Toldbøger).
- ⁴⁷ Karlebye: Kort Udtog, 1790–91, p. 254.
- ⁴⁸ Pieter van Reenen, & Vivi Jensen: Jydepotten en hun export naar Nederland. *Westerheem* XLIV 1995, 1–16. Fundstederne er: Groningen 3 lokaliteter, Frisland 15 lokaliteter, Overijssel 1 lokalitet, Flevoland 1 lokalitet, Gelderland 4 lokaliteter, Utrecht 6 lokaliteter, Nordholland 24 lokaliteter, Sydholland 17 lokaliteter, Zeeland 2 lokaliteter, Noord-Brabant 1 lokalitet, i alt 74 lokaliteter.
- ⁴⁹ Reenen & Jensen: Jydepotten, 1995, p. 11. Se også G. Elzinga: Deense »Jydepotten« uit Friese bodem. *It Beaken. Tydskrift fan de fryske akademj.* 26, 1964, 306–326.
- ⁵⁰ De få undtagelser var et fartøj fra Malaga og et fra Zuiderhoofd i 1776 og et fra Elbing i 1785. Paalgeldregisters, Archiefdienst Westfrieze Gemeenten, Hoorn, Nederlandene. Ligesom i de danske toldregnskaber regnedes potterne ikke i stykker eller vægt men i værdi. Oplysningerne venligst givet af George M. Welling, department of ALFA-INFORMATICA, University of Groningen, The Netherlands, samt Piet Boon, Archiefdienst Westfrieze Gemeenten.
- ⁵¹ Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 81.
- ⁵² Venligst oplyst af Pieter van Reenen, Amsterdam ved samtale 22. april 1996.
- ⁵³ En eksport til England omtales ikke i noget af det gennemgæede materiale. Den islandske keramikforsker Guðrún Sveinbjarnardóttir, som i en årrække har arbejdet i England, har heller ikke fundet tegn på en sådan eksport. Venligst oplyst af Guðrún Sveinbjarnardóttir ved brev af 10. april 1996.
- ⁵⁴ Ramsing: Vardeegnens Pottemagerie, 1830, p. 62.
- ⁵⁵ Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 79.
- ⁵⁶ Christensen: Kolding, 1927.
- ⁵⁷ Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 81.
- ⁵⁸ Venligst oplyst af Mārtiņš Kuplais, Latvia Ethnographical open-air Museum, Riga, 3. september 1996; Dace Ļaviņa, Museum of Decorative Applied Arts, Riga, 3. september 1996; Ilze Siņģīte, Latvian History Museum, 4. september 1996.
- ⁵⁹ Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, Riga. Municipal Council of Riga. Riga and Liepaja Customs. Oplyst pr. brev af 27. februar 1997, nr. 3-JP-44743.
- ⁶⁰ Matthiessen: *Den sorte Jyde*, 1939, p. 117.

Noter til VI. Vestjylland i Verden, side 199–212

- ¹ Enemark: Danmarks handel, 1994, p. 245f.
- ² Per Kristian Madsen: Ribe – a Medieval Hanse Town? A survey of the 'long lines' of the trade of Ribe and its Baltic connections. Damgaard, Ellen, Mette Guldberg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998, 75–100
- ³ Holm: *Hjerting*, 1992, p. 5f.
- ⁴ Holm: *Hjerting*, 1992, p. 6ff
- ⁵ Wilma Gijbers: Danish Oxen in Dutch Meadows. Beef Cattle Trading and Graziery in the Netherlands between 1580 and 1750. Guldberg, Holm & Madsen (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 129–148.
- ⁶ Holm: *Hjerting*, 1992, p. 20.
- ⁷ Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*. Århus 1981; Morten Hahn-Pedersen: From Cattle to container – a cruise through three Hundred years of Seafaring in West Jutland. Guldberg, Holm & Madsen (eds.) *Facing the North Sea*. Esbjerg 1993, 103–116, p. 104.
- ⁸ Per Kristian Madsen: Byarkæologiens genstandsfund. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*. Aarhus Universitetsforlag 1994, 259–281, p. 280.
- ⁹ Jaap R. Bruijn: Dutch Fisheries: A Historiographical and Thematic Overview. Poul Holm, David J. Starkey and Jón Th. Thór (eds.): *The North Atlantic Fisheries, 1100–1976*, 105–120, p. 110; Holm: *Hjerting*, 1992.
- ¹⁰ Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II*, 1988, p. 22 og 191.
- ¹¹ Gemeentearchief Amsterdam, Notarialarchief, Bryllupsregister. Søgning på indgåede førstegangsågteskaber, hvor en af parterne kom fra lokaliteterne Fanø, Hjerting, Varde, Sønder side eller Grådyb 1646–1811. En lignende undersøgelse i Amsterdams bryllupsregistre med henblik på Holstebro-folks bryllupper i Amsterdam er foretaget af Esben Graugaard: *The Dutch Connection*, 1998.
- ¹² *Tabula Partuum Angliæ, Belgii, Jutlandiæ in Norwegia*. Maritiem Museum Prins Hendrik, Rotterdam, Nederlandene, reg. nr. WAE 723e.
- ¹³ Piet Boon: The Case of the Westfrisian Seaman Abroad and at Home. Dutch Connections to Scandinavia. Guldberg, Holm & Madsen (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 87–101, p. 87. Sådanne strandede søfolk findes bl.a. i toldbogen fra Varde. Således havde skipper Hans Jessen af Sønderho den 8. august 1763 »eendel strandede Søefolk« med i sin smække på 6 læster til Holland (RA, Vardes Told, toldbog 1763, udgående nr. 137).

- ¹⁴ J.A. Faber: Harlingen's foreing trade and shipping in the years 1654 and 1655. W. G. Heeres et al. (eds.): *From Dunkirk to Danzig; shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850*. Essays in honour of J.A. Faber. Netherlands Economisch-Historisk Archief, Amsterdam 1988, 53–81.
- ¹⁵ Faber: Harlingen's foreing trade, 1988, p. 62 ff.
- ¹⁶ Ofte bruges kun betegnelsen *Kleine Oosten*, og sjældent finder man byer på den jyske kyst nævnt. De stednavne, der specifikt omtales som hørende til *Kleine Oosten* var Østfrisland, Emderland, Emden, Norden, Jeverland, Jever, Jade, Oldenburg, Weser, Bremen, Elben, Hamborg, Bielenberg, Stör, Itzehoe, Ditmarsken, Ejderen, Holsten, Tönning, Frederichstadt, Husum, Föhr, Højer, Tønder, Ribe, Jylland, de Belt.
- ¹⁷ Albert Olsen: Handelen. Fabricius, Hammerich & Lorenzen (red.): *Holland Danmark*. Bd. I. København 1945, 134–231, p. 223.
- ¹⁸ Degn: *Rig og fattig*, 1981, p. 105.
- ¹⁹ Kristensen: Skibsfart 1977, p. 444.
- ²⁰ Staatsarchiv Hamburg. Admiralitätskollegium. Specificatio aller in Hamburg angelangten See-Schiffen nebst deren Ladungen. 1786–1801, F10 Bände 1–15.
- ²¹ RA, Vardes Told, toldbog 1798, indkommende nr. 180.
- ²² Se f.eks. Ellen Damgaard og Esben Graugaard (red.): *Niels Buch Breinholt: Vestjyde og verdensmand*. Holstebro 1994.
- ²³ Holm: Havnene før, 1993, p. 30.
- ²⁴ Holger Rasmussen: Københavnsbønder. *Historiske Meddelelser om København* 1963, 75–98. Jvf. også Johann Heinrich von Thünen: *Der isolierte Staat*. Hamburg 1826 (1990).
- ²⁵ Holm: Havnene før, 1993, p. 26.
- ²⁶ Kristensen: Skibsfart, 1976, p. 95f.
- ²⁷ Kristensen: Skibsfart 1976, p. 97f; Sven Tito Achen (red.): *Jeg er samler II*. København 1956, p. 20.
- ²⁸ O. Nielsen: Bondestandens Kaar i det sydlige Jylland i Midten af det attende Aarhundrede. *Aarbog for dansk Kulturhistorie 1894*, 30–54, p. 54.
- ²⁹ Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 201–202.
- ³⁰ Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand V*, 1808, p. 61–63.
- ³¹ Kirsten Linde: West Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century. Guldborg, Holm & Madsen (eds.) *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 203–216, p. 210.
- ³² P.C. van Royen: Foreigners aboard the Dutch merchant marine around 1700. W. G. Heeres et al. (eds.): *From Dunkirk to Danzig; shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850*. Essays in honour of J.A.

- Faber, Netherlands Economisch-Historisk Archief, Amsterdam 1988, 391–404; S. Hart: *Geschrift en getal*. Dordrecht 1976.
- 33 Gemeentearchief Amsterdam, Notarialarchief, Bryllupsregister. Søgning på indgåede førstegangsågteskaber, hvor en af parterne kom fra lokaliteterne Fanø, Hjerting, Varde, Sønderside eller Grådyb 1646–1811.
- 34 Enemark: Danmarks handel, 1994, p. 246f.
- 35 Bjarne Stoklund: Tømmerskuderne fra Læsø. *Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg Årbog* 1972, 153–198, p. 154f.; Holm: *Kystfolk*, 1991.
- 36 Becker-Christensen: *Dansk Toldhistorie II*, 1988, p. 76.
- 37 Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 65.
- 38 Sundbo: Af Varde, 1915–1922, p. 79f; Holm: *Hjerting*, 1992, p. 12.
- 39 Rom: *Den danske Husflid*, 1871, p. 410.
- 40 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 110.
- 41 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 110.
- 42 Kohl: *Reiser i Danmark*, 1848, p. 172. Bessarabien var en rumænsk provins, i dag Moldavien.
- 43 *Ordbog over det danske sprog*. Opslagsord: Potte.
- 44 Dalgas: *Ribe Amt*, 1830, p. 212.
- 45 Jensen: *Jydepotten*, 1924, p. 98.
- 46 Johannsen: Suurpötte, 1918, p. 11.
- 47 F.eks. H.P. Hansen: *Fra gamle dage*. København 1961.
- 48 Møllgaard: Det »mørke« Jylland, 1988; hedebondens økologiske tilpasning til heden behandles i Ole Højrup: Hedens udnyttelse. Daun & Löfgren (red.): *Ekologi och kultur*, København 1971, 71–86.
- 49 Henningsen, der finder Vestjyllands historie behæftet med myter om at »hdebonden var en fattig mand, der hullede sig igennem livet med hsestrikning og fårehold, mens hans østdanske standsfæller mæskede sig i flæsk og øl i deres firlængede gårde på den gode, fede muldjord«, går således i den stik modsatte grøft og bidrager dermed ikke til diskussionens nuancering. Henningsen: *Hedens Hemmeligheder* 1995, p. 357f.
- 50 Hahn-Pedersen: *Fanø*, 1989, p. 11.
- 51 Se f.eks. Thorkild Gravlund: *Dansk Folkekarakter. Sjællændere og Jyder. Fynboer, Lollændere og Falstringer*. København 1919.
- 52 Tistrup fik station i 1875.
- 53 P Helt Haahr: Tistrup by. *Jyske byer og deres mænd Bd. 2*. Nationalforlaget, Esbjerg 1916, 91–112, p. 95.

Noter til VII. Konklusion, side 213–219

- ¹ Ogilvie: Proto-industrialization in Europe, 1993.
- ² Jürgen Schlumbohm: »Proto-industrialization« as a research strategy and a historical period – a balance sheet. Ogilvie, S.C. & M. Cerman (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge 1996, 12–22, p. 18.
- ³ Se f.eks. Kjærgaard: *Den danske Revolution*, 1996, p. 138.
- ⁴ Altså de institutionelle faktorer, som Ogilvie har påpeget får for lidt plads i diskussionen om protoindustrialisering (S.C. Ogilvie: Proto-industrialization in Europe. *Continuity and Change* 8, 1993, 159–179).
- ⁵ Kriedte, Medick & Schlumbohm: *Industrialization*, 1981, p. 7, 14, 38, 61f, 74 og 85.
- ⁶ Vries: *The Industrial*, 1994.
- ⁷ Wintle: *Theoretical Concepts*, 1986.
- ⁸ Frandsen: *Regionen*, 1994, p. 22.
- ⁹ Den canadiske historiker Kris Inwood advarer mod, at moderne fascination af industriel vækst leder os til at ligestille industrialisering med økonomisk udvikling (Kris Inwood: *Maritime Industrialization from 1879 to 1910: A Review of the Evidence and its Interpretation*. Kris Inwood (ed.): *Farm, Factory and Fortune. New Studies in the Economic History of the Maritime Provinces*. Fredericton, New Brunswick, 1993, 149–170, p. 170).
- ¹⁰ Se f.eks. J.G. van Dillen: *Van Rijkdom en Regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Netherland tijdens de Republiek*. Martinus Nijhoff's-Gravenhage 1970, p. 301.
- ¹¹ Se f.eks. Kriedte, Medick & Schlumbohm: *Industrialization*, 1981, p. 183.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Generaltoldkammeret Reviderede Regnskaber

Hjerting Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.

Pk. 1. Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1810-21

Pk. 2. Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1822-27

Pk. 3. Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1828-37

Rentekammeret og Generaltoldkammeret. Reviderede Regnskaber

Vardes Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.

Pk. 1. A1 Acciseregnskaber 1731-68. A2 Konsumtionsregnskaber 1779-1804

Pk. 2. A2b Konsumtionsregnskaber 1805-12

Pk. 3. A2c Konsumtionsregnskaber 1813-18

Pk. 4. A3a Toldregnskabsbilag 1782-96

Pk. 5. A3b Toldregnskabsbilag 1797-1802

Pk. 6. B1 Toldregnskabsbilag 1803-08. Antegnelser, Extracter 1662-82

Pk. 7. B2 Antegnelser, Extracter m.v. 1683-96

Pk. 8. B3 Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1697-1732. Incl. toldregnskab 1731

Pk. 9. B4 Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1733-52. Incl. toldregnskab 1733

Pk. 10. B5 Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1753-62. Incl. toldregnskab 1761 og 1763

Pk. 11. B6 Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1763-69. Incl. toldregnskab 1767 og 1769

Pk. 12. B7 Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1770-79a. Incl. Hovedkonsumtionsbog for 1779

Pk. 13. B8 Antegnelser Ekstrakter m.v. 1779b-91. Incl. Mahleværksbog ved konsumtionen i Varde for 1779

Pk. 14. B 9 Antegnelser Ekstrakter m.v. 1792-98a. Incl. Wardes Hjertings Veier og maaler Bog pro anno 1796. Warde Maleværks hovedbog for 1796. Waarde Consum. Hovedbog for 1796, Hjertings Veier og Maaler Bog pro anno 1796, Continuations Toldbog ved Hjerting Toldsted i Aaret 1798

Pk. 15. B 10 Antegnelser, ekstrakter m.v. 1798b. Incl. Warde Told bog for 1798. Warde Consumhovedbog for 1798. Warde Maleværks Hoved bog for 1798

Pk. 16. B 11 Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1799-1804
Pk. 17. B 12 Antegnelser, Ekstrakter 1805-15
Pk. 18. B 13 Antegnelser, Ekstrakter m.v. 1816-26

Koldings Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 19-21. 1796-98

Fredericias Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 23. Toldbog 1729, 1730, 1731
Pk. 24. Toldbog 1732, 1733, 1734

Vejles Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 6. Toldbog 1731
Pk. 7. Toldbog 1733

Horsens Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 8. Toldbog 1731
Pk. 9. Toldbog 1733

Randers Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 11. Toldbog 1731 og 1733

Ålborgs Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 27-28. 1731-1733

Ringkøbings Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 14. Toldbog 1731
Pk. 15. Toldbog 1733

Ribes Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 12. Toldbog 1731 og 1733

List Regnskaber for Told og Konsumtion m.v.
Pk. 2. Toldbog 1731 og toldbog 1733

Matrikler

Matrikel 1688, Lundenæs Amt. Markbøger 1681-83, Mikrofilm S 6186
Matrikel 1688, Lundenæs Amt. Modelbøger 1682-88, Mikrofilm S 6397
Matrikel 1688, Lundenæs Amt. Mikrofilm M 583.696

Folketællinger

Folketællinger for Tistrup sogn 1787, 1801, 1834, 1850

Landsarkivet for Nørrejylland (LAN)

Holstebro Byfogedarkiv

Markedsprotokol 1791-1806. B78 265

Protokol over udstedte markedspas
Markedsbog

Markedspasprotokol 1807-43. B78 266

Pasjournal 1818-27. B78 267

Pasjournal 1827-48. B78 268

Pasjournal 1849-54. B78 269

Varde Rådstuearkiv

Markedsprotokol 1835-46. D31 77

Markedsprotokol 1846-63. D31 78

Hjerting Toldarkiv

Årsberetninger 1847-73. B305 A

Ribe Bispearkiv

Præsteindberetninger til biskop J. Bloch. 1766-69. Torstrup, Horne, Hodde, Tistrup, Ansager, Grindsted [Ølgod mangler]. C4 772 og C4 775.

Varde Amtsstue, Ribe Amt

Nye Matrikel for Øster Herred i Ribe Amt. 1844. B 22 143

Nørholm Godsarkiv

Skifteprotokol for Nørholm og Lunderup 1719-56. G 463 78 [skifte nr. 501-518]

Nørholm Gods. Skifteprotokol 1730-76. G 463 79 [skifte nr. 519-549]

Nørholm Gods. Skifteprotokol for Nørholm, Lunderup og Agerkrog 1776-1803. G 463 80 [skifte nr. 550-562]

Nørholm Gods. Skifteprotokol for Nørholm, for gods i Øster Horne Herred 1796-(1828) 1816. G 463 81 [skifte nr. 563-578]

Nørholm Gods. Skifteprotokol 1816-50. G 463 82 [skifte nr. 579-606]

Ringkøbing Amtssarkiv

Specifikation over Hartkornet, Lundenæs Amt, 1789. B8 1062

Lundenæs og Bøvling Amters Arkiv. Lundenæs-Bøvling Amters skifteprotokol 1748-61. B8 1079 [skifte nr. 1]

Lundenæs og Bøvling Amters arkiv. Skifteprotokoller, Øster og Vester Horne Herreder 1773-81. B8 1081 [skifte nr. 2]

Lundenæs og Bøvling Amters arkiv. Skifteprotokoller, Øster og Vester Horne Herreder 1773-81. B8 1082 [skifte nr. 3-4]

Lundenæs og Bøvling Amters arkiv. Skifteprotokoller, Øster og Vester Horne Herreder 1787-92. B8 1084 [skifte nr. 5-7, 9-10]

Lundenæs og Bøvling Amters arkiv

Lundenæs Bøvling Amters skifteprotokol 1787-1801. B8 1085 [skifte nr. 8]

Retsbetjentarkivet, Varde.

Øster, Vester og Nørre Horne Herreder. Skifteprotokol for Øster og Vester Horne Herreder 1794-1801. B82 G60 [skifte nr. 11-14]

Øster, Vester og Nørre Horne Herreder. Skifteprotokol for Øster og Vester Horne Herreder 1801-07. B82 G64 [skifte nr. 15-18]

Øster, Vester og Nørre Horne Herreder. Skifteprotokol for Øster og Vester Horne Herreder 1807-14. B82 G65 [skifte nr. 19-28]

Varde, Øster og Vester Horne Herreder 1814-1892. Skifteprotokol for Øster og Vester Horne Herreder 1815-23. B83 223 [skifte nr. 29-39]

Varde, Øster og Vester Horne Herreder 1814-1892. Skifteprotokol for Øster og Vester Horne Herreder 1823-30. B83 224 [skifte nr. 40-45]

Varde, Øster og Vester Horne Herreder 1814-1892. Skifteprotokol for Øster og Vester Horne Herreder 1830-36. B83 225 [skifte nr. 46-47]

Varde, Øster og Vester Horne Herreder 1814-1892. Skifteprotokol for Øster og Vester Horne Herreder 1836-43. B83 226 [skifte nr. 48-53]

Varde, Øster og Vester Horne Herreder 1814-1892. Skifteprotokol for Øster og Vester Horne Herreder 1843-52. B83 227 [skifte nr. 54-63]

Kopier

Matrikel 1688, Lundenæs Amt. 95 Z 9 16 I.

Ekstrakt af Lundenæs Amts Matrikel 1688. 118 Z 10-12.

Landsarkivet for Sjælland m.m.

Skælskør Toldkammer

Antegnelser til Regnskaber 1822-49, C2

Antegnelser til Regnskaber 1850-79, C3

Koncepter til Regnskabsoversigter 1850/51-1856/57, C6

Københavns Stadsarkiv

Københavns Acciseskriver.

Accisebog på indkommende Skibe og Varer fra indenlandske Steder 1731.

Accisebog på indkommende Skibe og Varer fra indenlandske Steder 1769.

Staatsarchiv Hamburg, Tyskland

Admiralitætskollegium.

Specificatio aller in Hamburg angelangten See-Schiffen nebst deren Ladungen.

1786-1801. F10 Bände 1-15.

Gemeentearchiv, Amsterdam, Nederlandene

Notarialarchiv

Bryllupsregistre.

Archiefdienst Westfrieze Gemeenten, Hoorn, Nederlandene

Paalgeldregisters

Oplysninger venligst givet af Piet Boon, Archiefdienst Westfrieze Gemeenten, Nederlandene.

Amsterdam Nederlandene

Paalgeldregister

Indgående handel til Amsterdam 1742, 1771-86.

Oplysninger venligst givet af George M. Welling, department of ALFA-INFORMATICA, Groningen Universitet, Nederlandene.

Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, Riga, Letland

Municipal Council of Riga.

Riga and Liepaja Customs.

Oplyst pr. brev af 27/2 1997, nr. 3-JP-44743, ved af N. Rižovs og I. Veinberga

Byhistorisk Arkiv i Esbjerg

Kromanns ud klipssamling

Kopi af præsteindberetninger 1838. Bryndum og Vester Nebel sogne. Skads herred, Ribe amt.

Historisk Arkiv i Seem Sogn

Beretning om jydepotte fra Varming Vesterby

Tistrup-Hodde Lokalhistoriske Arkiv

Kristian Ude Haahrs afskrifter af folketællinger 1840, 1845, 1855, 1860, 1870, 1880, 1890, 1901

Varde Lokalhistoriske Arkiv

H.K. Kristensens notater

Mikrofilm af Nørholms Godsarkiv.

Vejle Byhistoriske Arkiv

Diverse udklip.

Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv

Kopi af kirkebogen for Tistrup sogn

Maritiem Museum Prins Hendrik, Rotterdam, Nederlandene

Gennemgang af søkortssamling

Museet for Varde By og Omegn

Sognekort og sognebeskrivelser for Tistrup sogn.

Mus.nr. 8389. "En Beskrivelse om hvordan sorte Potter laves"

Nationalmuseet

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser

NEU nr. 390/1915. Horne sogn, Øster Horne herred

NEU nr. 391/1938. Maren Hansen, Vejrup sogn, Gørding herred

NEU nr. 392/1938. Mathilde Nielsen, Grene sogn, Slavs herred

NEU nr. 903/1929. Mathilde Nielsen, Grene sogn, Slavs herred

NEU nr. 8548/1951. Skads herred

NEU nr. 10343/1953. Ørre sogn, Hammerum herred

NEU nr. 16087/1960. Gammelstrup sogn, Fjends herred

NEU nr. 21640/1919-20. Ansager sogn, Øster Horne herred

NEU nr.40095/1992. Næsborg sogn, Slet herred

Vejle Kulturhistoriske Museum

Materiale indsamlet i forbindelse med Vejle Bys historie: LAN, Vejle Råd-
tuearkiv D32-121, D32-122, D32-121, venligst meddelt af Jakob Kieffer-
Olsen, Den Antikvariske Samling i Ribe.

Andre museer

Omkring 100 indkomne svar på forespørgsel om jydepotter på danske
museer samt gennemgang af samlingerne af sorte potter på:

Dansk Landbrugsmuseum på Gl. Estrup

Esbjerg Museum

Grindsted-Vorbasse Museum

Herning Museum

Museet på Koldinghus

Silkeborg Museum

Museet for Varde By og Omegn

Viborg Stiftsmuseum

Ølgod Museum

Interview

Kirstine M. Larsen, Grindstedvej 15, Hejbøl pr. Ølgod, 15. maj og 22. juni 1995

Solveig Bruun, "Tradsborg", Gl. Landevej 58, Horne, 9. juli 1996

Nanna Aarhus, "Sækbækgaard", Gl. Landevej 70, Horne, 9. juli 1996

Inger Hildebrandt, Lejre forsøgscenter, 8. august 1996

Else Marie Petersen, "Købmandsgården" Bygaden 89, Vonge, 24. juli 1996

Rudolf Uhre, tidligere Uhregård, Uhrevej 3, Tistrup, 26. juni 1996

Pieter van Reenen, Amsterdam, 22. april 1996.

Film

Jydepotten. 25 min. videofilm. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter, Lejre, 1987

Jydepotten 1942. 14 min. Fru Maren Hansen, Rebelsig, Vejrup pr. Holsted. Aage Rothenborg og Axel Steensberg, Nationalmuseet 1942. Videokopi på Herning Museum

Jydepotten. 5 min. Mathilde Nielsen, Elkjær v. Billund. H.P. Hansen, Herning Museum 1939

Trykte kilder og litteratur

- Aldal, J.: *Holstebros Historie gennem tiderne 1274–1939*. Holstebro 1939
- Alkjærsg, Jenny: *Huse i Hederanden*. København 1944
- Andersen, H.C.: Tanker ved en ituslagen Jydepotte. *Samlede Skrifter*, Tolvte Bind, Anden Udgave, København 1879, 17–19
- Andersen, Jens: Jydepotter fra Brønderslev. *Kuml 1995–96. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab*. Århus 1997, 239–266
- Andersen, Mathilde, Niels Øllgaard Nielsen og Willy R. Madsen (udg.): *Hjerting bys historie*. Hjerting 1962
- Andersen, Vald.: Sydjyske veje og broer – lidt vejhistorie. *Fra Ribe Amt* 1966, 321–340
- Articus, Rüdiger: *Jydepötte-Suurpötte-Taternöpfle*. Informationsblätter des Helms-Museums Nr. 44, April 1980
- Articus, Rüdiger: Jydepötte in Norddeutschland. *Die Heimat* 91, 1984, 142–149
- Articus, Rüdiger: Die Jütenpütt. »*Harburger Kreiskalender*« 40. Jahrgang, Hamburg-Harburg 1986, 43–49
- Asbæk, Niels: Pottemageriet på Sorringegnen. *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift XVII*, Århus 1924, 1–22
- Augustsson, J.-E.: *Keramik i Halmstad ca. 1322–1619. Produktion-distribution-funktion*. Lund 1985
- Barfod, Lise: Ingen nød i Potteland. *Skalk* 4, 1966, 7–11
- Beck, Musse: Folketællingen 1801 på Mandø. *Fortid og Nutid II*, 1990, 97–110
- Becker-Christensen, Henrik: *Dansk Toldhistorie II: Protektionisme og Reformen 1660–1814*. Toldhistorisk selskab 1988
- Begtrup, G.: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark III*. Fyen, Langeland, Ærø, Lolland og Falster I. København 1806 (1978)
- Begtrup, G.: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark V* Nørrejylland I, København 1808 (1977)
- Begtrup, G.: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark VI*. Nørrejylland II. København 1810 (1978)
- Behrend, C.: En Horsenskøbmands optegnelser fra det 18de Aarhundrede. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 1906–08, 577–597
- Bencard, Mogens: Tre usædvanlige stykker jydepottetøj. *Mark og Montre* 1968, 44–46

- Bencard, Mogens & Else Roesdahl: *Dansk middelalderlertøj 1050–1550*. Udgivet som katalog til udstilling på Moesgård 1972
- Berggreen, Brit: The Female Peasant and the Male Peasant. Division of Labour in Traditional Norway. *Ethnologia Scandinavica* 1984, 66–78
- Blicher, Niels: *Topographie over Vium Præstekald*. 1795. Poul Kristensen, Herning 1978
- Blicher, St.St.: *Viborg Amt*. København 1839
- Boon, Piet: The Case of the Westfrisian Seaman Abroad and at Home. Dutch Connections to Scandinavia. Guldberg, Holm & Madsen (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 87–101
- Both, L.: *Natur og Folkeliv i Jylland*. *Reiseskizzer*. København 1862
- Boxer, C.R.: *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800*. Penguin 1965
- Bredsdorff, Jakob Hornemann: *Aarhus Amt*. København 1827
- Brinch, Benny: Folketællingen 1801. *Fortid og Nutid* XXV, 1972, 279–298
- Brinck-Seidelin, L.C.: *Hjørring Amt*. København 1828
- Bruhn, Verner: Myter og mønstre i historien om Vestjyllands udviklingshistorie. Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914*, Esbjerg 1984, 8–19
- Bruhn, Verner: Infrastruktur – nogle få træk. Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914*. Esbjerg 1984, 123–142
- Bruijn, Jaap R.: Dutch Fisheries: A Historiographical and Thematic Overview. Poul Holm, David J. Starkey and Jón Th. Thór (eds.): *The North Atlantic Fisheries, 1100–1976*, 105–120
- Bøttger, Holger: *Befolkning*. København 1994
- Carr, W: Review of Kriedte, P, H. Medick & J. Schlumbohm: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus. Göttingen 1977. *The English Historical Review* 94, 1979, 208–209
- Christensen, Chr. Petresch: Kolding Købstad og dens Indbyggere ved Aar 1735. *Vejle Amts Aarbøger* 1927, 203–228
- Christensen, Tommy P.: Folketællingen 1801 – pålidelig eller mangelfuld? *Personalthistorisk tidsskrift* årg. 108, 1988, 131–150
- Christiansen, Palle Ove: *I godsets verden. Bindinger og brydninger i et dansk godsområde 1750–1980*. »Dansk resumé« 1996
- Coleman, D.C.: Protoindustrialization: A Concept Too Many. *Economic History Review*, 2nd series, Vol 36, No. 3 1983, 435–48
- Dalgas, C.: *Veile Amt*. København 1826
- Dalgas, C.: *Ribe Amt*. København 1830
- Damgaard, Ellen: The Far West of Denmark. Peasant Initiative and World Orientation in Western Jutland. *Ethnologia Scandinavica* vol. 19, 1989, 107–127
- Damgaard, Ellen: Cattle Trade in the 18th and 19th Century: A Question

- of Peasant Economy and World Orientation. Guldberg, Holm & Madsen (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 151–163
- Damgaard, Ellen og Esben Graugaard (red.): *Niels Buch Breinholt: Vestjyde og verdensmand*. Holstebro Museums skriferække bind 2. Holstebro 1994
- Damgaard, Ellen, Mette Guldberg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998
- Dansk Biografisk Leksikon*. Tredje udgave. Redigeret af Sv. Cedergreen Bech. København 1979–1984
- Dansk kulturhistorisk Opslagsværk I-II*. Redigeret af Erik Alstrup & Poul Erik Olsen. Dansk Historisk Fællesforening 1991
- Danske Lov. Kong Christian den femtes Danske Lov af 15. april 1683*. Udgivet paa Grundlag af V.A. Sechers Tekstudgave ved Stig Iuul. København 1949
- Danske Vider og Vedtægter, eller Gamle Landsbylove og Byskrå*. Bd. II. Udgivet af Poul Bjerger & Thyge Söegaard. København 1908–10
- Danske Vider og Vedtægter, eller Gamle Landsbylove og Byskrå*. Bd. V. Udgivet af August F. Schmidt. København 1938
- Daugaard, Christine: *Biskop Daugaard. En Mindebog*. København 1896
- Degn, Ole: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*. Århus 1981
- Degn, Ole: *Alle skrives i Mandtal. Folketællinger og deres brug*. Arkivernes informationsserie. Helsingør 1991
- Degn, Ole: *Kongens told. Toldarkiver og deres brug*. Arkivernes informationsserie. Odense 1994
- Deibjerg, K.: Foregangsmanden Jørgen Nielsen, Hesselho. *Fra Ribe Amt* 1966, 352–70.
- Dillen, J.G. van: *Van Rijkdom en Regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Netherland tijdens de Republiek*. Martinus Nijhoff's-Gravenhage 1970
- Dragsbo, Peter: Modern Time in West Jutland 1800–1920. A Periphery between Centres? Guldberg, Holm & Madsen (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 219–226
- Dragsbo, Peter og Kim Clausen: De nye byer i Vestjylland. Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914*, Esbjerg 1984, 143–156
- Eliassen, P.: »Borchs Gaard« i Kolding og dens beboere gennem Tiderne. *Vejle Amts Aarbøger* 1915. København 1915, 158–185
- Eliassen, P.: Et Krammarked i Vejle i gamle dage. *Vejle Amts Aarbøger* 1923–24, 190–192
- Elzinga, G.: Deense »Jydepotten« uit Friese bodem. *It Beaken. Tydskrift fan de fryske akademy*, 26, 1964, 306–326

- Enemark, Poul: Danmarks handel i senmiddelalderen. En niche i europæisk økonomisk udvikling? Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*. Aarhus 1994, 241–258
- Eutropii Philadelphii Oeconomiske Balance eller Overslag paa Dannemarks naturlige og Borgerlig Formue*. Trykt hos Andreas Hartvig Godiche, København 1759
- Faber, J.A.: Harlingens Foreign trade and shipping in the years 1654 and 1655. W.G. Heeres et al. (eds.): *From Dunkirk to Dantzic; shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850*. Essays in honour of J.A. Faber. Netherlands Economisch-Historisk Archief, Amsterdam 1988, 53–81
- Fabricius, O.: *Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie*. Odense 1879
- Feilberg, H.F.: *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal*. 1886–1914 (1977)
- Feilberg, H.F.: *Dansk Bondeliv*. Andet oplag, København 1898
- Feldbæk, Ole: *Danmarks Historie Bind 4. Tiden 1730–1814*. København 1982
- Feldbæk, Ole: *Danmarks økonomiske historie 1500–1840*. Herning 1993
- Frandsen, Steen Bo, Bente Jensen og Michael Klos (red.): *Regionen i historien*. *Den jyske Historiker* nr. 68, 1994
- Frandsen, Steen Bo: Regionen i Historien. Steen Bo Frandsen, Bente Jensen & Michael Klos (red.): *Regionen i Historien*. *Den jyske Historiker* nr. 68, 1994, 7–31
- Frydendal, H.C.: Lege Jydepotter. *Fynsk Hjemstavn* 4. aargang 1931, 191–192.
- Gijsbers, Wilma: Danish Oxen in Dutch Meadows. Beef Cattle Trading and Graziery in the Netherlands between 1580 and 1750. Guldberg, Holm & Madsen (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 129–148
- Graugaard, Esben : The Dutch Connection – Demographic and Economic Connections between Holstebro and Amsterdam, 1600–1800. Damgaard, Ellen, Mette Guldberg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998, 121–134
- Gravlund, Thorkild: *Dansk Folkekarakter. Sjællændere og Jyder. Fynboer, Løllændere og Falstringer*. København 1919
- Guldberg, Mette: Fra Husflid til Industri? Vestjyske bønders bierhverv. *Mark og Montre* 1992, 26–30
- Guldberg, Mette: Domestic Industry and the Concept of Protoindustrialization. Guldberg, Holm & Madsen (eds.): *Facing the North Sea*. Esbjerg 1993, 183–192
- Guldberg, Mette: »...tillastede med egne varer og nogle potter«. *Sjæk'len* 1994. *Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1995, 39–46
- Guldberg, Mette: Hjerting 1763. *Sjæk'len* 1995. *Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1996, 45–58

- Guldberg, Mette: Danish proto-industrial peasants. The North Sea and culture: seventeenth to nineteenth century. Juliette Roding and Lex Heerma van Voss (eds.): *The North Sea and Culture (1550–1800)*. Proceedings of the International Conference held at Leiden 21–22 April 1995. Hilversum Verloren 1996, 222–234
- Mette Guldberg: 'Vestjylland og verden' – et internationalt samarbejde med rod i Ribe amt. *Årsskrift 1995. Undervisning og kultur*. Ribe Amt 1996, 74–75.
- Guldberg, Mette: Hollandsfarere – Risbøl'erne i Hjerting. *Sjæk'len 1996. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1997, 9–17
- Guldberg, Mette: Jydepotteproduktionen i Tistrup. *Mark og Montre. Årbog for Ribe Amts Museer 1998*, 7–20
- Guldberg, Mette: Trading Peasants. Damgaard, Ellen, Mette Guldberg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998, 135–149
- Guldberg, Mette: Pottebønder og bondeskippere. *Bol og By 1998*: 2, 100–125
- Guldberg, Mette, Poul Holm og Per Kristian Madsen (eds.): *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993
- Gullickson, Gay L.: Agriculture and Cottage Industry: Redefining the Causes of Protoindustrialization. *The Journal of Economic History* vol. XLIII 1983, 831–50
- Hahn-Pedersen, Morten: *Fanø i sejlskibstiden – et overblik*. Esbjerg 1989
- Hahn-Pedersen, Morten: From Cattle to Containers – A Cruise Through Three Hundred Years of Seafaring in West Jutland. Guldberg, Holm & Madsen (eds.) *Facing the North Sea*. Esbjerg 1993, 103–116
- Hald, J.C.: *Randers Amt*. København 1827
- Hald, J.C.: *Ringkjøbing Amt*. København 1833
- Hansen, H.P.: *Jydepotter og Løb. Gammel dansk Husflid*. København 1944
- Hansen, H.P.: *Spind og Bind. Bindehosens – Bindestuens og Hosekræmmerens Saga*. København 1947
- Hansen, H.P.: *Fra gamle dage*. København 1961
- Hansen, Viggo: Jysk trikotage. Fra Æ Bindstouw til storindustri. *Bol og by* 1, 1987, 102–128
- Hanssen, Börje: *Österlen*. 1952 (1977)
- Hart, S.: *Geschrift en Getal*. Dordrecht 1976
- Heft, Tage: *Ansigter fra Heden*. København 1940
- Hejbøl, Jeppe: *Ansager Sogns Historie*. Ansager 1940
- Henningsen, Peter: *Hedens Hemmeligheder – livsvilkår i Vestjylland 1750–1900*. Grindsted 1995
- Henriksen, Grethe: *Demografi. Materialesamling og øvelser*. Brenderup 1981

- Hermansen, Victor: Ribes Tilstand 1735 og 1743. *Fra Ribe Amt 1923–1927*, 462–493
- Hess, Carsten: *Husflid og bierhverv før Husflidsbevægelsen*. Carsten Hess (red.): *Den ideologiske Husflid. Husflid i Andelstiden*. Arv og Eje 1980. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1983, 9–20
- Holm, Poul: *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Esbjerg 1991
- Holm, Poul: *Hjerting – et maritimt lokalsamfund midt i verden ca. 1550–1930*. Hjerting 1992
- Holm, Poul: *Havnene før Havnen, ca. 1200–1867*. *Sjæk'len 1992. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1993, 9–39
- Holm, Poul: *Havskab og kystkulturer*. Steen Bo Frandsen, Bente Jensen & Michael Klos (red.): *Regionen i Historien*. Den jyske Historiker nr. 68, 1994, 37–50
- Hornby, Ove & Erik Oxenbøll: *Proto-Industrialisation before Industrialisation? The Danish Case*. *The Scandinavian Economic History Review* vol. XXX 1982, 2–33
- Housted, Erik: *Fra færgesmakke til hængebro. Snoghøj-Middelfart færgefarts historie*. Fredericia 1977
- Hudson, Pat: *Proto-Industrialisering: Teori og virkelighed*. *Kritiske Historikere* 1982: 2–3, 70–81
- Hudson, Pat: *Proto-industrialization in England*. S.C. Ogilvie & M. Cerman (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge 1996, 49–66
- Hvidtfeldt, Johan: *Bidrag til Vejle Bys historie i tidsrummet 1660–1700, III. Vejle amts Aarbog* 1935, 52–131
- Højrup, Ole : *Landbokvinden. Rok og kærne, grovbrød og vadmel*. Nationalmuseet 1964 (1978)
- Højrup, Ole: *Hedens udnyttelse*. Daun & Löfgren (red.): *Ekologi och kultur*. København 1971, 71–86
- Haahr, P. Helt: *Tistrup by. Jyske byer og deres mænd Bd. 2*. Esbjerg 1916, 91–112
- Haahr, P. Helt: *Af Tistrup Sogns Saga*. Tistrup 1955
- Haahr, P. Helt: *Slægten Haahr. Tids- og personalhistorie især fra Vestjylland*. 1979
- Inwood, Kris (ed.): *Farm, Factory and Fortune. New Studies in the Economic History of the Maritime Provinces*. Fredericton, New Brunswick, 1993
- Inwood, Kris: *Maritime Industrialization from 1879 to 1910: A Review of the Evidence and its Interpretation*. Kris Inwood (ed.): *Farm, Factory and Fortune. New Studies in the Economic History of the Maritime Provinces*. Fredericton, New Brunswick, 1993, 149–170
- Jacobsen, N.H.: *Skibsfarten i det danske Vadehav*. København 1937

- Jacobæus, Holger: *Holger Jacobæus' Rejsebog (1671–1692)*. Udgivet af Vilhelm Maar. København 1910
- Jensen, Andreas G.: *Jydepotten, vort lands ældste Haandværk*. København 1924
- Jensen, Knud: Jydepotter under gulve i gamle stuehuse. *Fra Ribe Amt* Bd. XV, III, 1962, 389–427
- Jensen, Knud: Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger. *Mark og Montre* 1984, 75–91
- Jensen, Sigurd: Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi. *Fortid og Nutid* XII, 1937–38, 159–172
- Jensen, Thyge: Omkring et søkort. *Sjæk'len 1997. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1998, 9–16
- Jensen, Vivi: Historisk arkæologi. Hvor går grænsen? *Fortid og nutid* 3, 1993, 243–250
- Johannsen, J.: Suurpötte – Jydepotter. *Die Heimat* 28, 1918. Kiel 1918, 10–11
- Johansen, Hans Chr.: *En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870*. Dansk social historie 4, København 1979
- Just, Flemming (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914. En arbejdsrapport*. Esbjerg 1984
- Jörberg, L.: Protoindustrialisation – an Economic Historical Figment? *Scandinavian Economic History Review* vol. XXX:1 1982, 1–2
- Jørgensen, Johan: *Skifter og testamenter*. København 1968
- Kapitelstakster i ældre og nyere tid*. Statistiske Meddelelser, fjerde Række, femtende Bind, første Hæfte. Udgivet af Statens Statistiske Bureau, København 1904
- Karlebye, J.: Kort Udtog af en Reisendes Dagbog over en 1789, i Anledning af Tørvehandelen, fuldført Reise igennem en Deel af Jylland, Schlesvig og Holsteen. *Borgervennen* 1790–91, 192–315
- Kjellberg, Sven T.: Malmgrytan med tre ben. *Kulturen* 1946. Lund 1947, 96–109
- Kjärböll: Die Jutenpötte. Ein Beitrag zur Landeskunde. *Unser Schleswig. Deutsche Heimatblätter der »Flensburger Nachrichten«* 2. Jahrgang, Nr. 5, 1924, 1–2
- Kjærgaard, Thorkild: *Den danske Revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning*. 2. udgave. København 1996
- Klinting, Torben: *Vestjyske Skildringer*. Lundby 1925
- Kloster, Robert: Håndværksbygden og bygdehåndværkeren. Sigfrid Svensson (udg.): *Nordisk folkkonst*. Lund 1972, 26–143
- Knorr, Heinz: Ueber Taterntöpfe. *Lauenburgische Heimat* 12, Heft 1, 1936, 11–14
- Knudsen, Bodil Møller: *Ildens værk. Pottemageriet i Horsens ca. 1650–1950*. Horsens 1997

- Knudsen, Hans: Skifteprotokollernes Bidrag til Oplysning om Landsbypræsternes Formuesforhold i Hald Amt sidst i 17. Aarhundrede. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 4. Rk. V. København 1925–27, 388–395
- Kohl, I.G.: *Reiser i Danmark og Hertugdømmerne Slesvig og Holsten*. 1. Deel. København 1848
- Kragelund, T.: Fra Hunderup Sogn om Uld, Kartning, Spinding og Farvning. *Fra Ribe Amt* 1942, 414–440
- Kragelund, T. Tobiassen & Niels Holbak: *Potter og kar. Et og andet om jydsk haandværk og hverdagsliv i ældre tid*. København 1950
- Kriedte, Peter, Hans Medick & Jürgen Schlumbohm: *Industrialization before industrialization: rural industry in the genesis of capitalism*. Cambridge 1981
- Kristensen, H.K.: Agerkrog. *Fra Ribe Amt* 1941, 209–27
- Kristensen, H.K.: *Øster Horne Herred*. Esbjerg 1944
- Kristensen, H.K.: Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshuk-området i gammel tid. *Fra Ribe Amt* XVII-3, 1974, 363–403
- Kristensen, H.K.: Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshuk-området i gammel tid. *Fra Ribe Amt* XX-I, 1976, 69–134
- Kristensen, H.K.: Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshuk-området i gammel tid. *Fra Ribe Amt* XX-2, 1977, 386–455
- Kristensen, H.K. (udg.) *En dansk bondeskippers historie. Søren N. Raschs optegnelser*. Historisk Samfund for Ribe Amt 1977
- Kristensen, H.K.: Ribe Lærred. *Zise* 1, 1980, 18–24
- Kristensen, Johs. E. Tang: *Pottemageri i Hvorup sogn*. Særtryk af Fra Himmerland og Kjær Herred, Aalborg 1964
- Krogh, Aksel: *Naboer til Lyng og Marehalm*. Varde 1952
- Larsen, Jette Linaa: *Keramik fra Torvet i Horsens. Typologi, proveniensbestemmelse og datering*. Afd. for Middelalder-arkæologi og Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev, Århus 1995
- Larsen, Niels Chr.: Brønderslev-minder. Optegnet 1881 af Niels Chr. Larsen f. 1808 og meddelt ved Niels Pedersen. *Sprog og Kultur* 19. bind, Aarhus 1952, 26–32
- Lieb Gott, Niels-Knud: *Dansk Middelalder Arkæologi*. København 1989
- Linde, Kirsten: West Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century. Guldberg, Holm & Madsen (eds.) *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, 203–216
- Loomeyer, Frederik Jan: Fanø og Den Slesvig-Holstenske Kanal 1784–89 og 1823–40. *Sjæk'len 1994. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg*. Esbjerg 1995, 9–37
- Lorentsen, J.R.: *Bidrag til Øse Sogns Historie*. Eget forlag 1932
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-J.: Some Remarks on to Tables on Shipping form West Jutland Ports to Hamburg 1786–1801. Damgaard, Ellen, Mette

- Guldberg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998, 179–206
- Lynggaard, Finn: *Jydepotter og ildgrave*. København 1972
- Luxdorphs Dagbøger*. I Uddrag udgivne ved Eiler Nystrøm, Bd. I. København 1915
- Lütken, O.D.: *Præstøe Amt*. København 1839
- Löfgren, Orvar: Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden. *Ethnologia Scandinavica* 1975, 49–72
- Madsen, Lars Aaberg: En analyse af den hjemmeindustrielle produktion af jydepotter i Øster Horne Herred i perioden 1750–1850. Historisk Institut, Århus Universitet marts 1983. Upubliceret
- Madsen, Per Kristian: Byarkæologiens genstandsfund. Kilder til handels- og innovationshistorie, socialtopografiske ledetyper eller blot dagliglivets tilfældige affald? Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*. Aarhus 1994, 259–281
- Madsen, Per Kristian: Bleigliasierte hochmittelalterliche Irdeware in Nord-europa. Hartwig Lüdtke & Rüdiger Vossen (eds.): *Töpfereiforschung zwischen Mittelmeer und Skandinavien*. Bonn 1996, 15–29
- Madsen, Per Kristian: Ribe – a Medieval Hanse Town? A survey of the 'long lines' of the trade of Ribe and its Baltic connections. Damgaard, Ellen, Mette Guldberg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998, 75–100
- Madsen, Per Kristian & Ole Schiørring: En udgravning i Ribes »nye grav« og et fund af keramik fra 1500- og 1600-årene. *hikuin* 7, 1981, 209–254
- Marshall, J.D: Why study regions? (1). *Journal of Regional and Local Studies* vol. 5, 1985, 15–27
- Marshall, J.D: Why study regions? (2). Some Historical Considerations. *Journal of Regional and Local Studies* vol. 6, 1986, 1–12
- Mathiesen, Chr.: *Et Bidrag til Landbrugets Historie i Varde-Eggen*. Odense 1881. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe amt, Esbjerg 1982
- Matthiessen, Hugo: *Den sorte Jyde. Tværsnit af Hedens Kulturhistorie*. København 1939
- Matthiessen, Hugo, Otto Smith og Victor Hermansen: *Ribe Bys historie 1660–1730*. Bygget hovedsagelig paa Samlinger af J. Kinch, V. Bloch og C.N. Termansen. København 1929
- Mendels, Franklin F.: Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process, *The Journal of Economic History* vol. XXXII 1972, 241–261
- Mendels, Franklin F.: Proto-industrialization: Theory and Reality. General Report. *Eighth International Economic History Congress*, Budapest 1982. »A« Themes. Budapest 1982, 69–107
- Mestorf, J.: Die Fabrikation der sogenannten jütischen Taterköpfe. *Archiv für Anthropologie* 11, 1879, 453–454

- Mitchell, Arthur: *The Past in the Present*. Edinburgh 1880, 25–33
- Molaug, Petter B.: Keramikk i vann, keramikk på land. *Norsk Sjøfartsmuseum, årsberetning* 1985. Oslo 1986, 114–120
- Molaug, Svein: Uthavnen Skarvøy. *Norsk Sjøfartsmuseum, årsberetning* 1985. Oslo 1986, 65–113
- Mortensen, Per Hauge: Om toldregnskabers troværdighed. Nogle eksempler fra perioden 1750–1800. *FRAM* 1989, 77–89
- Mortensen, Per Hauge: Sejlads på Ringkøbing. Fra accise- og toldregnskaber 1680–1798. *FRAM* 1991, 34–42
- Møller, Anders Morad: Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede. *Fortid og Nutid XXVI*, 1975, 86–103
- Møller, Anders Monrad: *Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede*. Esbjerg 1981
- Møller, Anders Monrad: Den ulykkelige Zise – om acciseregnskaber, en upåagtet og glemt kildegruppe. *Arkiv* 1986–87, 201–216
- Møllgaard, Johannes: Det »mørke« Jylland og »verdensmarkedet«. *Folk og Kultur* 1988, 61–99
- Nedkvitne, Arnved: »Mens Bønderne seilte og Jægtterne for«. *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500–1730*. Oslo 1988
- Nielsen, Axel (udg.): *Industriens historie i Danmark I-II*. København 1943
- Nielsen, Carl Lindberg: *Varde Bys Historie*. Varde 1942
- Nielsen, Ingrid: *Middelalderbyen Ribe*. Centrum 1985
- Nielsen, O.: Bondestandens Kaar i det sydlige Jylland i Midten af det attende Aarhundrede. *Aarbog for dansk Kulturhistorie 1894*, 30–54
- Nordlund, H.O.: *Matriklen og matrikelkortene som hjælpemidler ved lokalhistoriske undersøgelser*. Lokalhistoriske Arkiver i Storkøbenhavn 1978
- Nyrop, C: *Dansk Pottemageri. Et Kapitel af den danske Keramiks Historie*. København 1882
- Nørilit, Axel: *Skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m.m.* København 1948
- Nørrevang, Arne & Torben J. Meyer (red.): *Danmarks Natur bind I. Landskabernes Opståen*. Politiken 1967
- Ogilvie, Sheilagh C.: Proto-industrialization in Europe. *Continuity and Change* 8, 1993, 159–179
- Ogilvie, Sheilagh C. & Markus Cerman (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996
- Ogilvie, Sheilagh C. and Markus Cerman: The theories of proto-industrialization. S.C. Ogilvie & M. Cerman (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 1–11
- Olsen, Albert : *Handelen*. Fabricius, Hammerich & Lorenzen (red.): *Holland Danmark*. Bd. I. København 1945, 134–231
- Olsen, J.: Jydepotterne. *Fra Ribe Amt* 1903, 35–50
- Olsen, J.: Salt- og Stivelsesindustri i Vardeegnen i forrige Aarhundrede. *Fra Ribe Amt* 1905, 15–26

- Oppermann, A. & C.H. Bornebusch: Nørholm Skov og Hede. *Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark* Bd. XI. København 1930, 257–360
- Ordbog over det danske sprog*. Grundlagt af Verner Dahlerup. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1919–1954.
- Pedersen, Inge Lise: Sikarkoner og skalgrydemænd. Pottemageriet i Karhusene. *Fynske Minder* 1987, 49–78
- Pedersen, Laurids: Salget af stamhuset Nørholms Fæstegods 1861–79 samt Fideikommiskapitalens Anbringelse 1874–1917. *Fra Ribe Amt* 1956, 1–9
- Pedersen, P.O.: *Barndomsminder 1874–1890*. København 1937
- Petersen, Viggo: *Aalborg og Limfjordslandet*. Aalborg 1993
- Piasecki, Stefan: Fra potteskår til oliegeologi. *GEOLOGI – nyt fra geus* 1, 1997, 8–11
- Plauborg slægten fra Tistrup sogn: om Jens Hansen Plauborg og Inger Kirstine Nielsdatter og Ane Marie Gjødesdatter*. Kolding: Sydjydsk Slægtsforskning, 1977
- Pontoppidan, Erik: *Den danske Atlas eller Kongeriget Dannemark*. Tomus III. København 1767
- Pontoppidan, Erik: *Den danske Atlas eller Kongeriget Dannemark*. Tomus IV. København 1768
- Pontoppidan, Erik: *Den danske Atlas eller Kongeriget Dannemark*. Tomus V. København 1769
- Poulsen, Bjørn: Fra middelalder til renæssance: Vækst og strukturændringer i søfarten på Aalborg 1518–1583. *Søfart, politik, identitet*. Tilegnet Ole Feldbæk. Handels- & Søfartsmuseet på Kronborg. Søhistoriske Skrifter XIX, Falcon 1996, 43–64
- Præsteindberetninger til Ole Worm. I. Ålborg og Ribe Stifter 1625–42*. Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Frank Jørgensen. København 1970
- Ramsing, C.: *Jydepotter*. København 1943
- Ramsing, V.J.A.: Om Hølesmedningen i Øster Horne Herred. *Historisk-Statistisk Maanedstidende for Ribe Stift*. 1838-39, 25–27
- Ramsing, V.J.A.: Vardeegnens Pottemagerie. *Historisk-statistisk Maanedstidende for Ribe Stift*, 1838, 62–68
- Rasmussen, Holger: Københavnsbønder. *Historiske Meddelelser om København* 1963, 75–98
- Rasmussen, Jørgen Dieckmann: *Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning*. Landbohistorisk Selskab, København 1977
- Rasmussen, Jørgen Dieckmann: *Stavnsbånd og Vestjylland. Blev bonden fri?* Ribe Amtsmuseumsråd, Amtscentralen for undervisningsmidler i Ribe Amt 1988
- Rawert, O.J.: *Beretning om Linnedvæveriets, fornemmeligen Linnedhuusflidens nuværende Tilstand i de danske Provindser*. København 1844

- Rawert, O.J.: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848*. København 1850 (1992)
- Reenen, Pieter van & Vivi Jensen: Jydepotten en hun export naar Nederland. *Westerheem* XLIV 1995, 1–16
- Ritzau, Marianne: Om Sorringtraditionen. *Den gamle By, Årbog* 1986, 107–130
- Roberts, Helle Salskov: Sorte potter i Etrurien og Danmark. Buccheroproduktionen set i lyset af jydepottefremstilling. *Klassisk Arkæologiske Studier* 2. København 1995, 55–70
- Rom, N.C.: *Den danske Husflid, dens Betydning og Tilstand i Fortid og Nutid*. København 1871
- Rostoch, Mads Pedersen: *Den gamle og navn-kundig Kjøbstæd Ribe* ved Mogens Bencard. Historisk samfund for Ribe amt 1967
- Royen, P.C. van: Foreigners aboard the Dutch merchant marine around 1700. W. G. Heeres et al. (eds.): *From Dunkirk to Dantzig; shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850*. Essays in honour of J.A. Faber, Netherlands Economisch-Historisk Archief, Amsterdam 1988, 391–404
- Schia, Erik (red.): *Fra Christianias bygrunne. Arkæologiske udgravninger i Reivir-strædet 5–7, Oslo*. Riksantikvarens skrifter nr. 4. Øvre Ervik, Akademisk forlag, 1981.
- Schlumbohm, Jürgen: »Proto-industrialization« as a research strategy and a historical period – a balance sheet. Ogilvie, S.C. & M. Cerman (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 12–22
- Schoubye, S.: *Kniplingsindustrien på Tønderregnen*. Tønder 1968
- Sehested, F.: *Jydepotteindustrien*. København 1881
- Simonsen, John: *Fra oldtids-pottemagerens værksted*. Skive Museum 1989.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Husmænd i Danmark*. København 1942
- Smith, L.: Om de sorte jyske Leerkars Fabrikkations Maade, og denne Industries Artikels Fordeel for Staten. *Maanedskriftet Iris*, April 1791, 1–25
- Steensberg, Axel: Primitive Black Pottery in Jutland. *Folk-Liv* 1939, 113–146
- Steensberg, Axel: Primitivt pottemageri i Europa. *Folkeliv og kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall*. København 1960, 53–66
- Stoklund, Bjarne: Tømmerskuderne fra Læsø. *Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg Årbog* 1972, 153–198
- Stoklund, Bjarne: *Europæisk Etnologi*. Særtryk af Københavns Universitet 1479–1979 bd. XI, 87–120. København 1979
- Strange, Helene: *I mødrenes spor. Nordfalsterske kvinders arbejde gennem halvdandet hundrede aar*. Udgivet af J.S. Møller. København 1945

- Sundbo, A.: Af Varde og Hjertings Historie. *Fra Ribe Amt* IV 1915–18, 524–563, 573–606 og *Fra Ribe Amt* V, 1919–22, 65–107
- Sveinbjarnardóttir, Guðrún: *Leirker á Íslandi. Pottery found in excavations in Iceland*. Reykjavík 1996
- Sørensen, Jens: Jydepotter under gulvet – et anderledes fund. *Mark og Montre* 1997, 40–44
- Sørensen, Otto L.: De berømte sorte Skive-Gryder. *Skivebogen* 1946, 100–108
- Sørensen, Otto L.: Var Skives Jydepotte-Industri en Fabel? *Skivebogen* 1948, 5–20
- Thestrup, Poul: *Pund og Alen*. Arkivernes Informationsserie, København 1991
- Thomsen, Ludvig: *Kolding Sejlskibe*. Kolding 1933
- Thünen, Johann Heinrich von: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, oder Untersuchungen über den Einfluss den die Getreidepreise, der Reichthum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben*. Hamburg 1826. (Akademie-Verlag Berlin DDR 1990)
- Thyrring, Ulla: Tekstilindustrien på Herning-egnen indtil 1930'erne. Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914*. Esbjerg 1984, 98–122.
- Thaarup, Fr.: *Udsørlig Veiledning til det danske Monarkies Statistik*. Bd. I–VI. København 1812–1819. (Om jydepotter II Deel. København 1813, 232–237)
- Thaarup, F. & Th. Aabye: Om Kniplinger, især sammes Forarbeidelse i Tøndern Amt. *Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid*, 2. Bind. København 1816, 621–632
- Tipton, Frank B.: Regional History: West Jutland in a Theoretical and Comparative Context. Damgaard, Ellen, Mette Guldborg & Poul Holm (eds.): *A North Sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg 1998, 9–32
- Tode, J. Cl.: Om Kjøkkenkar. *Nye Sundheds-Tidende* No. 25, Anden Aargang. København 1783, 272–288
- Trap: *Danmark*. Ribe Amt. 1. udgave 1859, 2. udgave 1879, 3. udgave 1904, 4. udgave 1928, 5. udgave 1965
- Tuxen, Poul: Fra bar mark til tæt by, II. Ansager og Tistrup i pionerfasen 1870–1911. *Ølgod Museum* 1990, 24. årgang, 1991, 7–57
- Uhre, Rudolf Borgen: Uhregaards teglovne. *Ølgod Museum* 1996. 30. Årgang, 1997, 7–22
- Ussing, Henrik: Fester og Højtider paa Landet i det 19de Aarhundrede. Julius Clausen & Torben Krogh (red.): *Danmark i Fest og Glæde* Bd. IV. København 1935, 7–151
- Wahlöö, Claes: Om grytor. *Kulturen* 1985. Tema: Köksdon, 103–114

- Vibæk, Jens: *Reform og Fallit 1784–1830. Danmarkshistorie* Bd. 10 under redaktion af John Danstrup og Hal Koch. København 1964
- Wintle, Michael: Theoretical Concepts in the Writing of Local History. Some Methodological Considerations in Approaching the History of Zeeland. *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies*, 29, 1986, 64–74
- Vries, Jan de: The Industrial Revolution and the Industrious Revolution. *The Journal of Economic History* vol. 54, 2, June 1994, 249–270
- Ølgod Museum. *Årsskrift*. 12. årgang 1976. Heri: Teglbrænderi 9–10 og Pottetønder 11–13
- Østergaard, Jens: Nogle Erindringer om Jydepotteproduktionen i Gammelstrup. *Fra Viborg Amt* 1936, 5–25
- Aakjær, Sven: Dansk Landsbyhistorie 1844–1600. Kortfattet praktisk Vejledning. *Fortid og Nutid* bd. 4, 1923, 147–162

Ordliste

Accise – Afgifterne af ind- og udførslen ad søvejen og af ind- og udgående skibe.

Bygfæld, fæld – Forringelse af fæstegårdens huse, gærder eller jord kaldes fæld, for hvilken herskabet kunne kræve erstatning.

Fish – Hvilling er den vestjyske betegnelse for kuller. Flynder og skulder er betegnelser for fladfisk generelt, skulder betegner dog fortrinsvis rødspætter.

Forsiddelse – Fæsteren forsad ejendommen, hvis han ikke opfyldte sine forpligtelser over for herskabet: ydelse af hoveri, skyld og landgilde samt vedligeholdelse af gårdens huse, gærder og jorder. Når der var begået forsiddelse, kunne fæsteren udvises, normalt dog efter, at forsiddelsen var fastslået ved dom.

Hartkorn – Omregning af jordegodssets landgildeafgifter efter en bestemt takst til et ensartet grundlag, såkaldte tønner hartkorn. En tønne hartkorn deles i skæppe ($\frac{1}{8}$ tønne), fjerdingkar ($\frac{1}{4}$ skæppe) og album ($\frac{1}{3}$ fjerdingkar). I denne bog angives hartkornsstørrelsen »htk. 1-1-1-1« svarende til 1 tønne, 1 skæppe, 1 fjerdingkar, 1 album.

Hele hushold – Betegnelsen hele hushold bruges her i forbindelse med skifter efter en gift mand eller kvinde, der forestod en husstand, og som ikke var på aftægt.

Husstand – Som husstand regnes her alle personer, der bor på en gård eller i et hus, dvs. mand, kone, børn, tjenestefolk, aftægtsfolk og eventuelle indsiddere.

Indsidder – Person, der bor til leje i et hushold.

Kapitelstakst – Middelprijs for korn og enkelte andre landbrugsvarer i hvert amt. Kapitelstaksterne kunne bl.a. bruges til at omregne ydelser i korn til en pengeafgift.

Klyne – Det vestjyske ord for mosetørv. Ordet tørv bruges om overfladetørv, det være sig græstørv eller lyngtørv.

Livland – Landskab, der dækkede den nordlige del af det nuværende Letland og sydlige del af nuværende Estland.

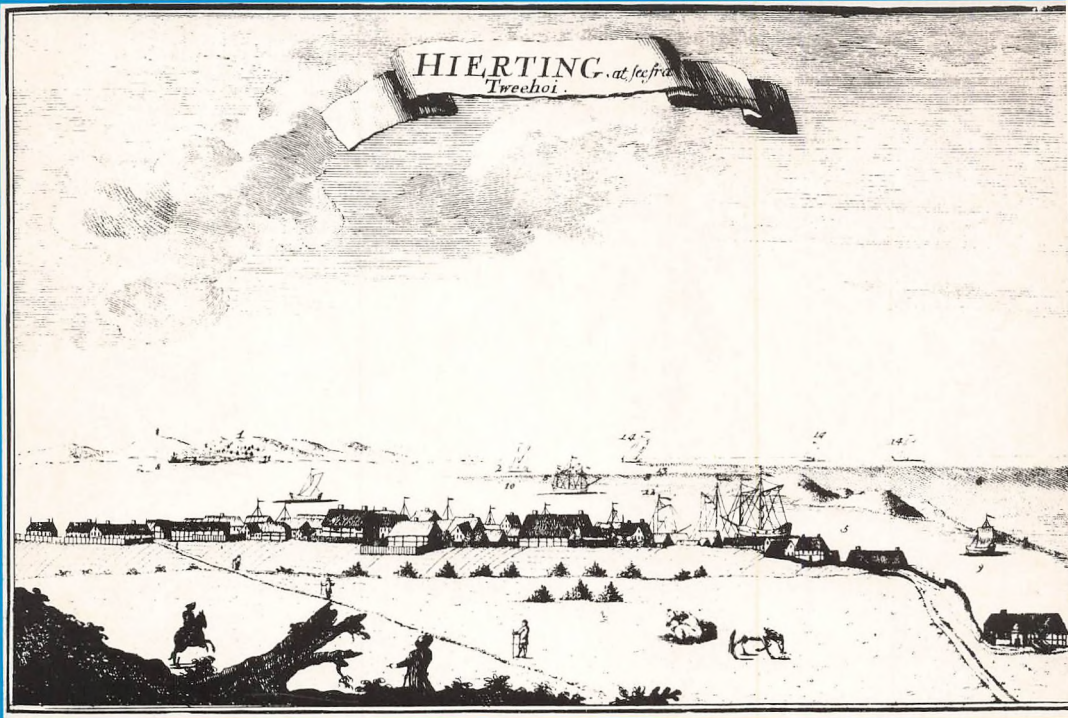
Læst – Mål for skibes størrelse (drægtighed). Siden 1672 angav man drægtigheden i kommercelæster à 5200 pund svarende til 24 tønner rug. I praksis lastede et fartøj dog omkring 40 tdr. korn pr. læst. Efter 1867 målttes danske skibe i registertons; 1 kommercelæst svarer i praksis til omkring 2 registertons.

I 1672 var der blevet udstedt et hemmeligt reskript om, at alle skibe, der tilhørte den danske konges undersåtter skulle sættes 1/6 lavere i drægtighed end udenlandske skibe, den såkaldte sjettedelsmoderation, således at indenlandske skibe slap billigere ved toldbetalingen. Ordningen varede frem til 1825.

Nøgletal for jdepotter (grundlaget for tallene gennemgås i kap. II).

En snes potter kostede i 1780'erne mellem 2 mark 8 skilling og 3 mark 8 skilling. Et læs potter var på 10-12½ snese og indeholdt 200-250 potter i »talgryde«-størrelse. Prisen på et læs potter lå på 5-7 rdl. alt efter sammensætning. En pottepige kunne fremstille 8-10 læs potter om året, dvs. omkring 2000 potter. Værdien af Varde-egnens samlede årlige produktion anslås til omkring 10.000 rdl. En skibslæst potter havde en værdi på 5-6 rdl. i 1730'erne og 8 rdl. fra 1761 til 1798. Et fartøj på en læst kunne laste godt et vognlæs potter. En potte kostede på fremstillingsstedet 2 skilling. Prisen 12-16 gangedes fra produktionsstedet til forbrugeren i bl.a. København.

Rigsdaler (rdl.) – Møntenhed. 1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling. Ved statsbankerotten 1813 indførtes rigsbankdaler (rbd.) sølv, som havde den halve værdi af den gamle daler. I Ribe amt brugte man i årene efter statsbankerotten Hamburg kurant for at afbøde for de usikre pengeforhold. Vurderingerne af værdierne i skifterne blev således opregnet i Hamborg kurant og først ved den endelige opgørelse omregnet fra Hamborg kurant til rigsbankdaler.

Er Vestjyllands historie fortællingen om en tilbagestående landsdel langt fra alting, eller er det historien om udadvendte og opfindsomme folk, der vender hovedstaden ryggen for at rette blikket mod udlandet?

Med udgangspunkt i den protoindustrielle produktion af jdepotter på Varde-egnen ser denne bog Vestjyllands historie i sammenhæng med områdets rolle i Nordsøregionens økonomi.

»Jdepotter fra Varde-egnen« er historien om de vestjyske hede-bønders fremstilling af jdepotter og om de bondeskippere, der sejlede med potterne.

Ved at følge jdepotternes vej fra producenterne til skipperne og videre til markederne gives et nyt og nuanceret billede af Vestjyllands udviklingshistorie.